

Корице:

Димитрије П.Тирол, Банатскиј алманих за годину 1827.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ СРБИЈЕ У СВЕТУ

Уредио
др Ненад А. Васић

Београд, 2019.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ СРБИЈЕ У СВЕТУ

Издавач:

Институт за међународну политику и привреду,
Македонска 25, Београд

За издавача:

проф. др Бранислав Ђорђевић
директор

Уредио:

др Ненад А. Васић

Компјутерска обрада и прелом:

Сања Баловић

ISBN 978-86-7067-264-2

Погледи изнети у чланцима одражавају лични став аутора,
а не нужно и став Уредништва

Зборник је резултат рада на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја: „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународни економски, правни и безбедносни аспекти, из програма основних истраживања код Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије” (евиденциони број 179029)

Девета Међународна научна конференција

**„КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ
СРБИЈЕ У СВЕТУ“**

Институт за међународну политику и привреду

6. новембар 2018. године

САДРЖАЈ

Ненад А. Васић <i>Уводник</i>	9
Душица Бојић, Ратомир Миликић <i>Значај културне дипломатије на примеру изложби Историјског музеја Србије одржаних у иностранству</i>	11
Јелена Ђ. Лопичић Јанчић <i>Јован Раденковић (1903-1979) Српски сликар у Сједињеним Америчким Државама</i>	31
Мила Алечковић <i>Психологија културе: српски научни и уметнички великани у свету</i>	45
Млађан Цуњак <i>Богумили у Босни</i>	63
Горан Киковић <i>Васојевићи у борби за српско и југословенско уједињење у периоду од 1914. до 1918. године</i>	93
Маја Николова <i>Српске школе у Румунији – Темишвар као место очувања националног идентитета</i>	151

Хатица Бериша, Миленко Џелетовић	
<i>Култура и развој савремене одбрамбене дипломатије</i>	
<i>Републике Србије</i>	167
 Filip Škiljan	
<i>Odnos prema pravoslavnim crkvama</i>	
<i>na Kordunu u vrijeme socijalizma</i>	186

*„Култура је збир свих видова уметности, љубави и мисли који,
већ вековима, омогућавају човеку да се осећа слободнијим“*

Андре Малро

У организацији Института за међународну политику и привреду, 6. новембра 2018. године у Београду, одржана је међународна научна конференција – „КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ СРБИЈЕ У СВЕТУ“.

О култури и културном наслеђу у Институту су, по девети пут, разговарали представници академске и стручне јавности.

Зборник радова културолога, уметника, политиколога, правника, социолога, историчара, религиолога, археолога и филолога, њихови закључци и препоруке допринеће бољем разумевању српске културе и културног наслеђа у иностранству, а истовремено дати подстицај за даља истраживања у овој области.

У Београду,
14. август 2019. године.

Уредник
др Ненад А. Васић

ЗНАЧАЈ КУЛТУРНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ НА ПРИМЕРУ ИЗЛОЖБИ ИСТОРИЈСКОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ ОДРЖАНИХ У ИНОСТРАНСТВУ

др Душица Бојић

Историјски музеј Србије, Београд

др Ратомир Миликић

Институт за савремену историју, Београд

Апстракт: У овом раду аутори настоје да сагледају значај културне дипломатије како за остваривање бољих контаката између земаља, тако и за промоцију Републике Србије, с посебним нагласком на историјску и културну баштину.

Аутори указују на важан сегмент у креирању и вођењу спољне политике, који се односи на представљање историјских догађаја и историјских личности кроз презентацију музеолошких збирки, што илуструју адекватним примерима из активности Историјског музеја Србије, реализованих ван граница Републике Србије. Напореда с тим, значај Музеја се огледа и у бројним посетама званица на највишем нивоу приликом њихових посета Републици Србији.

Историјски музеј Србије је у протеклих неколико година имао више запажених изложби у другим земљама (Грчка, Француска, Русија, Португалија, Велика Британија, Мароко, Тунис, Аргентина, Парагвај и др). Поред гостујућих изложби од којих су неке биле уприличене у склопу међудржавних посета на највишем нивоу, Историјски музеј Србије је приредио и нову сталну поставку Српске куће на Крфу.

Тежиште изложби било је на стогодишњици обележавања Првог светског рата, али и на представљању у иностранству најпознатијих и најпрепознатљивијих артефаката из историје српског народа које се налазе у депоима Музеја. У истом периоду, развијана је и међумузејска међународна сарадња, која је допринела значајнијем унапређењу међудржавних односа на пољу културне политике (гостујућа изложба о Француској ратној болници у Солуну, руска изложба „Србија и Русија од XIV до XIX века“, руска изложба „Погледај рату у очи“, немачка изложба „Развој индустријализације у XX веку“ и друге).

Кључне речи: Културна дипломатија, Музеологија, Први светски рат, Историјски музеј Србије.

Представљање земље у иностранству је од посебне важности у савременом друштву. Вековима уназад жеља земаља је била да, имајући сталне представнике на дворovima других земаља, они прибаве адекватне информације. Поред тога они су у најужем смислу заступали интересе земље која их је послала. Временом ти односи су се развијали, представници прерасли у представништва, потом у посланства и да би најпосле прерасли у амбасаде.¹

Поред дипломатије у ужем смислу те речи, развијала се и посебна област *јавне дипломатије*. Она обухвата све односе који не спадају под дипломатске, односно политичке односе две земље. Главни сегменти су односи у пољима попут економије, културе, образовања и сл.

Као један од најважнијих сегмената јавне дипломатије издваја се културна дипломатија која посебно од почетка XX века добија на свом значају. И она је прошла кроз разне мене свог развоја. Од прикупљања значајних културних предмета за европску и светску цивилизацију махом код земаља у свом општем опадању², до промоција културних вредности и достигнућа земаља у иностранству. Колико се сам појам културне дипломатије променио, сведочи и чињеница да је почетком 19. века један од главних успеха британске дипломатије било сечење и „спасавање“ највећег дела фриза са Партенона у Атини, да би се крајем 20. века и надаље то питање наметнуло као једно од најважнијих у области културне сарадње у Европи и шире, пошто Грчка већ деценијама безуспешно

¹ Ранг амбасаде је у међународним односима достигнут тек у првој половини 20. века. Тако је Краљевина Југославија свог првог амбасадора Јована Дучића, а самим тим и прву амбасаду отворила у Краљевини Румунији непосредно пред Други светски рат. Током рата, влада у емиграцији је уздигла још неколико представништава у ранг амбасаде, пре свега у САД.

² Крајем 18. века настаје извесна мода прикупљања антиквитета по библијским земљама и територији Источног Медитерана. Тако британски пустолови са дипломатским имунитетом походе Османско царство и гледају како да уз мање или више мита, покупе бисере античке културе, или оно што је од њих остало. Тако лорд Елгин са атинског Партенона сече цео фриз и односи највредније споменике. У времену које је уследило на сличан начин у Лондон пристижу и Капија богиње Иштар из Месопотамије, небројени предмети египатске цивилизације и сл. Како би желели да обогате своје музеје и друге нације се укључују у ту „трку“ за антиквитетима, врло често под дипломатским имунитетима. Тако је Шлиман прикупио бројне налазе Грчке цивилизације и однео у Берлин. Такви примери су небројени.

покушава да врати те предмете од непроцењиве вредности кући, у музејски простор сазидан управо за ту намену.

Када бисмо оставили тај специфични вид културне дипломатије по страни, основни циљеви сваке земље су да на најквалитетнији начин представи своје културне домете и достигнућа у иностранству. За то су, у уређеним државама и њиховим дипломатским представништвима, у иностранству задужени културни аташеи који се на основу задатих параметара баве како културном сарадњом, тако и повезивањем културних чинилаца из своје матичне земље са културним посленицима у земљи пријема.

Поред амбасада, Југославија је у већем броју земаља имала и културне центре, који су своје активности реализовали кроз организацију изложби, песничких сусрета, уметничких ретроспектива, те кроз организацију школа и курсева за представнике дијаспоре, представљајући својеврстан излог земље у иностранству. Данас се, након бурних година распада Југославије и вишегодишње изолације, потом и разних „реформи“ дипломатске мреже, Република Србија нажалост свела на само два стална културна центра у иностранству, од којих је онај у Пекингу отворен у новембру 2018. године.³

Посебан изазов представља сагледавање једног другог аспекта културне дипломатије, које није није тако јасно дефинисано као саставни део јавне дипломатије: реч је о представљање културних домета своје земље страним представницима, али на територији Републике Србије, као и ван ње. Показало се да је тај сегмент културне политике од изузетне важности због непосредног коришћења културних и историјских достигнућа у промоцији земље.

Из вишегодишњег искуства коаутора овог рада у дипломатији, како мултилатералној, тако и парламентарној, можемо посведочити да су биле честе прилике у којима смо као држава излагали и представљали поједине предмете или постављали целе изложбе, како у земљи, тако и у иностранству. Најчешће се та представљања организују за стране

³ Постоје најаве да ће се у најскорије време опет отворити стални културни центри у најважнијим престоницама света. Из више изјава чланова Владе Републике Србије, стиче се утисак да се спрема отварање бар културних центара у неколико престоница чланица ЕУ, као и у Москви.

делегације, које у склопу посета Републици Србији поведете да им покажете историјске и културне знаменитости, неретко од светског значаја.

Посебно издвајамо поједина обележавања значајних историских догађаја или јубилеја у протеклим годинама, попут јубилеја Николе Тесле или Миланског едикта, када су бројне наше изложбе, иза којих је стајала држава, гостовале с великим успехом у иностранству. Те акције су биле врло позитивно примљене у иностранству, реализоване су бројне изложбе у земљама Европе, света, као и у међународним организацијама. Све је то лепо и свакако корисно, али су такве акције кратког даха и заправо у питању је колажни приступ.

Како бисмо имали параметре за упоређивање, морамо указати на то да друге земље које нису имале драстичне промене у својим ДКП мрежама и које су задржале концепт културних центара, имају велики број изложби и других програма у Републици Србији. Ти културни центри су места преко којих се шири културни утицај тих земаља у земљи пријема, организују многобројне изложбе и курсеви језика, а истовремено и многи међу тим центрима остварују плодотворну сарадњу са школама и локалним заједницама, па се нови трендови у култури тих земаља представљају на најширој основи.

Навешћемо још један очигледан пример јавне дипломатије, који није директно везан за рад културних центара. У Савету Европе, као међународној организацији која надилази регионални, европски карактер, у току само једне календарске године одржи се више десетина изложби које организује нека од 47 земаља чланица. Простор за промовисање земље је велики, али Република Србија, као ни земље региона, најчешће ту прилику не користе у довољној мери.

Земље попут Републике Француске иду и корак даље, упркос финансијским тешкоћама које су и њих захватиле.⁴ Оне не смањују у већем обиму рад централних културних центара у земљама пријема, али су упослили велики број својих музеја како би креирали изложбе које представљају Француску у иностранству. Исто тако, постоји још један вид

⁴ У последњих неколико година и француска влада је направила за њих оштре резове, када су укинули поједине културне центре широм Европе и света, па и оне са деценијским постојањем, попут оних у Солуну и Напуљу. Наравно, како је број културних центара које је Француска имала у појединим земљама износио и више од једног, они су тежиште пренели на постојање бар једног културног центра по земљи, што ни изблиза није случај са српском културном дипломатијом.

промоције француске културе, а то су сталне изложбене поставке у дипломатским представништвима Француске, које делом кроз историјске ретроспективе билатералних односа са државом пријема, а у знатнијој мери кроз изузетно вредна уметничка дела „позајмљена“ из фонду француских музеја, на најквалитетнији начин представљају Француску у оном светлу које јој заслужено припада.⁵

Као што смо навели, реализација циљева културне политике Републике Србије била је знатно ефикаснија када је у прошлости постојала широка мрежа културних центара у бројним земљама у Европи и свету. Ти центри су могли да на себе преузму организацију и координацију представљања државе и у том светлу. Уз адекватну сарадњу са амбасадом и аташеима за културу, та синергија је доносила веома запажене резултате у прошлости. Обим изложбених манифестација и других културних дешавања у једном културном центру, нпр. у Паризу, пре распада Југославије, на годишњем нивоу достигао је на десетине изложби и других програма само у току једне календарске године.

Данас, након бројних мера штедње у дипломатској конзуларној мрежи Републике Србије и небројених „сечења“ управо у домену културног представљања земље, прави је успех да се у том истом културном центру реализује број изложби током године који се мере десетоструко мањим бројевима.

Некада је постојао план реализација изложби за целу ДКП мрежу које су реализовали у сарадњи са најважнијом културним институцијама у земљи, пре свега музејима, галеријама и Народном библиотеком, као и са надлежним министарством и некада веома активним национално-просветним телима у земљи. Како се Југославија распадала по свим шавовима, тако је и културна дипломатија стављана у запећак.

Данас, када смо се свели на два културна центра мора се другачије приступати представљању културно историјских достигнућа Републике Србије. Ретке су, да не кажемо да готово и не постоје, институције у земљи које би могле трајно и континуирано да формирају изложбе о различитој тематици, и тако нас достојно репрезентују у иностранству.

⁵ Врло често се по амбасадама Француске у свету могу срести дела најистакнутијих француских уметника, попут Реноара, Матиса и других, али и оних аутора који нису Французи, али су стварали у Француској, попут Пикаса.

Управо ту празнину већ неколико година уназад успешно попуњава Историјски музеј Србије. Он је, поред своје основне делатности, кроз бројне активности ван граница наше земље, самостално или у сарадњи са другим музејским институцијама у земљи реализовао бројне изложбе.

Овде не наводимо десетине изложби које су биле реализоване у Републици Србији и које су привукле бројне стране држављане и дипломатске представнике.⁶

За наставак промоције културе Републике Србије ван њених граница, неопходно је поново установити мрежу културних центара бар у земљама Европе и неколико најважнијих светских сила (САД, Русија, Индија), како би деценијама грађене културне везе могле бити поново успостављене на оном нивоу који заслужују. Истовремено, потребно је и да музејске институције у земљи разумеју потребе дипломатске мреже и усвоје концепт „путујућих изложби“ који им често није близак.

На примеру рада Историјског музеја Србије може се креирати нови концепт који би могао да пружи квалитетне резултате представљања културно-историјских вредности и достигнућа Републике Србије у иностранству и да на најбољи начин буде употребљен у функцији културне дипломатије Србије у свету.

Историјски музеј Србије са седиштем на Тргу Николе Пашића 11 у Београду, имао је значајно учешће у претходне четири године на међународном плану. Препознат је од стране међународне заједнице као установа културе која треба да узме учешће у организовању изложбе која је окупила више држава на Балкану.

Тако је настала изложба „Имагинарни Балкан. Идентитети и сећање у дугом 19. веку“. Њена реализација је започела 2012. године и замишљена је као путујућа. Свака земља је уступила препознатљиве предмете, поткрепљене историјским текстовима који су приказивали начине конструисања националних идентитета на Балкана у 19. веку. Шетајући кроз изложбу посетиоци су се могли упознати с политичким, друштвеним

⁶ Последњих година је готово правило да отварање изложби у Историјском музеју Србије пропрате званице из дипломатског кора. Такође и велики број изложби био је уврштен у програме званичних посета највиших званица Републици Србији.

и културним процесима појединих држава Балкана. Такође су могли да се упознају и са ослободилачким идејама Србије, Румуније, Бугарске, Грчке, Црне Горе, против отоманског царства или са животом Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине у оквиру Хабзбуршке монарије.⁷ Ова изложба је била прво представљена у главном граду Словеније приликом састанка министара културе европских земаља. Отворена је у Љубљани у Народном музеју Словеније у присуству председнице УНЕСКА и ICOM–а. Потом је пресељена у Историјски музеј Србије у Београду. Њен пут се даље наставља у Националном историјском музеју Румуније у Букурешту.⁸

Изложба „Имагинарни Балкан. Идентитети и сећање у дугом 19. веку“, постављена је и у Скопљу.⁹ Публика ју је даље могла видети у Атини.¹⁰ Изложба о Имагинарном Балкану представљена је и у Народном музеју Црне Горе на Цетињу.¹¹

Било је предвиђено да изложба нађе своје место у музејима у Хрватској и Републици Српској али је њен даљи пут прекинут.

*

Почетком 2014. године појавила се потреба да у оквиру посете председника Републике Србије, Томислава Николића буде уприличена изложба „Срби у северној Африци (1915-1919)“.¹² Посета је имала билатерални карактер и потписано је више споразума међу којима и споразум о културној сарадњи. Краљевина Србија је у Првом светском рату била везана за сарадњу са Француском, а земље Магреба су се тада налазиле у оквиру Француске. Опоравак и обука српске војске и избеглице

⁷ Ауторке изложбе из Историјског музеја Србије су кустос мр Катарина Митровић и некадашња директорка др Ана Столић која је започела са реализацијом оваг великог пројекта 2012. године. У Београду је постављена 9. септембра 2013. године.

⁸ У Румунији је изложба „Имагинарни Балкан. Идентитети и сећање у дугом 19. веку“ гостовала до 10. новембра. 2013. до 7. маја 2014.

⁹ Из Румуније изложба се премешта у Скопље у Македонији и траје од 7. маја до 20. октобра. 2014. године.

¹⁰ У Грчкој изложба је трајала од 20. новембра 2014. до 30. априла 2015. године.

¹¹ У Црној Гори изложба гостовала од 20. јула до 20. септембра 2015. године.

¹² Изложба „Срби у северној Африци (1915- 1919)“ траје од 6. марта до 20. маја 2014. у Војном музеју у Тунису.

на овом простору трајала је скоро три године. Боравили су у Тунису, Алжиру и Мароку.

Изложба је прво постављена у Војном музеју („Музеју ружа“) у граду Тунису.¹³ Ова изложба је била део централне манифестације и окупила је поред председника обе државе и читав дипломатски кор у Тунису. Потом је пресељена у Културни центар у Бизерти, граду где су у Првом светском рату српски војници имали највећи логор Лазуаз за обуку српских војника и опоравак рањеника и избеглица. Изложба је дочекана од стране гувернера Бизерте и многих виђених људи, директора бројних институција, песника, књижевника, а обишла је и бројна школска омладина.¹⁴

Изложба „Срби у северној Африци (1915-1919)“, у сарадњи Историјског музеја Србије, Министарства културе и информисања и Министарства спољних послова Републике Србије из Туниса прелази у Државни архив Марока у Рабату.¹⁵

Изузетно плодна сарадња Историјског музеја Србије била је и са земљама у окружењу. У поводу обележавања 100 годишњице од почетка Великог рата гостовала је изложба „Милунка Савић – хероина Великог рата“, у Банским дворима у Бањалуци.¹⁶ Аутори изложбе су редитељка Слађана Зарић са РТС-а и ауторски тим Историјског музеја Србије.¹⁷

Ова изложба је прво постављена у Београду у Дому војске и представљала је заједнички пројекат РТС-а и Историјског музеја Србије. У моменту обележавања стогодишњице Великог рата било је нужно истаћи улогу српских жена у рату. Милунка Савић је својом храброшћу и несебичношћу показала снагу жене када је угрожена њена породица, нација и држава. Она је једна од најодликованијих жена Првог светског рата.

¹³ Аутор изложбе је др Душица Бојић, музејски саветник у Историјском музеју Србије. Изложбу је пратио латалог на српском, арапском, француском и енглеском језику.

¹⁴ Одличну конекцију између Историјског музеја Србије и институција у којима је изложба гостовала успоставила је тадашња амбасадорка Републике Србије у Тунису, Милица Чубрило Филиповић.

¹⁵ Изложба у Мароку трајала од 2. до 13. децембра 2014. године. Из Туниса је амбасадор Никола Лукућ помогао да стигне до Марока где је амбасадорка Слађана Прица око ове значајне теме окупила дипломатски кор и виђене интелектуалце, привреднике и део дијаспоре Марока.

¹⁶ У Бањалуци изложба је отворена 6. и трајала је до 15. априла 2014. године.

¹⁷ Из ове сарадње проистекла је изложба „Женско лице Великог рата“.

Истим поводом изложба „Милунка Савић – хероина Великог рата“, гостовала је у Музеју Семберије у Бијељини.¹⁸

Изложба „Милунка Савић – хероина Великог рата“ била је основа за истраживачки рад и изложбу „Женско лице Великог рата“, која је постављена у мају 2014. године у Конаку кнеза Милаша у Топчидеру, а потом је била део екстензије на изложби „Србија 1914“. Иза кулиса велике изложбе, кроз отворена врата, изнад којих је се налазио натпис: „Шта се догађало са женама у Србији током Великог рата“, улазило се у део Музеја у коме је постављена ова изложба са бројним оригиналним предметима и фотографијама које су сликале живот жене у Србији у време Великог рата.

Изузетна пажња заинтересованих посетилаца дала је могућност да у новембру 2014. године буде настављена међународна сарадња нашег Музеја и два Министарства гостовањем изложбе „Женско лице Великог рата“ у Српском културном центру у Паризу. Изложбу су осмислиле кустос Драгана Видовић, а Изабела Мартинов Томовић се посветила дизајну.¹⁹ Изложба осветљава другу страну рата у којој доминирају жене.

Окренута је женским медицинским мисијама и времену после великих српских победа од краја 1914. године. Велика пажња је посвећена странкињама које су биле у медицинским мисијама у Србији у време тифуса 1915. године, затим у Северној Африци и на Солунском фронту. Међу њима су Флора Сенс, Елси Инглис, Леди Пеџет.... Посебна пажња на изложби посвећена је српским женама борцима али и грађанкама и сељанкама које су сачувале своје породице и имања. Ова изложба поред српског преведена је на франуски, енглески и грчки језик и пратио је и каталог на овим језицима.

Такође, током 2014. године Историјски музеј Србије у сарадњи са два министарства шаље у Војни музеј у Стокхолму, Шведска, изложбу „Србија 1914“. Аутори изложбе су Небојша Дамњановић, музејски саветник и Снежана Солунац Јовић, виши кустос из Историјског музеја Србије и Вук

¹⁸ Изложба у Бијељини у Музеју Семберије трајала је од 20. априла до 10. маја 2014. године.

¹⁹ У Српском културном центру у Паризу изложба је гостовала од 21. октобра до 15. новемба 2014. Велики допринос како смо већ навели и посебности дела изложбе дала је редитељка РТС-а Слађана Зарић, која је радећи филм о Милунки Савић, дошла до значајног броја аутентичних фотографија и тај драгоцен материјал уступила Историјском музеју Србије за потребе ове изложбе. Тада је управница КИЦ у Паризу била Славица Петровић.

Обрадовић, кустос Војног музеја из Београда.²⁰ Поставка је преведена на енглески језик и пратио ју је интерактивни каталог на два језика.

Изложба са овим насловом постављена је у септембру 2014. године у Историјском музеју Србије на Тргу Николе Пашића 11. Приликом поставке одмах се утврдило да је треба урадити као путујућу, уз бројне фотографије и текстове који сликају прилике у Србији од 1903. године и поновног ступања на власт династије Карађорђевић, демократизације и развоја привредних, економских, културних и других прилика. Изложба се наставља узроцима и поводом за почетак Првог светског рата, ултиматумом који је Краљевина Србија добила од Аустроугарске, преко окупације и снажне самосталне српске одбране и величанствених победа на Церу, Колубари и Дрини.²¹ Ово је прва изложба у Историјском музеју Србије која је користила најмодернију технологију, уз интерактивне елементе, са 3Д садржајима и проширеном стварношћу.²²

Током 2014. године Историјски музеј Србије угостио је руску изложбу „Русија и Србија. Историја духовних веза од 14. до 19. века”. Кустос изложбе била је Наталија Болотина из Руског државног архива старих списа. Изложба је отворена у Конаку кнеза Милоша у Топчидеру, департману Историјског музеја Србије. Музеј је такође узео учешће у реализацији изложбе дајући вредне документе, грамату Петра Великог манастиру Раковица с краја 17. века и венчаницу принцезе Јелене Карађорђевић са Иваном Романовим из 1911. године коју је потписао цар Николај II.

Тада је одржан билатерални састанак министара културе Ивана Тасовца и његовог руског колеге. Састанку је присуствовао и руски патријарх Кирил.

²⁰ Изложба у Стокхолму трајала је од 4. новембра 2014. до 7. јануара 2015. године. Изложбу је прихватио и све контакте успоставио амбасадор др Душан Црногорчевић. Координатор на овом пројекту била је Слађана Бојковић, музејски саветник ИМС-а.

²¹ Изложбу у Стокхолму отворио је председник Управног одбора Историјског музеја Србије проф. др Милош Ковић.

²² Изложбу су као спољни сарадници, модерним идентитетом са проширеном стварношћу, обогатили Марко Савић и Марко Тодоровић. Они касније постају сарадници и на другим изложбама у ИМС-у на којима се могла видети проширена стварност.

*

Почетком 2015. године, изложба „Женско лице Великог рата” гостовала је у Српској кући у Лондону.²³ Поставка је преведена на енглески језик и за ову прилику урађен је каталог са детаљним биографијама. Ауторке су већ поменути кустоси Драгана Видовић и Изабела Мартинов Томовић. Како би се страдање српске војке и народа као и улога жена у Великом рату што боље презентовали посетиоцима у Лондону, ауторка је пратила изложбу и била је на располагању посетиоцима за сва објашњења и њихово упознавање с догађајима на Балканском простору у време Великог рата.

Изложба „Србија 1914.” у скраћеној верзији, прилагођена путовању, са АР кодовима и 3Д технологијом, постављена је у Андрићграду, у Републици Српској.²⁴ Изложба организована поводом стоте годишњице од почетка Првог светског рата за ту прилику је била прилагођена школској омладини. Поред тога имала је превод на енглески језик, тако да су и страни посетиоци Андрићграда могли да је несметано погледају.

Те 2015. године у сарадњи са Министарством спољних послова Историјски музеј Србије је спојио две изложбе у једну целину „Србија 1914. и Женско лице Великог рата”. Тако интегрисана изложба са каталогом преведена је на шпански језик. Током августа месеца отворена је у холу Конгреса у Буенос Ајресу.²⁵ Побудила је велико интересовање дијаспоре и публике која је била на отварању. Та изложба у разним приликама гостује у Јужној Америци пуне четири године.²⁶

У галерији на Тргу Николе Пашића 11, током 2015. одржана је изложба, „Погледај рату у очи”. Русија у Првом светском рату у филмским хроникама, фотографијама и документима. Гостујућа изложба реализована

²³ Изложба „Женско лице Великог рата” постављена је у Српској кући у Лондону од 15. јанара до 1. фебуара 2015. године. Изложбу су отворили амбасадор Огњен Прибићевић и др Душица Божић.

²⁴ У Андрићграду изложба „Србија 1914.” отворена је 24. јула и трајала је до 25. септембра 2015.

²⁵ Изложбу је примила Тања Цонић, која је тада била на месту конзула. Промовисала је значај српске победе и успехе у Првом светском рату, као и улогу жене у њему.

²⁶ Током 2015. на место амбасадора Србије у Аргентини долази Јела Баћовић. Она наставља да обилази више градова у Аргентини са овом изложбом из које се као посебно значајан део издвојило „Женско лице Великог рата.” Запажено је интересовање за улогу жене у Великом рату па је то повезано са савременим периодом, тако да је поред поставке амбасадорка одржала и више предавања на ту тему.

је у сарадњи са Министарством културе и информисања Републике Србије, Министарством културе Руске Федерације, Државним архивом Руске Федерације, Федералном архивском агенцијом и Државним музејско–изложбеним центаром „РОСИЗО”. Руске колеге су превеле комплетну изложбу са свим пратећим садржајима на српски језик. Сама поставка обилавала је оригиналним предметима уз примену најмодерније технологије.²⁷

Изложба „Дворана славних европских проналазача”, гостујућа изложба Европског завода за патенте, отворена је у сарадњи са Заводом за интелектуалну својину Републике Србије. Немачка изложба са модерним ефектима²⁸ постављена је као екстензија изложби Историјског музеја Србије „Михаило Пупин од духовне до физичке реалности”. Изложба о Пупину представљала је у тренутку реализације највиши дomet у модерним технологијама који се могао видети на једној изложби у Србији. Аутори изложбе су били др Душица Бојић и спољни сарадници Александра Нинковић Ташић, Марко Савић и Марко Тодоровић. Изложба је била посвећена делу Михаила Пупина током целокупног његовог живота, и одликовала се интерактивношћу, 3Д технологијом и проширеном стварношћу. Оригиналних Пупинових предмета није било много, али су били драгоцени: осим преписке коју је водио са више лица у Србији ту су биле књиге које се чувају у Универзитетској библиотеци у Београду и уметничка дела која је завештао Народном музеју. Пошто је Пупин један од најзначајних истраживача и проналазача с краја 19. и почетка 20. века, било је изазов, у исто време поставити десет важних проналазача са краја 20. и почетка 21. века и опус једног Србина светских размера. Изложба о Пупину није заостала по иновацијама, а тиме је дат посебан значај његовом раду јер се и данас све што је пронашао у телефонији, телеграфији, радиологији и другим областима свеprisутно користи.

²⁷ Изложба „Погледај рату у очи” постављена је у Москви 28. августа 2014. године у Малом Мањежу, привукла је изузетну пажњу, а одмах по отварању договорено је гостовање у Београду. У нашем главном граду трајала је од 8. априла до 10. маја 2015. године.

²⁸ Немачка изложба отворена је 16. децембра 2015. године и трајала је до краја фебруара 2016. године. Изложбу су отвориле директорка ИМС-а др Душица Бојић и др Невенка Новаковић, директорка Завода за интелектуалну својину.

*

Историјски музеј Србије је изложбама испратио сваку годину Великог рата. Тако је у децембру 2016. године отворена изложба „Србија 1915–1916.“ Аутори изложбе су др Душица Бојић и Небојша Дамњановић. У оквиру ње је путем међународне институционалне сарадње обезбеђено гостовање изложбе „Француско–српска војна болница у Седесу, Солун“, Музеја византијске културе из Солуна. Оригинална допуна наше изложбе, настала је као део археолошког пројекта који је требало да испита простор Седеса, у ширем рејону Солуна, због подизања новог блока стамбних зграда. Истраживања су утврдила да се баш на том месту налазила Француско–српска болница 1915–1916. године. Аутор изложбе је др Атанасос Антонaras, који је за поставку у Београду послао све фотографије са локалитета, као и фотографије српских војника, болесника, лекара и штаба Врховне команде и престолонаследника Александра Карађорђевића који су боравили и посетили Болницу. Уједно је постављен део везан за Хартвигову болницу у Солуну која од краја 1916. до 1918. постаје српска болница „Александар Карађорђевић“.²⁹

Историјски музеј Србије је са сарадницима из Народне библиотеке Србије приредио нову интерактивну сталну поставку у Српској кући на Крфу. Одмах после Првог светског рата овај објект је постао „Дом за српску сирочад“, да би деведесетих година 20. века постао седиште почасног конзула Србије и простор за сталну поставку. Аутори изложбе су Небојша Дамњановић и Немања Калезић. Новом поставком „Срби на Крфу 1916–1918“ обележена је стота годишњица од доласка српске војске и избеглица, који су у зиму 1915. под притиском Аустроугарске, Немачке и Бугарске, прешли Црну Гору и Албанију и стигли на Крф. На хиљаде болесних и изгладнелих војника и цивила умрло је почетком 1916. године на острвима Виду и Лазарету. Крф је постао седиште српске Владе, Скупштине и штаба Врховне команде. На изложби је приказан опоравак српске војске, преоружање војске, наставак рада Владе и Скупштине као и прелазак

²⁹ Изложба је отворена 22. децембра 2016. и трајала је до децембра 2017. године. Дизајн основне поставке урадио је Растко Шурдић а дизајн дела изложбе „Француско–српска војна болница у Седесу, Солун“ урадила је Ива Јотић Лубура. Изложбу је отворио др Миле Бјелајац, директор Института за новију историју Србије, уз присуство и говор директора ИМС-а др Душице Бојић, др Атанасоса Антонараса и директорке Музеја Византијске културе др Агатоники Цилпаку.

српске војске после неколико месеци на Солунски фронт. Изложбу је свечано отворио Председник Републике Србије Томислав Николић³⁰.

За потребе отварања Почасног конзулата (Генералног) Републике Србије у Санкт Петербургу, Историјски музеј Србије је приредио пригодну изложбу „Русија и Србија у Српско–турском рату 1876.“ Основа изложбе је било ослобођење Србије у време Српско–турског рата 1876. године, када су важну улогу одиграли руски добровољци и значајни официри, међу којима су били генерал Михаил Черњајев и пуковник Николај Рајевски (у литерарарном делу Лава Толстоја - пуковник Вронски). Аутор изложбе је др Душица Бојић, сарадници на изложби су били Владимир Мереник и Небојша Дамњановић. Изложбу су отворили Председник Републике Србије Томислав Николећ и почасни конзул Србије у Санкт Петербургу Генадиј Тимченко.³¹

*

Током 2017. године Историјски музеј Србије је остварио сарадњу са више институција у међународној сарадњи. Изложба „Свети Сава Српски“³² реализована је у Музеју византијске културе у Солуну. Интересовање за изложбу показали су др Атанасиос Антонaras и директорка Музеја др Агатоники Цилпаку. ИМС је добио званични позив за сарадњу па је транспорт организован са Министарством спољних послова. Изложба је отворена у јуну 2017. и трајала је до септембра 2017. године. Идеалан простор у коме је изложба о принцу и првом српском архиепископу из династије Немањића могла да буде постављена јесте Музеју византијске културе у Солуну. За потребе те изложбе још на поставци у Београду, урађена је реплика жезла Светог Саве, која је с монографијама, копијама фресака, иконама и другим пратећим

³⁰ Аутор дизајна поставке је Растко Шурдић, аутор зидне слике у степенишном делу – Прелазак преко Везировог моста је насликао уметник Милан Младеновић.

³¹ Изложба је отворена 12. октобра 2016. године, уз присуство амбасадора Републике Србије у Руској федерацији и члана САНУ Славенка Терзића. На отварању изложбе говорио је министар културе и информисања Владан Вукосављевић. Аутор дизајна поставке је био Растко Шурдић.

³² Изложбу која је трајала од 5. јула до 28. новембра 2016. године у Историјском музеју Србије у Београду, отворио је патријарх српски Иринеј.

садржајима у виду филмова, постављена у Солуну.³³ Видели су је бројни посетиоци које је занимало да сазнају шта се дешавало на тлу Балкана у том периоду средњег века. Такође, имали су прилику да је виде сви српски туристи који су тога лета боравили у Солуну. Музеј се постарао да направи одличну медијску промоцију, те су и на великом броју градских аутобуских стајалишта постојала обавештења о гостовању те изложбе у Музеју византијске културе.

Исте те, 2017. године у сарадњи са амбасадором Србије у Грчкој Душаном Спасојевићем организована је изложба „Србија и Грчка – 150 година борбе за европски Балкан“. У реализацију ове теме уложен је вишемесечни истраживачки ауторски труд др Душице Бојић и Небојше Дамњановића. Изложба обухвата период од краја 18. века до половине 20. века. Отворена је првобитно у Музеју македонске борбе у Солуну, као плод међународне сарадње између две државе које су вековима имале добре међународне односе.³⁴

У договору с грчким колегама, српским конзулатом у Солуну и амбасадом у Атини, изложба „Србија и Грчка – 150 година борбе за европски Балкан“ потом је наставила своје трајање у позоришту општине Кефалоније „О Кефалос.“³⁵ Отворили су је амбасадор Душан Спасојевић и историчарка др Ставрала Маврогени.³⁶

Изложба „Жене у Првом светском рату – Србија 1914“, донекле измењеног назива, била је после Аргентине постављена у Националном архиву у Асунсиону у Парагвају. Сећање на српске победе у Првом светском

³³ Директор Музеја македонске борбе Василиос Николциос, за ову прилику из своје приватне колекције донео је српско ордење Св. Саве од V до II реда које је куповао од колекционара. Ово је био допринос кроз који се могло видети да култ нашег свеца у Грчкој још увек живи. Изложбу су отворили директор ИМС-а др Душица Бојић, конзул Републике Србије у Солуну Синиша Павић и др Агатоники Цилпаку, 8. јуна 2017. године.

³⁴ Изложбу су отвориле грчка министарка Македоније и Тракије, Марија Коља Цуруху и директорка ИМС-а др Душица Бојић уз присуство високих званика 14. септембра 2017. Изложба је била посебно едукативна. Међу посетицима била је бројна школска омладина и студенти Факултета Македоније из Солуна. Аутор дизајна поставке је Растко Шурдић.

³⁵ Изложба у Кефалонији 21. октобра 2017. године.

³⁶ Др Ставрала Маврогени је директор Института при Музеју македонске борбе и ванредни професор на Факултету Македонија. Бави се историјом и уметношћу Србије у 19. и 20. веку.

рату, српске жртве, живот и борбу српских жена у овом изузетно тешком ратном периоду приказана је поново у Латинској Америци.³⁷

*

На самом почетку 2018. године изложба „Србија и Грчка – 150 година борбе за европски Балкан“, из Кефалоније премештена је и постављена као стална поставка у амбасади Србије у Атини.³⁸ За посетиоце је отворена једном недељно, а такође је ушла у обавезну наставну посету Српске школе у Атини коју организује наша амбасада. Изложба је илустративна, за њене потребе насликани су портрети српских и грчких владара, као и значајних српских и грчких устаника из времена ослободилачких устанака 1804. и 1822. године.³⁹

Међународна сарадња Историјског музеја Србије је настављена је и током 2018. године. Изложба „Срби у северној Африци (1915–1919)“, побудила је пажњу професора историје Пјер–Емануел Зиле и Рафаела Симона који су са ученицима из две француске гимназије у Тунису „Гистав Флобер“ и „Пјер Мендес Франс“ организовали путујућу изложбу „Тунис у Великом рату на путу заједничког сећања“.⁴⁰ У оквиру ове образовне изложбе ушао је и значајан сегмент изложбе ИМС, па су се тако ученици у Тунису могли упознати са животом Срба у току Великог рата у Тунису. Тада

³⁷ Амбасадорка Јела Баћовић се потрудила да организује поставку Историјског музеја Србије у државној институцији у Парагвају, где је и одржала предавање на ту тему.

³⁸ Изложбу у Атини отворио је 25. јанара 2018. године, генерал Љубиша Диковић, начелник Генералштаба војске Републике Србије с начелником Генералштаба националне одбране Грчке адмиралом Евангелосом Апостолакисом.

³⁹ Портрете како владара тако и значајаних личности који су повезивали српско-грчке односе од краја 18. до почетка 20. века насликао је техником акварела на папиру Бобан Вељковић, конзерватор Историјског музеја Србије.

⁴⁰ Јасна Зрновић, први саветник амбасаде у Тунису, уочила је да се у уџбеницима у Тунису везаним за Први светски рат нигде не помиње око 60.000 српских војника који су у Тунису, Алжиру и Мароку били на опоравку и обуци скоро пуне три године. Такође у њиховим уџбеницима се није помињала српска школска омладина и избеглице којих је било преко 3000. Са тиме је упознала професоре гимназије коју је похађао њен син, који су се након тога заинтересовали за наведену тему. Из заједничког рада настала је изложба у којој се налазио један део изложбе „Срби у северној Африци (1915–1919)“ који је био допуна оног дела историје који није постојао у уџбеницима у Тунису.

су по први пут на француски језик преведена „Српска гробља расута по свету” Милоша Црњанског.⁴¹

У периоду од 2014. до 2018. године Историјски музеј Србије остварио је значајну међународну сарадњу пласирајући више својих изложби на двадесет и једну локацију у свету, од Европе, Северне Африке до Јужне Америке. У Историјском музеју Србије уgoшћене су у истом периоду четири стране изложбе, две руске, једна немачка и једна грчка.

Табела гостујућих изложби Историјског музеја Србије у иностранству

Година	Назив изложбе	Град	Држава	Назив институције домаћина
2014.	Имагинарни Балкан. Идентит и сећање у дугом 19. веку	Букурешт	Румунија	Национални историјски музеј
	Имагинарни Балкан. Идентит и сећање у дугом 19. веку	Скопље	Македонија	
	Срби у Северној Африци 1915–1919.	Тунис	Тунис	Војни музеј - Музеј ружа
	Срби у Северној Африци 1915–1919.	Бизерта	Тунис	Културни центар у Бизерти
	Милунка Савић–хероина Великог рата	Бањалука	Р. Српска	Бански двори
	Милунка Савић–хероина Великог рата	Бијељина	Р. Српска	Музеј Семберије
	Женско лице Великог рата	Париз	Француска	Српски културни центар
	Србија 1914.	Стокхолм	Шведска	Војни музеј
2015.	Имагинарни Балкан. Идентитет и сећање у дугом 19. веку	Цетиње	Црна Гора	Народни музеј
	Срби у Северној Африци 1915–1919.	Рабат	Мароко	Државни архив

⁴¹ Изложбу је отворио 7. маја 2018. године амбасадор Србије у Тунису Никола Лукић.

Година	Назив изложбе	Град	Држава	Назив институције домаћина
	Женско лице Великога рата	Лондон	Енглеска	Српска кућа
	Србија 1914.	Андрићград	Р. Српска	Хол – Института
	Србија 1914. и Женско лице Великога рата	Буенос Ајрес	Аргентина	Хол – Конгреса
2016.	Срби на Крфу 1916– 1918. Стална поставка	Крф	Крф	Српска кућа на Крфу
	Русија и Србија у српско–турском рату 1876.	Санкт Петерсбург	Русија	Почасни конзулат Србије у Русији
2017.	Свети Сава Српски	Солун	Грчка	Музеј византијске културе
	Србија и Грчка 150 година борбе за европску независност	Солун	Грчка	Музеј македонске борбе
	Србија и Грчка 150 година борбе за европску независност	Кефалонија	Грчка	Позориште општине Кефалоније
2018.	Србија и Грчка 150 година борбе за европску независност, стална поставка	Атина	Грчка	Амбасада Републике Србије у Грчкој
	Жене у Првом светском рату –Србија 1914.	Асунсион	Парагвај	Национални архив
	Тунис у Великом рату на путу заједничког сећања	Тунис	Тунис	Амбасада Републике Србије у Тунису

**Табела страних изложби које су гостовале
у Историјском музеју Србије од 2014. до 2018. године**

Година	Назив изложбе	Град	Држава	Назив Музеја домаћина
2014.	Русија и Србија. Историја духовних веза од 14. до 19. века. (Руски државни архив)	Београд	Република Србија	Конак кнеза Милоша у Топчидеру, депаданс Историјског музеја Србије
2015.	Погледај рату у очи (Државни архив Руске Федерације и Федерална архивска агенција и центар РОСИЗО)	Београд	Република Србија	Историјски музеј Србије
	Дворана славних европских проналазача	Београд	Република Србија	Историјски музеј Србије
2016.	Француско–српска болница у Седесу, Солун	Београд	Република Србија	Историјски музеј Србије

Abstract: The two authors have used the paper to present the capacity of cultural diplomacy to strengthen bilateral ties in general, and more specifically, to promote the Republic of Serbia with an emphasis on historic and cultural heritage.

The authors have managed to pin down a very important segment in creating and running a foreign policy – the presentation of historical events and figures drawing on museum collections. To illustrate their findings, they have used the Museum's programmes outside the national borders, highlighting additionally the importance of the institution as a preferred destination for top-level foreign officials visiting Serbia.

The Historical Museum of Serbia has presented a number of very popular, well-visited exhibitions abroad over the past few years, displaying its collections in Greece, France, Russia, Portugal, Great Britain, Morocco, Tunisia, Argentina, Paraguay, etc. Aside from the on-view exhibitions, some of which had been arranged during highest-ranking state visits, the Museum also prepared a new permanent collection for the Serbian House on Corfu.

The exhibitions largely centered on the 100th anniversary of the World War I, but the most famous, landmark objects from the history of the Serbian people had also left the museum vaults and were displayed abroad. The museums, too, have outreached, providing a significant boost to interstate relations in the cultural domain. ("The French Military Hospital in Thessaloniki," an on-view exhibition, the Russian exhibition "Serbia and Russia from the 14th to the 19th Century", another Russian contribution, "Look into the Eyes of War," Germany's "Development of Industrialization in the 20th Century, and others).

Key words: Cultural diplomacy, museology, World War I, Historical Museum of Serbia.

ЈОВАН РАДЕНКОВИЋ (1903-1979) СРПСКИ СЛИКАР У СЈЕДИЊЕНИМ АМЕРИЧКИМ ДРЖАВАМА

проф. др Јелена Ђ. Лопичић-Јанчић
Факултет за дипломатију и безбедност
Универзитет Унион – Никола Тесла, Београд

Апстракт: У раду ће бити обрађен живот и рад Јована Раденковића (Београд 1903-Корновол 1979) архитекте, сликара, вајара и писца који је живео и стварао прво у Француској 1925-1929. где је стекао сликарско образовање, а затим је највећи део свог живота провео у САД од 1932. па све до своје смрти 1979. године. Живео је у Њујорку, Глостеру и Корноволу. У Паризу је био пријатељ са читавим низом познатих сликара почев од Валменака, Дифија, Дерана, Фижита, Каца, Задкина и Матиса. Име Јована Раденковића је уписано на таписерији чувене кафане “Ротонда” на Монпарнасу са познатим личностима те епохе који су посећивали ту кафану почев од Анатола Франса, Модилјанија, Утрила, Пикаса, Стравинског, Лењина, Жана Коктоа, Матиса и Троцког. Веома брзо је Јован Раденковић постао познат и међународно признат сликар који је имао велики број самосталних изложби у САД и Француској. Његове слике налазе се у многим светским музејима у САД, Француској и Енглеској. Добитник је више значајних и важних награда у САД и Француској и постао је угледни амерички сликар. У САД је држао и сликарску школу од 1937. до 1948. У САД поред сликарства и вајарства Јован Раденковић се бавио и писањем ликовне критике и био је сарадник угледног часописа “Уметнички преглед” (1937-1941) који је излазио у Београду. Такође је писао и песме и издао је књигу песама “Moods and Moments” 1938. у САД. Иако је Јован Раденковић био познат, признат и цењен у САД и Француској, у предратној и послератној Југославији је био скоро непознат и неоправдано заборављен. О њему постоји свега пар чланака и само врло кратки биографски податак у Енциклопедији ликовних умјетности Лексикографског завода у Загребу 1966. године. Иако је живео и радио далеко од Србије, Јован Раденковић је мислио увек о Србији, па је Народном музеју у Београду поклонио 22 своје слике где се налази његов легат.

Кључне речи: Јован Раденковић, Сједињене Америчке Државе, Француска, Париз, уметност, сликарство, музеји.

Уводна разматрања

Јован Раденковић је амерички сликар рођен у Београду и припада оној групацији заслужних Срба који су у иностранству постали значајне и важне личности из области науке, културе, уметности и других делатности. Чињеница је да су многи од тих значајних и важних Срба који су постигли завидне успехе у свом раду, у Србији неоправдано делимично или потпуно заборављени. Тек када поједини ентузијастички истраживачи у свом раду открију неког од тих познатих, значајних и важних Срба у иностранству онда о се њима обелодањује њихова делатност, заслуге и све остало.

Такав је случај и са америчким србином, сликаром Јованом Раденковићем. Јован Раденковић рођен је 11. маја 1903. године у Београду. Отац Гаврило је био трговац, а мајка Стана домаћица. Имао је старију сестру Мару. Рано су остали без мајке, тако да су били прихваћени од стране мајчине тетке Милке Малине и њеног супруга и преселили су се у њихову кућу на Дорћолу у Београду. На Дорћолу у теткиној кући их је затекао и почетак Првог светског рата 1914. године и бомбардовање од стране аустроугарске војске, па су морали да се склоне у други део Београда. Тај део Београда, Дорћол је нарочито страдао од бомбардовања аустроугарске артиљерије из правца Панчева као и из аустроугарских оклопних монитора на Сави и Дунаву.¹ Три и по године тешке аустроугарске окупације у Београду су једва преживели због глади, смрзавања, недостатка основних животних намирница, разних заразних епидемија, немања здравствене заштите и лекова, као и других немаштина које је пратила окупација и то никада нису заборавили.²

Посебан страх породице Јована Раденковића је био што су аустроугарске власти потпуно противправно вршиле интернирање цивилног становништва из Београда и других места у Србији у концентрационе логоре, иако ово цивилно становништво (старија лица, немоћна лица, жене, деца) нису били војна лица нити су имали било какве везе са војском. Чак су и децу масовно интернирали у концентрационе

¹ Снежана Вицић, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија Центар "Одбрана", Београд, 2015, стр. 30, 55-70.

² Детаљније о окупацији Београда видети: Борисав Станковић, *Под окупацијом*, Београд, 1929; Ј. Миодраговић, *Трагични дани Србије, Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустријске у Србији 1915-1918*, Београд, 1921; Божо К. Маршићанин: *Успомене из збег*, Београд, 1921.

логоре што је био јединствен случај у Великом рату. Процењује се да је од 150.000 српских цивилних интернираца у аустроугарским логорима половина страдала. Ови концентрациони логори су били практично логори смрти, јер је више од половине логораша у њима умирало услед изгладњивања, неусловног смештаја, смрзавања, недостатака лекарске помоћи и неге, епидемија заразних болести или су били убијани.³ На овај начин Аустроугарска је кршила постојеће међународно ратно право и Конвенцију о законима и обичајима рата на копну (IV Хашка конвенција из 1907. године) и Правилник о законима и обичајима рата на копну из 1907. године које је потписла.⁴ Поред наведеног, Аустроугарска је свакодневно кршила и тада постојеће међународно обичајно ратно право у односу на цивилно становништво. Ипак, поред свих могућих и тешких недаћа, породица Јована Раденковића је преживела аустроугарску окупацију и дочекала је ослобођење Београда 1918. године.

Јован Раденковић је у Београду завршио основну и средњу школу. На његово одређење да после завршене средње школе настави да студира архитектуру највероватније је да је на њега утицала и старија сестра Мара, која је још 1914. године завршила Уметничкозанатску школу у Београду, али се није исказала као сликар, јер је преминула 1929. године. Као што смо навели, Јован Раденковић се после завршене средње школе уписао на Архитектонски одсек Високе техничке школе у Београду, где је и дипломирао 1928. године.

Одлазак у Париз

Први сусрет са Паризом Јован Раденковић је имао 1925. године када је кратко боравио у Паризу, који је на њега оставио снажан утисак. Тада је одлучио да ће се бавити сликарством а не архитектуром.

Други пут Јован Раденковић долази у Париз 1928. године, када је добио стипендију француске владе за усавршавање. У Паризу је Јован Раденковић два семестра у школској години 1928/1929. слушао предавања

³ Владимир Стојанчевић, „Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време Светског рата 1914-1918. године”, *У Србија 1908-1918. изабрани радови*, Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 252-258.

⁴ *Извори међународног хуманитарног права, друго допуњено издање*, Факултет политичких наука у Београду, Црвени крст Србије, Међународни комитет Црвеног крста Регионална делегација у Београду, Београд, 2007, стр. 303-310.

код чувеног византолога професора Габријела Мијеа (Gabriel Millet 1867-1953) на Ecole des Hautes Etudes и на College de France. Јован Раденковић је раније упознао професора Габријела Мијеа још када је био студент архитектуре и када су се срели у манастиру Старо Нагоричино,⁵ где су Београдски студенти имали праксу.⁶

Ипак, Јован Раденковић се није определио за византологију, него се определио за сликарство и скулптуру. Сликаарско образовање Јован Раденковић је стекао на приватним часовима цртања, сликања и вајања које је имао у разним сликарским атељеима, као и многобројним личним контактима са већим бројем сликара у Паризу. Несумњиво је да је Јован Раденковић био талентован и обдарен за сликарство и вајарство и да је доста релативно лако савладао основне вештине и знања сликарства. Овом треба додати да је Јован Раденковић још као студент архитектуре упознао и савладао цртање и акварелисање. Још као студент архитектуре у Београду био је освојио једну награду за своје цртеже националих грађевина што указује да је још тада показао да има талента за сликање.

После завршетка Великог рата, Париз је постао светско средиште сликарства. Практично, кафане у Паризу су постале институције сликарства, јер су се у њима налазили славни светски сликари. Поред сликара у тим париским кафанама су се скупљали књижевници, политичари, интелектуалци, уметници, музичари, глумци из разних крајева света. Наводимо само нека од познатих имена: Анатол Франс, Пикасо, Жан Кокто, Лењин, Троцки, Стравински, Модилјани, Утрило и други. Те кафане су биле Nouvelle Athenes, Momus, Guerbois, Flore, Deux Magots, Cupole, Rotonde. Две кафане Cupole и Rotonde биле су веома познате и омиљене за чест и дуг боравак у њима. У тим париским кафанама сликари су имали стално изложене своје слике и цртеже и то је била прилика за њихову продају. Затим, сликари и писци су већином били сиромашни па су нарочито у зимском периоду практично проводили највећи део дана и живели у тим кафанама, јер у својим скромним мансардама и поткровљима на

⁵ Старо Нагоричано се налази код истоиманог села код Куманова у Македонији. Ту се налази и познати манастир Светог Ђорђа, задужбина краља Милутина, сазидао 1313. године и представља један од најпознатијих споменика српске средњовековне архитектуре. Свезнање општи енциклопедијски лексикон у једној књизи, Народно дело, Београд, 1937, стр. 2195.

⁶ Вера Ристић, „Јован Раденковић (1903-1979),“ *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 188-190.

периферији Париза нису имали грејање па су се зими смрзавали. Поред тога, у тим кафанама је било топло па су имали у свако доба, чак и ноћу добру исхрану коју су плаћали многи јефтиније него обични гости. Власници ових кафана имали су разумевање за сликаре, књижевнике и остале познате интелектуалце да им дају исхрану и пиће по веома повољним ценама, јер су они привлачили велики број обичног света као и туриста који су долазили да лично изблиза виде познате сликаре и познате књижевнике.

Јован Раденковић је још од првог свог дана боравка у Паризу био стални гост кафане Купола (Coupole). У тој кафани као и у осталим париским кафанама на Монпарнасу и у Латинском кварту су била места где су се добијале најновије информације о културним дешавањима у уметничком свету као и прилика да се непосредно упознају са познатим сликарима и стекну нови пријатељи, да се са галеристима упознају и направе аранжмане за изложбе као и продају слика. Чињеница је да многи од тих тадашњих сликара нису били од тадашње критике цењени, њихове слике су се слабо продавале, а када су се продавале биле су парктично багателне. Так касније, често после њихове смрти, њихове слике су постале познате и баснословно вредне. Сетимо се само Vincent van Gogh, Paul Cézanne, Edgar Degas, Henri Matisse, Amadeo Modigliani и читавог низа других сликара и њихових тешкоћа и животних судбина. Када је затворена кафана Rotonde, власник је у ентеријеру поставио две таписерије са стотинак имена чувених личности. Међу њима се налази и име Јована Раденковића, што је несумњив доказ да су га ценили као значајног и важног сликара.⁷

Тада се Јован Раденковић упознао са читавим низом веома познатих француских и других страних сликара и са њима се дружио. Наводимо да је тада упознао Вламенка, Дифија, Дерана, Фужиту, Каца, Задкина, Матиса и друге. Највише се дружио са Анријем Матисом (1869-1954), који је био један од највећих и најутицајнијих светских сликара у XX веку тих тридесетих година. Наиме, око Матиса су се окупљали млађи сликари, припадници покрета у сликарству под називом фовизам и ти млађи сликари као и Јован Раденковић су од Матиса много научили о сликарству.⁸

⁷ Вера Ристић, "Јован Раденковић (1903-1979)," *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 189-190.

⁸ Pierre Schneider, *Matisse*, Flammarion Paris, 1984,

Јован Раденковић је имао прву своју самосталну изложбу слика у Галерији Bernheim-Jeune у Паризу 1931. године, која је наишла на поваљне критике, што је било значајно и важно за његов даљи сликарски наступ у САД.

Рад Јована Раденковића у Сједињеним Америчким Државама

Године 1932. Јован Раденковић одлази у САД. Прво је живео у Њујорку, али није могао да подноси буку великог милионског града Њујорка, па се преселио у град Глостер (Gloucester) који се налази близу Бостона. Од новца којим је продао наслеђену кућу у Београду на Теразијама купио је кућу у Глостеру где је направио свој нови сликарски атеље и где је могао на настави свој сликарски посао. У својој кући у Глостеру Јован Раденковић је почео да се бави и педагошким радом. Наиме, то није ни била формално нека сликарска школа, нити је постојао некакав наставни план или програм рада, него су његов атеље посећивали углавном почетници сликари, или сликари који нису имали сликарско образовање, или сликари којима је била потребна одређена стручна помоћ. У Глостеру је Јован Раденковић једно време био и предсеник Удружења уметника.⁹

Запажено је да је Јован Раденковић био не само талентован и обдарен за сликарство него и веома радан и вредан. Сликао је веома брзо, лако. Број слика је био релативно велики и оне су наилазиле на веома добар пријем како код стручне критике тако и код најшире публике. Био је веома комуникативан са сликарима, сликарским критичарима, галеристима, новинарима и са најширом публиком. Био је члан разних сликарских удружења у САД како по припадности своје сликарске стилске оријентације тако и на основу места где је живео.

Резултат тих бројних и јаких комуникација је био да је имао преко четрдесет самосталних изложби својих слика. Поред наведеног, учествовао је често и на групним изложбама са сликарима из удружења како по месту становања тако и по сликарској оријентацији. Посебно је био поносан када је био позван да излаже на своје слике на изложби у Brooklyn Museum 1935. године где су биле изложене и скулптуре познатог вајара Ивана Мештровића.¹⁰

⁹ Вера Ристић, "Јован Раденковић (1903-1979)," *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 193-194.

¹⁰ American and foriegn artist, Brooklyn Museum, New York, February 1. st-2.th. 1935.

Прилика је да наведемо које је све своје самосталне изложбе имао Јован Раденковић. Као што само навели, прву изложбу је имао у Паризу 1931. године у Gallery Bernheim Jeune. Затим у САД: One Man Show-New York 1932., 1933., 1935.; San Francisco, California 1936.; Chicago 1935.; Dayton (Ohio) 1936.; New York 1936.; Boston (Mass.) 1936.; New York 1937.; New York 1938.; Boston 1939.; New York 1943.; New York 1944.; 1950.; 1951.; Paris: 1955.; 1959.; New York 1960.; Berkshire Museum, Pittsfield (Mass.) 1962.; New Britain Museum of American Art 1962.; Mattatuck Museum, Waterbury (Conn.) 1967.; Berkshire Museum, Pittsfield (Mass.) 1969.

Слике Јована Раденковића налазе се у сталним колекцијама у следећим музејима у САД: New York, Brooklyn Museum of Art; San Francisco Museum of Art; Toledo (Ohio) Museum of Art, Williamstown (Mass.); Lawrence Art Museum; Mattatuck Museum, Waterbury (Conn.); New Britain Museum of American Art; Berkshire Museum, Pittsfield (Mass.).

Јован Раденковић је добио следеће награде и признања: First Prize for "Best Work of Art, "Connecticut Academy, Hartford, Conn. 1966.; Purchase Award, Berkshire Art Association, Berkshire Museum, Pittsfield, Mass. 1969., 1973.; Paris: French Art Museum presented Retrospective Exhibition at Bry-sur-Marne 1977.¹¹

Наиме, веома је значајна ретроспективна изложба у Француском музеју уметности у Паризу која је 6. јуна 1977, године где су биле изложене 70 његових слика. На тој изложби је Јован раденковић одржао говор¹² где се захвалио Француској за стипендију и тада поклатио слику на плату

¹¹ Сви подаци који су наведени о самосталним изложбама, сталним поставкама у музејима, наградама и признањима у САД и у Француској налазе се у званичном тексту који је публиковао Office Culturel de Bry-sur-Marne Hotel de Malestroit 14. Mai 1977.

¹² Говор Јована Раденковића на изложби "Ја сам наставио традицију сликара на Монтпарнасу (део Париза). Ја волим облаке, ја волим море, реке, шуме и ако могу да додам мало радости вашим животима ја сам срећан. Прошло је 50 година, дошао сам из мог родног Београда у Париз ,као стипендиста француске владе,. Радио сам у Сорбони, ми смо проводили време у кафеу "Rotonde" (где је Јованово име на зиду са осталим уметницима тог времена) Ми смо гледали велике сликаре из близине. Ми смо почели наш дуг живот из кафеа "La coupole" пре 50 година (то је познато место уметника у Паризу) чији је велики шеф био Папа Лафон, који је сада на изложби са нама. Париз нам се смеши и тај осмех је остао у нашим срцима. Нажалост сви ти људи више нису међу живима. Остало је само двоје или троје. Не, али они су са нама све више и више . Као што је један песник рекао "ствари имају лице које наша душа даје њима". Ми смо заједно са Парисом и то је стални укус. Јован."

„Букет Француске” као израз његове захвалност. Тада је слика била изложена током изложје, а сада се налази у Париском музеју савремене уметности.

Значајно је навести да су о сликарској делатности Јована Раденковића као и о његовим самосталним и колективним изложбама писали заиста светски дневни, недељни листови као и новинске агенције у САД и Француској. Прилика је да наведемо само који су то листови у САД: Herald Tribune (New York); New York Times; Associated Press; Christian Science Monitor (Boston). У Француској: Combat; Arts; Nouvelles Litteraires; Le Monde; France-Press; L'Information; Dimanche Matin; Les Lettres Francaises; Paris-Press L'Intrasigeant; A.F.P. Intercontinental; Peintre; Herald Tribune (Paris Edition).¹³

Нова фаза у сликарској делатности и стваралаштву Јована Раденковића настаје када се 1955. године преселио у Корнвол (West Cornwall, Connecticut). Тада је Јован Раденковић купио напуштену фармерску зграду са великим имањем. Ову зграду је читавих дванаест година преуређивао и адаптирао уз помоћ своје супруге Зоре која је преминула 1974. године. Ту је био његов атеље, галерија слика и скулптура.

Као што смо напред навели, Јован Раденковић је превасходно сликар. Међутим, Јован Раденковић се огледао и као скулптор. Неумњиво је да је и у овој својој делатности био успешан и надарен. Скулптуре је радио највише у дрвету, затим у камену и бетону у својој кући у Корнволу.¹⁴

Поред сликарства Јован Раденковић се бавио и поезијом. Још 1938.године објавио је књигу песама под насловом *Moods and Moments*, која садржи седамдесет и шест песама као и десет илустрација Раденковићевих цртежа. Раденковић касније није више публиковао песме, али се за поезију интересовао. Пријатељима је слао честитке за Ускрс или Божић, које су биле песме написане на енглеском језику лирске садржине. Једина песма писана на српском језику била посвећана погинулим војницима у првом и Другом светском рату.¹⁵

Јован Раденковић је из САД објавио два интересантна чланка у тада престижном часопису *Уметнички преглед* који је излазио у Београду и чији је издавач био Музеј Кнеза Павла Карађорђевића. Први чланак је био

¹³ Office Culturel de Bry-sur-Marne Hotel de Malestroit 14Mai 1977.

¹⁴ The Republican Magazine, Waterbury, Conn. August 18, 1974.

¹⁵ Вера Ристић, „Јован Раденковић (1903-1979),” *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 193.

под називом *Писмо из Америке* и у коме је дао приказ и осврт на развој уметности у САД. Наглашава да у уметнички троугао који је међународно знан и једино признат Њу Јорк, Париз и Лондон, а све остало је „локалност”.¹⁶

Други чланак је Јован Раденковић такође је објавио у часопису Уметнички преглед под називом *Писмо из Америке Једно велико изненађење*. У чланку расправља о дечијој уметности и дао је своје занимљиво мишљење.¹⁷

Оба чланка Јована Раденковића су веома добро била примљена у наведеном часопису Уметнички преглед, јер је тада било веома мало ових стручних чланака који су долазили непосредно од стручних лица из САД.

Велики број сликарских критичара је врло похвално оценио сликарску делатност Јована Раденковића. Један број тих сликарских критичара је понављао констатацију да је Јован Раденковић припадник експресионизма, што је било прихватљиво. Међутим, истовремено су тврдили да је он припадник импресионизма, што је било неприхватљиво да један сликар буде припадник два различита сликарска правца.¹⁸

На основу изложеног можемо са сигурношћу констатовати да је сликар Јован Раденковић био веома цењен и признат сликар у САД и Француској о чему сведочи велики број самосталних и колективних изложби својих слика, велики број разних награда и признања као и да су велики публицитет о његовом раду дали највећи дневни и недељни листови и новинске агенције у САД и Француској. Запањујућа је чињеница да је у тадашњој Југославији као и у Србији Јован Раденковић био практично непознат и заборављен. За њега је знао веома мали број ентузијста који су се бавили српским сликарством или историјом уметности.

Наводимо да о Јовану Раденковићу постоје следећи текстови у нашој литератури. Хронолошки, први је о Јовану Раденковићу написао одредницу у Енциклопедији ликовних умјетности 1966. године један од наших најпознатијих историчара уметности, музејски саветник Никола Кусовац.¹⁹

¹⁶ Јован Раденковић, „Писмо из Америке”, *Уметнички преглед* број 8. мај 1938, Београд, 1938, стр. 251-252.

¹⁷ Ибидем: стр. 142-143.

¹⁸ *Courrier Des Etats-Unis*, 27. Nov. 1932; *New York Herald Tribune*, Nov. 27. 1932.

¹⁹ *Enciklopedija likovnih umjetnosti IV*, Zagreb, 1966, стр. 688.

Затим, наш познати сликар Пеђа Милосављевић је у Књижевним новинама 1969.године објавио врло интересантан чланак под насловом „Јован Неимар”.²⁰

Најзад, најпотпунији чланак-студију је објавила Вера Ристић под насловом „Јован Раденковић (1903-1979)” у Зборнику Народног музеја у Београду 1982. године.²¹

Јован Раденковић је 1974.године први пут после његовог одласка у САД посетио Београд, када се сусрео са пријатељима, колегама, рођацима и фамилијом. Са собом је донео двадесетак својих слика-акварела и цртежа које је поклатио пријатељима, колегама, рођацима и фамилији. Тада је Народног музеју у Београду поклатио своје две слике. Прва је *Мотив из Париза, 1973.* и друга *Цвеће, 1973.*

Иако је дуго живео и радио изван Београда и Србије, није их заборавио. Својим тестаментом је завештао двадесет својих слика Народног музеју у Београду, што је Народни музеј у Београду са задовољством прихватио и уврстио наведене слике у легат Јована Раденковића.²²

Наводимо списак слика Јована Раденковића који се налазе у легату у Народног музеју у Београду:

1. Аутопортрет, 1940.
2. Амфора на црвеној позадини, 1947.
3. Акт са зделом, 1947.
4. Залив, 1948.
5. Плава риба, 1949.
6. Црно и бело, 1951.
7. Полагање у гроб, 1952.
8. Циганка, 1952.
9. Мртва природа с лубеницом, 1957.
10. Породични приказ, 1963.

²⁰ Пеђа Милосављевић, „Јован Неимар”, *Књижевне новине број 359. од 2. августа 1969*, Београд, 1969, стр. 1. и 6.

²¹ Вера Ристић, „Јован Раденковић (1903-1979)”, *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 187-198.

²² Вера Ристић, „Јован Раденковић (1903-1979)”, *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 187.

11. Сунцокрет, 1965.
12. Девојка с воћем, 1970.
13. Празнична трпеза, 1970.
14. Отапање снега, 1971.
15. Црвено и црно: цвеће, 1972.
16. Катедрала у Ремсу, 1978.
17. Мајско цвеће, 1978.
18. Аутопортрет, 1978.
19. Лувр, 1978.
20. Рагуза, 1979.

Затим, ту су и две слике које је Јован раденковић поклонио Народном музеју у Београду 1974.године:

1. Мотив из Париза, 1973.
2. Цвеће, 1973.

Јован Раденковић као и његова супруга Жанин, која је такође била сликар, одредили су називе и датирање поклоњених слика.²³

Јован Раденковић је умро изненада 23. октобра 1977.године у Корнволу у болници Sharon Hospital, где у холу ове болнице стоји једна Раденковићева слика коју је поклонио болници 1974. године.

Уместо закључка

Као што сам напред навела да о Јовану Раденковићу постоји само неколико текстова у нашој литератури, сматрам да би требало написати једну монографију о Јовану Раденковићу обзиром на његову сликарску делатност која је међународно призната не само у САД и Француској него и шире. Исто тако да на нашем Филозофском факултету Катедре оделења за историју уметности у Београду требало планирати да се о Јовану Раденковићу напише једна докторска дисертација или магистарска теза, која би била свеобухватна и извршити научна истраживања у Француској, САД и у Србији. Јер, треба проучити све бројне критичке приказе и осврте са његових четрдесет самосталних изложби и десетак колективних

²³ Вера Ристић, "Јован Раденковић (1903-1979)," *Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982, стр. 197.

изложби, као и бројне приказе и осврте у престижним дневним и недељним листовима у САД и Француској. То би без сумње био знатан допринос науци српског сликарства и историје уметности и коначно верификовање, признање и скидање са неоправданог заборава у нашој науци и литератури.

Приликом посете Београду 1974.године Јован Раденковић је намеравао да у у Београду направи једну своју ретроспективну изложбу и да све те слике поклони Народном музеју у Београду. Међутим, изненадна смрт 1977.године га је у том подухвату спречила. Ипак, можда би било врло корисно да Народни музеј у Београду организује једну изложбу његове двадесет и две слике, као и да се од његових пријатеља, рођака и фамилије сакупи још десетак слика и цртежа. Поред наведених слика и цртежа на тој изложби би се изложила и остала документација везана за сликарску делатност Јована Раденковића, а која се налази у Народном музеју у Београду. Несумњиво је да би се Београд и Србија на достојан начин одужили сликару Јовану Раденковићу за вишедеценијску неоправдану заборавност.

На крају овог кратког чланка о сликару Јовану Раденковићу настојала сам да покушам да упознам нашу стручну као и најширу јавност о овом веома цењеном и међународно признатом сликару у САД и Француској, а који је код нас неоправдано био деценијама заборављен како од стручне тако и од најшире јавности.

Коришћена литература

Вицић Снежана, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија Центар "Одбрана", Београд, 2015.

Енциклопедија ликовних умјетности ИВ, Загреб, 1966.

Извори међународног хуманитарног права, друго допуњено издање, Факултет политичких наука у Београду, Црвени крст Србије, Међународни комитет Црвеног крста Регионална делегација у Београду, Београд, 2007.

Маршићанин Божо К. *Успомене из збег*, Београд, 1921.

Милосављевић Пеђа, „Јован Неимар“, *Књижевне новине број 359. од 2. августа 1969*, Београд, 1969.

Миодраговић Ј., *Трагични дани Србије, Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустројске у Србији 1915-1918*, Београд, 1921.

Раденковић Јован, *“Писмо из Америке”, Уметнички преглед број 8. мај 1938*, Београд, 1938.

Ристић Вера, *„Јован Раденковић (1903-1979),“ Зборник Народног музеја XI-2 историја уметности*, Народни музеј, Београд, 1982.

Станковић Борисав, *Под окупацијом*, Београд, 1929.

Стојанчевић Владимир, *„Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време Светског рата 1914-1918. године”, У Србија 1908-1918. изабрани радови, Српска књижевна задруга*, Београд, 1995.

American and foreign artist, Brooklyn Museum, New York, February 1. st-2.th. 1935.

Courrier Des Etats-Unis, 27. Nov. 1932.

New York Herald Tribune, Nov. 27. 1932.

The Republican Magazine, Waterbury, Conn. August 18, 1974.

Schneider Pierre, *Matisse*, Flammarion Paris, 1984.

Abstract: Jovan Radenkovic was Serbian architects, painters, sculptors and writers who lived and worked in France 1925 until 1931, and from 1932 till his death he lived and worked in USA. His idea to become a painter developed in Paris when he first visited Paris as student. The name of Jovan Radenkovic was inscribed on the tapestry of the famous "Rotonda" café at Montparnasse among the famous people from that epoch who visited this cafe starting from Anatole France, Picasso, Stravinsky, Lenin, Matisse, Trotsky etc.

Very soon Jovan Radenkovic became a famous and internationally recognized painter who had a large number of solo exhibitions in the US and France. His paintings are found in many world museums in the United States, France, and England. He has won several significant and important awards in the US and France and has become a renowned American painter. Although Jovan Radenković was known, recognized and valued in the United States and France, he was almost unknown and unjustly forgotten in pre-war and post-war in Yugoslavia. There are only a few articles about him and only a very short biographical data in the Encyclopedia of Fine Arts of the Lexicographic Institute in Zagreb in 1966. Although he lived and worked far away from Serbia, Jovan Radenkovic always thought of Serbia, and he gave the National Museum in Belgrade 22 of his paintings with his legacy.

Key words , Jovan Radenkovic, USA, France, Paris, art, paintings, museums.

ПСИХОЛОГИЈА КУЛТУРЕ: СРПСКИ НАУЧНИ И УМЕТНИЧКИ ВЕЛИКАНИ У СВЕТУ

Проф. др Мила Алечковић

Société Internationale de Psychopathologie de l'expression, Paris

Апстракт: Овај рад анализирао је утицај српских научних и уметничких великана у свету у последња два века. Дело српског владике, књижевника и филозофа Петра Петровића Његоша оставило је културни и духовни траг у централној Европи, посебно у Француској, док су радови највећих српских научника Тесле, Пупина, Миланковића и Милеве Марић дали свој огромни допринос новој парадигми релативитета и пост-релативитета, омогућивши читавом човечанству улазак у еру слободе, другачијег схватања људске природе и друштва, као и образовавши генерације других народа. Управо српско расејање дало је огроман допринос светској науци и култури.

Кључне речи: наука, култура, механицизам, редукционизам, релативизам, Његош, Тесла, Пупин, Миланковић, Милева Марић.

Међу светским именима и коринтским стубовима науке и уметности који су започели једну нову светску парадигму са огромном научном и културном револуцијом читавог људског друштва стоје у прошлости дело **владике Петра Петровића Његоша чији је културни и духовни траг био посебно јак на француском тлу, као и четири највећа српска имена модерне науке: Никола Тесла, Милутин Миланковић, Михајло Пупин и Милева Марић-Ајнштајн.**

Али, пођимо редом.

1. Петар Петровић Његош пре С. Фројда и К. Г. Јунга: нагон смрти, нагон живота, несвесно и савест у човеку

Извесно је да се читава људска историја своди на вечно тражење слободе и правде. Некада су то биле метафизичке слобода и правда у којима су доминирале час једна, час друга, а некада је у питању била брза

емпиријска, револуционарна, можда и осветољубива, социјална правда. У сваком случају, реч је увек о свеобухватном појму правде, у свим њеним видовима, како год да се она схвата. И спекулативни, и епистемолошки и морални дух сабијени су у овом захтевном појму. То тражење праведног правца, смисла и теодицеје у људској историји, било је понекад очајно и без снаге, док је понекада бивало нестрпљиво, крваво, и у осветничком историјском бесу. Сви револуционари у људској историји понављали су архетип *Спасиоца*, односно архетип Исуса Христа и онога што је он човечанству хтео да донесе.

Размишљајући о овој вечној битци са смислом, Бјелински је говорио да је руски народ безбожан народ, али онај који још увек верује у Христа болесних, сиромашних и изгнаних. Такав остатак вере у руском народу који је у целој својој историји тражио правду, како год да ову веру концептуализујемо и назовемо, био је трајан и снажан, тврдио је Бјелински, а управо исто то у свим својим писањима и размишљањима говори Петар Петровић Његош, чија је вера у правду у потпуности деонтолошка (*"Ал тиранству стати ногом за врат, довести га к познанију права, то је људска дужност најсветија!"*).

Појам слободе, правде, па онда и социјалне правде, као једно од лица *најстаријег архетипа Спасиоца* (односно Христа у нама) свакако је древни и дубок хришћански мотив. Тек онда, овај мотив постао је мотив и теоријски центар свих осталих философија и идеологија. Извесно је да је православље било пуно колективистичких трагова. У то нас је бриљантним размишљањима убедио Петар Петровић Његош који својом вером (као и Николај Берђајев у Русији) показује зашто човек славјанофилског наслеђа никада, у ствари, није веру у Бога ни био напустио. Он показује зашто овај човек, никада није напустио чврсту веру у спас, слободу и правду, већ је идеју Бога често само заобилазио као историјски несрећник, ако се већ није разбеснело зарицао против ње у различитим испољавањима колективног гнева и историјским револуцијама...

Може се рећи да су ове оштроумне мисли теолошко-психолошко-књижевног типа, савршена дијагноза српског човека 19. века, односно човека српске традиције захваћене атеистичким променама. Као ни руска традиција, ни српска историјска традиција није у правом смислу речи имала свој 'волтеријански', рационални преображај, нити своје у потпуности успело просветитељство. Српско просветитељство, иако се појавило, добило живот и проходало, управо због невештог гушења вековне историјске традиције која се није асимиловала у ново доба, остало

је несазрело у односу на широко полу паганско, полу религиозно наслеђе. Можда је то била нормална и очекивана судбина «европеизације» која није довољно искрено уважила вековну народну традицију, нити покушала да је инкорпорира у себе. Тако је, психолошки гледано, *садржај потиснутог националног ткива* наставио да изазива омашке у наизглед свесним човековим радњама, као што то увек бива са наглим и неуспелим потискивањем неког менталног садржаја. Психологија данас поуздано зна да када између новог и старог живота или доживљаја не дође до слоге и споја, већ до принудног избора једног од њих (као данас, када се од српског народа тражи да нагло одбаци традицију и прихвати “европске”, односно, у основи, калвинистичко-протестантске вредности), психички мотиви готово увек, пресуђују у корист *старог*. Просто, закон природе је такав да она дугорочно памти и конзервативна је.

Петар Петровић Његош знао је да је психолошки архетип за српски народ важнији од свега помодног и површног и зато га је повезао са поретком ствари у природи, показујући управо његову најприроднију страну: *“Трудољубље и искуство мрава и пчеле, и уредно летење ждраљевах, ја радије гледам но све параде европејских столицах...”*, пише он.

Међутим, Петар Петровић Његош осећао је да је управо психолошки *Архетип Спасиоца* (долазак Месије, Спаса, Слободе и Правде) у српској и црногорској традицији изузетно моћан и важан, како у интерпретацији догађаја, тако и у позивању на морал и на постојеће понашајне норме. Било да је реч о атеистима, православнима или религиозно преобраћенима, српска историја и традиција, на патолошки или здрав начин, кружно одају снажно вредновање ове архи-потребе за правдом или спасом. Сама та вековна потреба углавном скрива доминантну колективистичку, а не индивидуалистичку слику света, у којој је појединац без народне и колективне породице, односно без вредности, усамљен и немоћан створ (*“једна сламка међу вихорове”*, каже Његош у *Горском Вијенцу*).

И поред тога што је вера српског народа, историјски гледано, у психолошком смислу речи специфична, јер је осећај доминантан, а искреност припадништва важнија је од следа тачних догми, српски народ се може посматрати као верујући хришћански народ у чијем су психолошком подсвесном деловању и обрис паганског и обрис старозаветног, као и траг новозаветног човека веома живи. У свима нама, живе **подсвесно или несвесно** ова три развојна архетипска бића наизменично уступајући место једно другом. У тој њиховој смени у психи

појединца или колектива, душевно здравље човека мења се на боље или на горе.

“Злоћа, завист, адско наслијеђе, ово чојка ниже скота ставља, али поред тога, ум га опет с бесмртнима равни”, каже Његош. Од уплашеног паганског, преко злобног и агресивног старозаветног, човек се умом и снагом личности диже до праштајућег новозаветног бића.

Ако се анализирају историјске разлике, може се рећи да психолошка структура историјског западно-хришћанског човека (кога је Петар Петровић Његош с правом посматрао као архетипски другачијег), паганско рудиментирано биће потискује и гура у подсвест и несвесно, много успешније од психолошке структуре развијене у традицији источне цркве. Источно Хришћанство, а српска традиција посебно, никада овај остатак древне прошлости у нашем бићу у потпуности нису савладали, нити су га потпуно успешно потиснули. Отуда следи последица да се често цео хришћански догађај доживљава као амбивалентан и са амбивалентним осећањима, љубави и мржње, смирености и страсти. Такав догађај је зато много мање рационалан, из њега се неретко не извлачи оно што је рационално и остварљиво, већ се из њега узима оно што је утопијско и неостварљиво. Зато се може рећи да је циљ људске акције у источно-хришћанској традицији постао хришћански, али да су преживеле методе за спровођење тога циља често остајале паганске (*“Јунаштво је цар зла свакојега...”*), каже у делу једног свог стиха Његош).

Потпуно је извесно да је прва изокренута психолошка последица овога стања била човекова стална хипо-манична потреба за хистеричним спасавањем себе и других људи (револуције, побуне, борба за правду, борба против стварног или имагинарног ропства, оправдани или неоправдани пркоси, улазак у рат и онда када је постојала могућност да се он избегне, нереална процена сопствене моћи итд.), док је у свим тим условима онај коначни, умирујући и циљани спас, за који је потребан смирени разум, остајао недостижан, односно, он је непрекидно и лукаво измицао. Тако су Срби у читавој својој тешкој историји остајали оно што је Александар Дима, односно једна његова приповетка у наслову назвала ‘побеђени победник’.

Једно је сигурно, сам историјски српски архетип и архетип праведног спаса о коме пева Петар Петровић Његош (“Горски Вјенац”, “Луча Микрокозма”), првобитни осећај Правде и Слободе у митологији и тумачењу српског народа, сличнији је чврстом хришћанском принципу

и снажном моралном принципу каснијег нововековног кантовског деонтолошког реда, него утилитаристичком етичком критеријуму. Тиме се Његошева етика приближава континенталном учењу, наспрот англосаксонској етичкој традицији.

Наспрам католичке, и још више протестантске сазнавалачке, епистемолошке борбе у сучељавању Добра и Зла, односно разговора разума и искуства, у сучељавању једног Монтења и једног Малбранша, где се од почетка разликује праведно од истинитог, као утврђено стање, али и као нормативни указ, и где пра-почетног греха има, али покајништва у равни традиције готово нема, у источној слици Неба и Земље, а у руском језику посебно, *веза Истинитог и Доброг је јединствена*. Ови појмови су толико повезани да се из њихове чврсте смисаоне везе може наслутити читава философија живота и начин размишљања дате традиције.

Руска, Петру Петровићу Његошу блиска реч *правда*, обухвата спекулативни, али и егзистенцијални свет, јер оно што је истинито, то је на неки начин и праведно, а оно што је праведно, то је и истинито.

Поуздано можемо да тврдимо да је дубинска психологија постојала давно пре појаве нововековне школе и правца дубинске психологије. Појам несвесног, као што знамо, постоји давно пре Фројда, код готово свих значајнијих философа (а пре њих код древних народа), док су појмови и феномени Едипалног и Електра комплекса описани још у грчким драмама. Појам 'несвесног' на овај или онај начин слуте и помињу већ: стара источњачка теорија личности, а много касније Декарт, Паскал, Монтењ, Спиноза, Лајбниц, Малбранш, Кондијак, Русо, Кант, Хјум, Фихте, Гете, Хегел, Мен де Биран, Шелинг, Шопенхауер, Достојевски, Амиел, Шарко, Маркс, Бернхајм, Жане, Бројер, Хартман, Ниче, Бергсон, и, још касније, К.Г.Јунг.

Петар Петровић Његош **о несвесним и ирационалним силама у човеку у *Лучи Микрокозми*** каже:

*"Сном је човјек успаван тешкијем,
у ком види страшна привиђења,
и једва се опред'јелит може
да му биће у њима не спада.
Он помисли да је неке путе
од сна овог ослободио се;
ах, његове пр'јеварне надежде!
Он је тада себе утопио*

*у сна царство тврђе и мрачније
и на позор страшниј сновиђења”...*

С друге стране, борбу Ероса и Танатоса, нагона живота и нагона смрти у сваком човеку, у нашој традицији одлично описује и испевава Петар Петровић Његош, предочавајући да човек разлику између живота и смрти (који су повезани као и Добро и Зло, као радост и бол, као *“чаша жучи и чаша меда”*), може да направи само кроз веру (или, у етичком смислу, умом, само кроз *деонтолошки морал* (*“кад посвети мисли Божјој правди”* каже Његош) и када једно супротстави другоме. Када човек супротстави смрт животу, бол радости, Зло Добру, из тог се разликовања и супротстављања рађа морални чин:

“У Добру је лако добар бити, у муци се познају јунаци”.

Потсетимо, деонтолошки морал увек прави апсолутну разлику између Добра и Зла, док утилитаристички правац уводи појам *корисног*. Јасно је, међутим, да Добро може да буде корисно, али да корисно никада не може да се попне до појма Доброг.

“Сатана је, наш друг блистателни, на својему остао престолу....”, пише Његош. И још:

*“Његова ће душевна таблица
с обје стране начертана
с два сасвијем противна закона:
На једну ће закон правде благе бит у свете начртан линије
на другу ће превласника њина зла свакога црњат ће закони-
адски спомен везе са Сатаном...”*

*“Моћ ће човјек ова два закона, кад посвети мисли Божјој правди,
без никакве муке различити”...*

Епско и књижевно дело Петра Петровића Његоша било је у своје доба посебно добро примљено и прихваћено у централној Европи, посебно у Француској, где су га проучавали бројни теоретичари. Французи су Његошу одали почаст у равни највећих руских славјанофилских мислилаца тога времена.

Овај траг српске културе и словенске духовности, и данас је очуван.

2. Модерна наука: допринос српских генија рушењу механицистичке слике света

Стара психолошка и логичка потреба човека да своди и упрошћава има своје узроке и разлоге, а то значи и неко оправдање. Међутим, колико год да је ово оправдавање људске потребе за свођењем и упрошћавањем признато, оно никако не може да буде епистемолошке, нити моралне, већ само у ужем смислу речи психолошке природе.

Људска потреба за свођењем и упрошћавањем које само наизглед олакшава расуђивање, односно потреба за *редукционизмом и механицизмом*, једна је од највећих формалних и садржајних грешака када се анализирају појаве у науци уопште, а посебно у људском друштву.

Свет, како егзактне науке, тако и духовне науке, свет хипотеза и претпоставки, свет философије, религије и уопште идеја, исувише је комплексан да би га жеља за неким једнообразним свођењем и упрошћавањем изменила. **У основи ове тежње налази се погрешна замисао да ћемо упрошћавањем у расуђивању доћи до неког бољег разумевања појава, а поготово појава у људском друштву, да ћемо применом механичке слике света нешто дубље спознати стварност.** Свођење свега на само један узрок, на само један разлог, на само једно објашњење, суштина је сваког редукционизма, који с једне стране представља логичку грешку, а с друге, примењен на објашњење одређене науке, чини и материјалне фактичке грешке. Редукционизам у виду неког *изма* може да нам послужи да боље упознамо одређену дисциплину унутар ње саме, али никако не може да нам послужи да се боље разуме дата појава. Редукционизам (социологизам, економизам, психологизам итд...) користан је само утолико уколико касније омогући склапање нужне епистемолошке синтезе која исти феномен расветљава на различите начине, из различитих углова, и тако помаже да се на крају сви ови углови склопе у једну јединствену слику. Свака друштвена појава, зато, у свом објашњењу треба да садржи разне редукционизме, који су сами себе превазишли, односно који су се утопили у јединствено објашњење сложене појаве, и то сваки из свог драгоценог угла. На исти начин, када објашњавамо човека као биће, ми се не можемо лишити ниједног од редукционистичких нивоа његове природе (биохемијског, физичког, биолошког, социолошког, психолошког, философског, религиозног, односно, трансценденталног), јер све ове равни савршено објашњавају по неки сегмент човекове вишедимензионалне природе. Али грешка настаје

онога тренутка, када кроз један од тих погледа покушамо да објаснимо све друго, односно када све пожелимо да сведемо на објашњење само у једној равни. У том случају ми чинимо и логичку и материјалну грешку. У крајњој инстанци, у идеолошком смислу, ова злоупотреба води нас у идеолошко сагрешење, а ово, још даље, одводи нас у неку врсту идејног тоталитаризма.

У борби против редукционизма било које врсте најјачи борци били су великани науке који су свету науке, али и културе и уметности отворили једно ново **релативистико** поглавље и једну нову светску парадигму слободе која је извшила огромну и научну и културну револуцију читавог људског друштва.

А међу њима, четири највећа српска имена модерне науке: Никола Тесла, Милутин Миланковић, Михајло Пупин и Милева Марић-Ајнштајн.

Већ песимистичко виђење човека и његове борбе са другим људским бићем, суровог елиминисања и људске заједнице која се заснива на страху од другог човека и на пуком интересу, отворило је пут овој слици света, која ће са даљим развојем науке свој костур попуњавати «објективним», прво физичким, па онда економским законитостима. Томас Хобс је човека видео као усамљено и уплашено, компетитивно и у најбољем случају рационално-утилитарно биће које се удружује да би преживело, али које наставља борбу против других људи, јер су они увек сметња његовој реализацији. Било да је човек виђен као вук сваком другом човеку (Хобс), или са мало више смисла за интерес и рационално (Џон Лок, Адам Смит), или као искључиво утилитарни егоиста (Џереми Бентам), човек је у свим овим визијама усамљен, уплашен и окренут искључиво материјалној визији света јер му она помаже да друго биће, као опасност, уклони са свог пута. Такав човек удружује се само да би опстао, јер је он свестан да од насртаја других људи на њега и његову имовину најбоље може да га заштити неко трећи, објективан и јак, а тај трећи може да буде само држава. Тако се из ове доста суморне слике о људском бићу развија концепција минималне државе (она се најбоље опредмећује у 19. веку), односно државе као искључиво ноћног чувара сефа и полиције, а која се бави више сама собом, него сопственим грађанима.

Значајан идејни чинилац овде је такође и калвинистичка слика света високо вреднованог и нужног материјалног богаћења (пре Макса Вебера изванредно је уочава и описује отац Сергеј Булгаков), као и општа идеја западних Хришћана о *предестинираној неједнакости* људи и на земљи и

на небу (посебно код протестаната). С једне стране нестанак светог и трансценденталног, а са друге стране дух протестантског калвинизма јесу, на неки начин, зачеци психологије капиталистичког либерализма (економског либерализма). Управо на тим основама почеће да се развија **психологија инегалитаризма, хедонизма и материјализма, а потом идеја о линеарном, фаталном, односно нужном, неизбежном и кумулативном развоју знања, тј. науке, мит о сцијентизму**. Сти ови ставови стичу се у исту идеју која ће се највише ослонити на веру у неизбежан и линеаран друштвени и научни прогрес.

Међутим већ саме философске и научне поставке на које се овакав механички сцијентизам ослањао биле су погрешне. Расправе о томе да ли је наука континуиран, цикличан или дисконтинуиран процес, водиле су се међу философима науке веома оштро, а слика о линеарном, кумулативном научном знању, које води све већем и већем прогресу, већ је била пољуљана. Мит о тој врсти сцијентизма показао се као погрешан. Томас Кун (Thomas Kuhn) пробија се са хипотезом да наука напредује кроз смену доминантних «парадигми», а да велика открића руше неку владајућу парадигму, и установљавају нову, под чијим се окриљем одвија даљи развој науке у неком следећем периоду, **који ће можда и сам бити промењен**. Ово не значи да се руше и сви закони који су откривени у претходним парадигмама, али они се у настанку нове научне парадигме другачије сагледавају, разумевају и тумаче. Један закон, тврдио је касније Карл Попер (Karl Popper), није у природној науци закон зато јер га хиљаде случајева поткрепљује, већ је он закон због тога што нема ниједног случаја који га обара. Надаље, научно емпиријско обарање, или «фалсификација» (Поперов израз), суштински је догађај за кретање и развој науке. У веома оригиналној концепцији философије науке, утврдили су то и Карл Попер, и Томас Кун, и Имре Лакатош (Imre Lakatos) и они ће сви дати свој велики допринос новом схватању науке. Стари мит о нужном, линеарном, растућем и сабирајућем научном знању биће заувек оборен, иако нико неће спорити да линеарност у *неким сегментима научног процеса* постоји, као ни то да научна индукција која из много случајева «скаче» у веће знање, нема свој научни смисао. **Међутим, слика линеарне извесности, и уопште извесности нашег знања, биће битно промењена.**

3. Српски генији расејања помогли су еру релативитета и револуције у науци

Тадашња научна доминирајућа слика механичке каузалности и бинарне логике, односно тадашња научна парадигма схватања времена, која се природно уочава код *Исаака Њутна (Isaak Newton)*, али још увек и код *Карл Маркса (Karl Marx)* биће озбиљно доведена у питање. Са рушењем ове слике времена и са отварањем парадигме релативитета, доћи ће до битних померања у веровању о томе како треба да изгледа људско друштво. Ново схватање релативитета битно ће пољуљати сва друга схватања.

Наука је после Њутна даље напредовала. *Хајзенберг (Heisenberg)* показује да је већ одређивање природе атома (таласна, или телесна, односно природа честице), велики проблем. Сазнаје се, такође, да је немогуће симултано рачунати позицију и брзину електрона. Појаве и догађаји постају, не само релативни, већ и недетерминисани или неизвесни. *Гедел (Gödel)* својом теоремом доказује да основне аксиоме увек мора да докаже неки виши ниво, односно, да је доказ увек негде другде. *Келсен (Kelsen)* установљава да позитивно право почива на нормама вишег реда, који је сам, изван ових норми. Француски математичар *Рене Том (René Thom)*, у својој «теорији катастрофа» показује да један случајан догађај «овде» може да произведе катастрофу негде другде и да је генерализује. Већ је речено да *Томас Кун* својом теоријом о научним парадигмама ствара неку врсту мале епистемолошке револуције, можда баш друге, нове парадигме у философији науке. **У сваком случају, најзад постаје јасно да наука није нужна акумулација и сабирање знања које води оптимистичком и увек срећном прогресу.**

Иако су о појму *несвесног* писали, као што је већ речено, свако на свој начин, још *Декарт, Паскал, Монтењ, Спиноза, Лајбниц, Малбранш, Кондијак, Русо, Кант, Хјум, Фихте, Гете, Хегел, Шелинг, Мен де Биран, Шопенхауер, Маркс, Достојевски, Амиел, Шарко, Бернхајм, Жане, Бројер, Хартман, Ниче, Фројд, Бергсон и, најзад, Јунг, Сигмунд Фројд* рехабилитује овај стари појам, односно уграђује га у нову клиничку теорију, као и појам неконтролисаног, афективног и ирационалног момента у људском понашању (о коме су говорили још антички Грци). Потом, теорија информатике и вештачке интелигенције покушава да све у људском понашању преведе на алгоритме рачунара и да тако добије непогрешиви механички след решавања когнитивних проблема и рада људског мозга.

Али, она наилази на брану коју јој открива сама семантика: смисао је увек многозначан и непреводив на чист, једном за свагда дефинисани облик. У игри преноса смисла увек су и намере људског, као и услови под којима се порука одашила .

У наставку ових оповргавања старе механичке каузалне, непроменљиве и егоцентричне слике света, антропологија се сукобљава са једним бројем «универзалних закона» теорије психолошког развоја *Жана Пијажеа (Jean Piaget)*, која је, иако моћна и углавном, мање или више важећа за нашу европску културу, ипак одражавала неку врсту цивилизацијског западног егоцентризма. Ни она није издржала судар са удаљеним антрополошким релативистичким чињеницама.

Такође, сама философија се даље креће у правцу развоја феноменологије и егзистенцијализма. У општој новонасталој слици света, детерминизам уступа место појму *неизвесности*. **Ред у природи више се не доживљава као стање, већ пре као хаотична, неизвесна еволуција. Прогрес (знања, науке, друштва) више није неминован, него само вероватан.**

4. Српски генији својом науком донели су слободу

У ствари, може се закључити да је у предрелативистичком времену била реч о класичном бркању физичког и друштвеног феномена, као и о редукционистичком наметању физичких наука друштвеним наукама. У овом редукционизму људског друштва такође је на делу реминисценција старе идеје *неумитног прогреса*, који је увек све већи и већи. У тој концепцији света постоји само емпирија и садашњост (али не у логичком, него у моралном смислу), а будућност је одложена, *sine die*. Према том схватању, у животу и организацији друштва не треба ништа пројектовати, нити осмишљавати, јер наука и техника довољно саме раде за нас. Човек као да ту више није ни потребан, политика је као дисциплина људског освајања слободе одавно изгнана и претворена у чисту економију и финансије, прецизније у трговину, *тако да је свака људска жеља за политичком пројекцијом онемогућена и исмејана* (овде можемо навести пример управо стања које, на жалост, и данас постоји у матици Србији, 2018. год.)!

Тачно је то да ми физичке законе гравитације, па ни физичке законе тржишта не можемо да мењамо, не можемо да их реметимо, или да

утичемо на њих, али ми као људи (или људско друштво), увек можемо **да их употребимо** онако како то нама, у нашој одлуци одговара. У томе и јесте схватање домена људске слободе присутне и владајуће изнад свих физичких законитости које око нас постоје. **Ако слобода (па и политичка слобода) јесте спознавање нужности, онда је слобода свакако у разумевању физичких, неумитних закона око нас и у њиховој употреби на страни људског бића, на страни човека.** О овоме су изузетно свесно писали: можда највећи геније свих времена, Никола Тесла, као и његов добар пријатељ Марк Твен (у књизи *What is man?*).

Такво сазнање омогућава нам **да летимо у космос противно закону гравитације**, односно у складу са њим, али и **да пројектујемо који тип тржишта у једном људском друштву желимо**. Пред нама се налази огромно поље искључиво за политичке одлуке које се базирају на познавању људске историје, социологије, психологије, биологије, етике, религије итд..., а не само закона економије или финансија. **Треба рећи да нема техничког прогреса који сам по себи линеарно унапређује људско друштво.** Управо да бисмо спречили деструктивну моћ наших техничких открића, ми доносимо људске, политичке одлуке које наша открића могу да коригују или преусмере, или, просто, да их другачије употребе. Управо у овом смислу сведочили су својим открићима српски великани Никола Тесла, Пупин, Миланковић и Милева Марић. **Њихова егзактна открића поткрепила су тезу новог доба релативизма, вероватноће и пост-релативистичке ере, која је обележила не само науку, него и све друштвене системе света, променивши и саму слику о човеку.**

Људско биће није ни Хобсов вук другом људском бићу, нити је само реционални егоиста (Лок), нити је само утилитарно мотивисани створ (Бантам), већ је човек делом и алтруистичко биће које поштује друго биће (Аристотел, Свети Тома Аквински, Жан Жак Русо, Емануел Кант, ... па све до мисаоне традиције духовног Николаја Берђајева или до лево оријентисаног Херберта Маркузеа). Слика човека као алтруисте и делом солидарног бића, које рационално (Кант) или мање рационално (Русо) поштује друго биће, у људској историји веома је дуга и јака. Као што после старих Грка, психоаналитичари симболично говоре о два основна људска нагона, нагону живота и нагону смрти, о Еросу и Танатосу, тако исто не можемо да закључимо да је човек искључиво под дејством нагона смрти (борба, страх, освета, завист према другом), а да у њему не делују и позитивне психобиолошке силе. Или, како би неки рекли, човек није само

паганско и старозаветно биће (страх и осветољубивост), већ је он и новозаветно биће (милосрђе и праштање).

Међутим, како год да данас гледамо на људску природу, ми можемо да се споримо само око нијанси, а никако око принципа «све или ништа», па тако морамо да признамо и добру и злу страну људског бића. Важно је само на шта стављамо акценат и шта желимо да претегне у нашој теорији. На исти начин, вечне научне расправе да ли је јаче оно што је урођено у људској природи и што се преноси генима, или је јаче оно што се преноси традицијом, културом и учењем, односно условима живота, данас се више не воде на исти начин. Већ чувена историјска научна расправа између Ноама Чомског и Жана Пијажеа о урођеном наспрам стеченог у људској природи, показала је просто да се ово питање више не поставља на исти начин. Нико данас у науци више не пита да ли је човек добар или зао по својој природи, да ли је све наследио или је све научио. Једино питање које се данас научно поставља јесте: када, у којим условима је човек зао, а када из њега избија природна доброта? Односно, када, у којим условима, до изражаја у људском животу долази оно што је сасвим извесно пренето генима, а када долази до изражаја оно што је сасвим извесно научено или пренето традицијом? Исто тако, нико не пита да ли је човек усамљено биће или је биће колектива и заједнице, већ се питамо само када је човек у нужди и потреби да буде сам, а када је за њега суштински значајно да буде човек заједнице и да се удружује.

Пренаглашено неолиберално инсистирање на индивидуализму такође занемарује чињеницу да је човек социјално биће и да је током читаве историје имао потребу да се удружује.

Закони класичног условног рефлекса које је открио генијални руски лекар Павлов, важе, како за животиње, тако и за људе, али на различите начине и у различитом степену. На најнижем нивоу у структури људске свести ти закони су непогрешиви, али што се више пењемо когнитивном лествицом људских способности, то се више облик условљавања, односно учења и социјалног учења мења, а људске особине: пластичност, покретљивост, променљивост, стваралаштво и одлука, све више долазе до изражаја. На тим нивоима све је теже једноставно физиолошко и психолошко условљавање, а све више су могући виши облици учења у које се укључује и фронтални кортекс. **Индетерминизам**, односно слобода људског понашања постаје све снажнија, као и могућност промена. **Људска природа је покретна, подложна променама, еволуцији или инволуцији, развоју или регресији.** Она у сваком случају није стање него је стални

процес. Слика света која фиксира и овековечује законе друштва, неспојива је са правом људском природом за коју су суштинске и нужне управо промена и слободна пројекција у будућност. Као што се човеково психолошко стање мења набоље или нагоре, при чему се он у животу или развија или регредира на нижи ступањ развоја, или се дешавају оба ова процеса, зависно од периода, тако се и психологија група, заједница, народа и држава такође мења. Као што у човеку постоје два основна покретача, нагон живота и нагон смрти, Ерос и Танатос, и између њих борба током читавог живота не престаје, тако исто и људско друштво пролази кроз различите фазе, или наизменично мења стање у коме је. **Никакво фиксирање «научних и непроменљивих законитости независних од човека», у том случају није могуће и представља голу идеологију.**

Теслина открића дала су читавом човечанству светло, слободну информацију и слободу тражења и прихватања информације. Цео један стари поредак информационог монопола овим је отишао у прошлост. И поред тога што се многа друштва на свету још политички нису ослободила, сазнања која је донео Теслин рад, свим људима света дају претпоставку и могућност дефинитивне слободе.

И Пупин и Миланковић оставили су свој научни печат у пољима која не престају да доносе нова емпиријска открића, и нова ослобађања људског бића.

Најзад, Милева Марић кроз специјалну теорију релативитета, односно кроз сам математички генијални прорачун подупрла је Ајнштајнову замисао насталу на бази синтезе древних Зенонових апорија с једне стране, и радова француског математичара Поенкареа, с друге. Специјална, а не општа теорија релативитета, отворила је ново светско поглавље својим прецизним научним доказом. Само наизглед парадоксално, овај прецизни научни доказ донео нам је еру вероватноће и слободе.

Научна и егзактна сазнања наших великана утицала су и на социологију, и на психологију, и на религију. Она су, како рекосмо, само наизглед парадоксално, понудила мање догматичну слику о природи људског бића и о смислу људског живота.

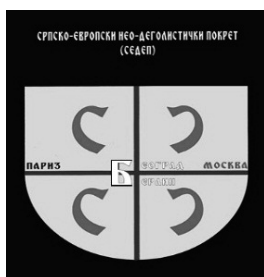
И својим личним животима, и утицајем који су извршили на науку и културу свих земаља света, дела наших српских генија представљају

највеће модерно српско наслеђе предато човечанству. Оно је образовало и образоваће генерације свих других народа.

Управо српско интелектуално расејање дало је највећи могући допринос светској науци и култури.

ДОДАТАК

ОРИГИНАЛ ПИСМА БАН КИ МУНУ ИЗ 2007. ГОДИНЕ О ПРОГЛАШЕЊУ
ПЕЋКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ ЦЕНТРОМ СРБА СВЕТА

COMMUNAUTE SERBE DE FRANCE

ASSOCIATION CENTRALE DES SERBES D'ALLEMAGNE

ASSOCIATION DES SERBES DE VANCOUVER

CLUB CULTUREL SERBE DE RUSSIE

ASSOCIATION MILOS CRNJANSKI, SUEDE

Monsieur le Secrétaire général des Nations Unies

BAN KI -MOON

Monsieur,

Etant donné le support que vous nous avez exprimé pour notre action culturelle et politique, les Serbes de France, d'Europe et du monde entier tiennent à attirer votre attention et celle des différentes institutions internationales, en particulier françaises, européennes et russes sur notre décision collective que le Patriarcat moyenâgeux de Pec que vous connaissez bien et qui heureusement n'a pas été détruit dans les bombardements de l'Otan, soit proclamé centre spirituel de ralliement de la Diaspora serbe et y dispose d'un bureau central.

A l'heure de la crise autour du statut de Kosovo, un territoire serbe où ont été provoquées les divisions, de l'insertion d'une partie de notre peuple dans des entités rendues étrangères (Bosnie-Herzégovine, Republika Srpska et Krajina) et de la question non résolue de Kosovo les Serbes de tous les pays, pour faire entendre leur voix et faire respecter leur peuple, ont décidé de créer leur Centre de Ralliement au Patriarcat de Pec et de s'y réunir régulièrement.

On a constaté naguère, lors de la guerre yougoslave, l'inefficacité et le peu de poids des différentes structures censées représenter les Serbes au dehors et nous avons décidé de contribuer à la stabilité de cette région en empêchant le peu de Serbes qui sont restés au Kosovo de le quitter et en stimulant le retour des autres réfugiés.

Nous savons que de nombreux Etats européens redoutent la « prolifération étatique » contrairement à l'administration des Etats-Unis qui y voit un moyen d'affaiblir l'Europe et de la rendre incontrôlable. Nous nous déclarons donc contre la tentative de création d'un deuxième Etat albanais dans les Balkans.

Au moment où les regards de la « communauté internationale » – c'est-à-dire grosso modo les Etats anglo-saxons ligués contre les Serbes derrière l'OTAN il y a 8 ans pour les bombarder au mépris de toute légalité et de toute légitimité - sont un peu moins tournés vers l'Irak, il convient de rappeler que les Balkans demeurent une région d'instabilité et de tensions malgré et sans doute aussi à cause de la présence non sollicitée par les peuples sur leur espace de troupes étrangères à l'Europe.

Néanmoins, quoi qu'il arrive, nous la Diaspora serbe du monde, nous considérons que le Kosovo/Métochie est notre Patrie. Nous avons donc l'intention d'aider la région de point de vue économique, d'encourager les Serbes qui y vivent dans l'angoisse et la peur après la destruction de 180 monastères et monuments orthodoxes et d'y voyager régulièrement.

Citoyens européens et citoyens du monde, nous souhaitons montrer à la « communauté internationale » que cette région reste notre patrie malgré la situation sur le terrain. Chaque année pour la commémoration historique du peuple serbe de VIDOVDAN nous nous retrouverons donc au centre du Patriarcat de Pec. Pour cela nous avons la bénédiction de notre Eglise, de l'Evêque du Kosovo, Monseigneur Artémie, du Premier Ministre Vojislav Kostunica et du peuple serbe de la région.

Les Serbes du monde entier participeront dans cet état d'esprit aux actions humanitaires au Kosovo ou nous voyons une économie ruinée par 12 ans de guerre et d'embargo, dite désormais de « transition », qui aggrave le chômage et la pauvreté et permet aux firmes anglo-saxonnes de piller les principales ressources de la région et d'éliminer la concurrence européenne.

Les Serbes du monde agissent pour porter la vérité partout où notre peuple vit, interpellent les leaders d'opinion et les institutions, et soutenir une politique nationale et européenne digne de ce nom.

Enfin, nous exprimons notre soutien à la politique de l'UNESCO qui résiste au règne de l'hégémonie dominante et de la guerre culturelle menée à travers les grands moyens de communication de masse d'Outre Atlantique qui travaillent à détruire notre identité et nous espérons que L'UNESCO sera présente pour défendre les monuments médiévaux orthodoxes de Kossovo/Métochie dans l'avenir.

Nous exprimons également notre soutien à la politique de ceux qui, aux NATIONS UNIES, ont exprimé leur volonté d'émancipation face à l'hégémonie états-unienne. « *Le siècle que nous vivons sera celui des Nation Unies ou il ne sera pas* », a dit André Malraux.

Au Mouvement Social des Gaullistes Serbes pour l'Europe, ainsi qu'à la Communauté Serbe de France, comme dans d'autres mouvements de la diaspora serbe nous serons, cher Monsieur, toujours présent pour vous soutenir.

Pour le Comité d'initiative du Centre serbe du Patriarcat de Pec,

Dr Mila Aleckovic Nikolic

(France)

Paris le 3 avril 2007 .

Abstract: This paper analyzes the influence of the Serbian scientific and artistic giants in the world in the last two centuries. The work of the Serbian bishop, writer and philosopher Petar Petrović Njegoš left the cultural and spiritual trace in central Europe, especially in France, while the works of the greatest Serbian scientists Tesla, Pupin, Milanković and Mileva Marić gave their enormous contribution to the new paradigm of relativity and post-relativity enabling all to enter the era of freedom, a different understanding of human nature and society, as well as to educate the generations of other nations. Serbian diaspora made a huge contribution to world science and culture.

Key words: science, culture, mechanism, reductionism, relativism, Njegoš, Tesla, Pupin, Milanković, Mileva Maric.

Résumé: Cet article analyse l'influence des géants scientifiques et artistiques serbes dans le monde au cours des deux derniers siècles. Le travail de l'évêque, écrivain et philosophe serbe Petar Petrović Njegoš a laissé une trace culturelle et spirituelle en Europe centrale, en particulier en France, tandis que les travaux des plus grands scientifiques serbes Tesla, Pupin, Milanković et Mileva Marić ont apporté leur énorme contribution au nouveau paradigme de la relativité et de la post-relativité permettant à tous d'entrer dans l'ère de la liberté, dans une compréhension différente de la nature humaine et de la société, ainsi que d'éduquer des générations d'autres nations. La diaspora serbe a apporté une contribution considérable à la science et à la culture mondiales.

Les mots clés: science, culture, mécanisme, réductionnisme, relativisme, Njegoš, Tesla, Pupin, Milanković, Mileva Maric.

Богумили у Босни

др Млађан Цуњак

Апстракт: Развој демократске мисли крајем двадесетог и почетком двадесетпрвог века на овим просторима поново је актуелизирао питање постојања богумила у Босни, а то опет указује на то да у досадашњим покушајима није се изнашло право решење, односно није се нашао адекватан одговор. Неоспорно је да је проблем веома комплексан и озбиљан, тако да се његовом решењу мора прићи са свих аспеката, јер једино кроз такав мултидисциплинарни приступ могуће би било пронаћи адекватно решење. Одмах треба рећи да таквог приступа није било, већ је већина научних радника, коростила свој научни кредибилитет, положај у друштву, и настојала је да кроз пристрасно коришћење одређених извора наметне своје решење. Позната је ствар да је већи број тих научника користио изворе од 12. до 15. века и на основу њих доносили су закључке о богомилима као присутној појави у Босни. Очигледно је да они нису залазили у критичку анализу тих извора нити су обрађали пажњу на само порекло извора. Сви су они занемаривали чињеницу да су поменути извори углавном страног порекла и да су настајали из тендециозних побуда римског папе и угарских политичких суверена. Да је наведена констатација исправна најбоље нам сведочи чињеница да се у тим изворима, односно писмима папа и угарских владара нигде не каже у чему се састоји јерес босанске цркве, већ се само житељи Босне називају разним именима: катарима, патаренима, манихејцима, неоманихејцима, али најчешће се називају јеретцима.

Одмах на почетку ми смо присиљени да укажемо на једну веома интересантну појаву а то је да се ниједан од тих истраживача не ослања на домаће изворе, нити на анализе споменика и на резултате археолошких налаза са терена, углавном се обрађала пажња на то да се докаже да је тежња римских папа и угарских владара исправна. Овог пута потребно је рећи да су западни истраживачи, у жељи да оправдају папина писма, као и оно што из њих произилази, запостављали су све изворе или неке друге детаље који су били супротни, а о чему ће у овом раду бити више речено.

Кључне речи: Богумили, Бабуни, крстјанин, Фрањо Рачки, Василије Глушац, Лука Петровић, Божидар Петрановић, Сава Косановић.

Разни називи

Из западне историографије стиче се закључак да западни историчари и други истражи вачи за «Богомиле» користе све оне називе који су били познати на западу и то катари, патарени, манихеји, патарини и Павлићани.¹ Поред наведеног треба рећи да се у дома ћим писаним изворима нигде не помиње термин катар и патарен, за разлику од дубровачких писаних докумената где се среће назив «патарини».² Занимљиво је нагласити да се ниједан термин није сачувао на територији Босне било у облику личног имена или назива неког топонима, сем Бабунац, које се може довести у везу са бабунима.

Код појединих истраживача среће се име «крстјанин» у значењу припадника једне од поменутих јереси, мада они занемарују чињеницу да се и данас у неким крајевима Босне за име хришћанин може чути «крстјанин». Тај назив ни у ком случају не означава јеретика, већ стицајем разних околности дошло је до тога, да је овај назив одомаћен за католике, док они православне називају «ришћанима». У прилог овоме треба навести и тврдњу В. Глушца, која је заснована на сачуваном рукопису из 14-ог века где се православни називају «крстјани».³

Историографија

И поред чињенице да о богомилима на Балкану постоји написано више студија, расправа и чланака, о којима ће у даљем тексту бити речи, ипак се мора констатовати, када је бар у питању територија средњовековне Босне, да наговештени проблем и даље остаје на почетним основама.

Ради сагледавања суштине овог проблема, сматрамо неопходним да се у кратким цртама осврнемо на резултате до којих су долазили претходни истраживачи, као и они који су се на било какав начин бавили овим проблемом, са намером да му се макар донекле приближе.

У том смислу прве податке о такозваним босанским јеретицима оставио је **Danijel Farlati**, припадник реда Исусоваца, који у четвртм делу свог опсежног дела *Iluricum sacrum*, пише о „босанским јеретицима“

¹ F. Rački, *Bogomili*, Rad JAZU, Zagreb 1869-1870. 128.

² Б. Петрановић, Богомили, црква босанска и крстјани, Задар 1867,102.

³ В. Глушца, Прилози за књижевност језик и фолклор 4, 30.

називајући их патаренима и доводећи их у везу са бугараским богомилима. По њему суштина њиховог учења је дуалистичког карактера.⁴

Средином 19. stoleћа са сличним схватањима јавља се и **Carl Schmidt**, професор протестантске теологије у Стразбуру. У свом делу Историја учење припадника Катар и Албигенза, тврди да су они дуалисти са паганским основама, али да су за неке појмове задржали хришћанску терминологију. У истом делу истиче склоност Словена ка дуализму, док као основни узрок појаве јеретика у Босни види у прогону словенског богослужења од стране Римске цркве. По њему босански јеретици и катарии на западу настали су од катара, независно једни од других.⁵

О босанским хришћанима на нашим просторима први је почео да пише **Божидар Петрановић**, Србин из Далмације, по занимању правник, који је у свом истраживачком раду посебну пажњу посвећивао домаћим изворима, на основу којих је дошао до закључка да је средњовековна Босна као самостална држава могла имати и независну цркву, која је била Народна црква православне оријентације. Поред уочене констатације био је мишљења да је у Босни било и јеретика, који су себе називали „крстјани”. Окосница тог закључка је изјава на Билином Пољу 1203. године.⁶ Б. Петрановић, признаје да је услед дугих и тешких борби и упорних пропаганди запада могло доћи до продора и неких јеретичких елемената али само у споредним обредима и у јерархији.⁷ Овакво схватање Б. Петрановића произашло је из мишљења о богомилима које сматра огранком словенског православља.

Своје расправе објавио је у познатом делу под називом Црква босанска и крстјани, у коме је истакао да су босански хришћани припадници источне цркве, уз извесна одступања од православних тумачења у организацијском смислу и унутрашњем уређењу. Б. Петрановић дозвољава могућност да су се у борби са Католичком црквом претворили у народну и државну цркву која се у сваком погледу кретала у оквирима православних догмата и унутрашњег устројства. У том смислу истиче да се учење босанских хришћана не разликује од осталих цркава источног обреда. По овом аутору Црква босанска се током 16. века потпуно утопила у Српску православну

⁴ D. Farlati, *Illyricum sacrum*, Venezia 1751-1819.

⁵ C. Schmidt, *Histoire et doctrine de la Cathares en Albigeois*, I-II, Paris, 1849.

⁶ Б. Петрановић, Богомили, црква босанска и крстјани, Задар 1867, 158-159.

⁷ Б. Петрановић, Богомили, 167-168.

цркву. Дело Б. Петрановића награђено је наградом Српског краљевског ученог друштва, које је 1864. године установило посебну награду за расправу о цркви босанској.⁸

Мишљење Б. Петрановића у тадашњим научним круговима изазивало је различите реакције. Од свих најоштрији је био **Фрањо Рачки**, који је отишао толико далеко да није дозвољавао да се богомилству да било какав црквени призив, јер је оно прави дуалистички покрет.⁹

Први који је створио проблем Богомила у Босни био је управо поменути Фрањо Рачки, католички фрањевац. Ф. Рачки је 1868. године одржао предавање на заседању Филолошко-историјског одељења ЈАЗУ-а под насловом „**Bogomili i Patereni**”, засновано на подацима који се чувају у библиотекама Венеције и Беча.¹⁰ На основу тих извора дошао је до сазнања да се босански крстјани не разликују у свом догматском учењу од катара и патарена. У оквиру тога износи тезу да се богомилска и патаренска јерес јавља у Француској с почетком 11. века, а чији се почеци везују за 10. век. У истом раду истиче да је поменута јерес оформљена током 10. века у Бугарској, а да је у Француску дошла преко Италије, затим додаје да је павлићанска јерес најзаступљенија на истоку, а богомилска на Балкану, за разлику од катарске и патаренске која је најбројнија на западу. По њему је и основна карактеристика ових јереси чист дуализам кога су проповедали гностици и манихејци. Ф. Рачки је мишљења да су босански христјани настали од бугарских богомила, а у том смислу у потпуности одбацује мишљење да се ради о монасима источног обреда. Њихово учење сврстава у категорију умерених дуалиста.

За сада би се могло поставити питање како су и којим путем ове јереси дошле са Истока на Запад. Веома је тешко прихватљива констатација да су пропагатори ове јереси ишли копненим путем, а то би значило преко Србије и Босне ка Западу, знатно је већа вероватноћа да су они са Истока ишли на Запад воденим путем преко Италије до Француске. Ако се узме у обзир да се ова јерес у Босни помиње крајем 12. века, за разлику од Бугарске, Италије и Француске где се јавља још од 10. века, онда је сасвим логично да наши простори нису посредовали у преношењу ове филозофске мисли.

⁸ B. Petranović, *Bogomili, crkva bosanska i krstjani*, Zadar 1867.

⁹ F. Rački, *RAD X*, 261.

¹⁰ F. Racki, *Bogomili i Patareni*, *Rad JAZU* 7. 8.10, Zagreb 1869-1870.

Открићем Хваловог зборника, своје мишљење је мало ублажио, али је и даље убеђен да се ради о јеретцима. Чињеница је да Хвалов зборник износи несклад латинских оптужби и суштине забележене у зборнику. Тај несклад покушао је да објасни констатацијом да су се босански Крстјани временом удаљили од свог основног дуалистичког учења. Од овог момента, односно од појаве Рачковог дела, многи истраживачи почињу босанске крстјане називати богомилима, иако сви знају да потврде тога нема у сачуваним домаћим изворима. С обзиром на углед, кога је уживао Ф. Рачки у западним научним круговима, довело је до тога да је његово мишљење постало опште признатим међу истраживачима не само западне већ и источне оријентације, мада се мора рећи да је међу православним било и супротних мишљења. Оваквим ставом Ф. Рачки је покушао да објасни све оно што је чинила Римска курија према босанским крстјанима.

Ф. Рачки и његове присталице за ове околности и збивања имали су посебна решења, која углавном немају историјску нити неку другу подлогу. Једно од таквих решења везује се и за моменат губљења босанске политичке самосталности, што је довело до сједињења босанске и српске цркве, јер је чињеница да је проширењем јурисдикције православне, у овом случају Српске цркве на територијама Босне нестало је и патарена и богомила без икаквих прогона или сличних потреса. Поборници богомила приклонили су се тези о добровољном преласку босанских верника у Ислам. Оваква тврдња стварно нема историјских оправдања, осим политичких, јер писани извори то нигде не помињу. Присталице ове тезе олако су прешли преко чињенице да су босански верници били чврсти у својој вери, у вери православној и да су били спремни да за њу положе и животе своје, него да пређу у неку другу.¹¹

По овом аутору Босанска црква је у првој половини 15. века уживала грађанске повластице, признавана је од грађанских власти, односно била је угледна за владе Стефана Дабише, Стефана Остоје и Стефана Твртка. Тада су патарени дошли до великог уплива у државном животу, јер су чак све велможе биле њихове присталице: Хрвоје Вукчић, Сандаљ Хранић. Радослав Павловић и Стефан Вукчић.

Иларион Руварац није се посебно бавио проблемом „Босанске цркве“ у Босни, већ у оквиру својих истраживања Дабарске епископије, није могао

¹¹ F. Racki, Bogomili i patareni, Rad JAZU, Zagreb 1869-1870.

а да се не осврне и на питање јеретика у Босни. Према њему јеретика у Босни није било. За своју твдњу наводи домаће изворе, међу које убраја, заклетве, писма, опоруке-тестamente, повеље, натписе и одломке из појединих богослужбених књига, обредословља, јеванђеља, мисала, поштовање икона, крста и светитеља. По њему је сасвим разумљиво да Црква која упражњава све наведено не може бити јеретичка, то само говори да су изнета начела у духу Православне цркве и у супротности са обичајима Римокатоличке цркве. Исти аутор дозвољава могућност да се Босанска црква није у свему слагала са Православном црквом као институцијом византијског типа. То неслагање нарочито се огледало у споредним, спољашњим стварима, односно у називима свештенства као и у самој организацији и у неким небитним обичајима, што се не би могло рећи да је тако било када су у питању основне норме вере, догмати. У свом размишљању И. Руварац дозвољава могућност да је међу извесним ритуалима било и оних који нису били у складу са Византијским прописима, кога су једино могли донети калуђери са истока, поготово они који су нашли ухлебље у Босни.¹²

Вјекослав Клајић, не само да је у потпуности преузео тезу Ф. Рачког, већ је отишао мало даље тврдећи да је чак и сами бискуп био патарен.¹³

Сима Томић, познати српски слависта, који из оправданих разлога своје радове о богомилима потписивао је под псеудонимом „Атом.“ У својим радовима у потпуности је одбацио јеретичку компоненту везану за босанске христјане-кршћане, јер је био убеђен да се ради о изразитим православцима. Није негирао постојање неке друге дружине, али је у сваком погледу одбијао поистовећивање патарена са босанским хришћанима који су били православне вере.¹⁴

А. Хофер сматра да је Црква босанска католичка заједница која је у богослужењу користили источни обред.¹⁵

¹² И. Руварац, Нешто о Босни, дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни, Годишњица Н. Чупића, Београд 1878.

¹³ V. Klajić, Povijest Bosne, Zagreb 1882, fototipско izdanje Sarajevo, 1990, 344-359.

¹⁴ С. Томић, Каква је била средњовековна босанска црква, вера Босанска, Босанска Вила 7 и 9, 1892 и 1893.

¹⁵ A. Hoffer, Dva odlomka iz poveceg rada o krscanskoj crkvi u Bosni, Zagreb, 1901.

Ф. Милобар у Цркви босанској види присталице хрватске глаголице, која пристаје да постане јеретичка са намером да сачува своју традицију, односно богослужење на црквенословенском језику.¹⁶

Владимир Ћоровић, наводи писмо краља Твртка од 1428. године у коме истиче да је добар католик иако је његово становништво неверничко, шизматичко.¹⁷

Овог пута битно је истаћи да су се српски аутори углавном ослањали на тезу Б. Петрановића, за разлику од хрватских којима је окосница било схватање Ф. Рачког. Таква подељеност мишљења била је све до 1911. године до открића опорукe-тестаментa госта Радина¹⁸ у Дубровачком архиву од стране Ћире Трухелке. Публикујући овај документ, Ћ. Трухелка био је приморан да се успротиви схватању Ф. Рачког, односно да побије Рачкову тврдњу да су богомили у Босни настали од Бугарских јеретика. Проучавањем босанских стећака, а и овог тестаментa дошао је до закључка да босански крстјани нису презали од поштовања крста. У складу са тим аутор даље истиче да босански и дубровачки извори не дају никаквих индиција о дуалистичкој припадности босанских крстјана.¹⁹

Марко Вего у својим радовима настојао је да докаже како се Босанска црква дистанцирала од Рима за време Грегоријанске реформе, коју босански клир није желео да прихвати.²⁰

Васо Глушац, бањалучки професор у својој расправи задржао је основне принципе Б. Петрановића везане за богомиле у Босни. У свом чланку који је изашао 1924. године под насловом Средњовековна црква босанска била је православна, као и у другим радовима који су настали у периоду окупације, одбацује било какву помисао да је Босанска црква била јеретичка. Своју тврдњу поткрепљује чињеницама изведених из домаћих а и других писаних извора. У својим радовима највише се ослањао на

¹⁶ F. Milobar, Van Kulin i njegovo doba, GZM XV, 1903, 351-372 i 438-528.

¹⁷ В. Ћоровић, Историја Босне, 175-189.

¹⁸ Погледати детаљну расправу под насловом: Тестамент госта Радина као антидоказ о постојању богомила у Босни аутора др Млађана Џуњака.

¹⁹ С. Truhelka, Testament Gosta Radina, GZM, HHIII, 1911, 355-375; Još o testamentu gosta Radina i o patarenima, GZM XXV, 1913, 363-381. Das Testament des Gost Radin, Wien 1916, 52-74.

²⁰ M. Vego, Povijest humske zemlje, Samobor 1937; Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloskih spomenika, GZM XVIII, Sarajevo 1963, 196-215.

Хвалов зборник, тестамент госта Радина и на симболику босанских стећака. Детаљном анализом поменутих извора дошао је до сазнања да су босански крстјани били православне вере.

Када већ говоримо о В. Глушцу не можемо а да не истакнемо да је посебну пажњу обраћао у доказивању да извори које користи Ф. Рачки нису веродостојни, јер је убеђен да су извештаји које су састављали западни инквизитори веома пристрасни. Тврдњу западних аутора о постојању богомила у Босни сврстао је у најобичније измишљотине и обмане које је увео Ф. Рачки.²¹

Јарослав Шидак, професор Загребачког универзитета превасходно се бавио научноистраживачким радом који је био посвећен црквеним проблемима. Међутим, у његовом дугогодишњем истраживачком раду могу се издвојити две фазе које се односе на кристализацију „сопственог“ мишљења. Прва фаза обухвата научноистраживачке радове објављене пре 1955. године, јер у њима је заступао тврдњу о правоверности босанских крстјана, а од тада променио је своје мишљење и приклонио се тврдњи Ф. Рачког. На такав његов став доста је, поред Ф. Рачког утицао и Д. Книвалд. Ј. Шидак је одбранио докторску тезу под насловом Проблем босанске цркве у нашој историографији од Петрановића до Глушца. У својим радовима оспоравао је Рачкову тврдњу о припадности босанских крстјана дуалистичком покрету, где је истицао своју усаглашеност са В. Глушцем о предности домаћих извора над страним.

У складу са тим изнео је тезу о припадности Босанске цркве словенско Ћирило- методијској баштини. У том смислу покушао је да докаже да се ради о наследници католичке еклезије (*katoličke eklesije bosnensis*), која се одвојила од Рима, а у моментима настојања папе да је врати у окриље Рима, дошло је до извесног отпора, односно до одређеног осамостаљивања. Признаје да после одвајања Рима она постаје независна за коју су се бориле истовремено Источна и Римска црква. У тим размишљањима интересантна је Шидакова констатација да она није нимало мање православна у односу на остале источне цркве. Међутим, овакво мишљење заступао је Шидак све до 1955. године када је нагло променио свој став и приклонио се поборницима постојања богомила у Босни. Такав његов став био је условљен разним бенефицијама у

²¹ В. Glumas, Средњовековна црква, 3.

²² Ј. Sidak, Crkva Bosanska, Zagreb 1941, 149-153.

напредовању. Поред наведеног Ј. Шидак је мишљења да Босанска црква није имала непосредне везе са Римокатолицима али исто тако ни са Православном Српском црквом. Износио је тврдњу да босански верници нису признавали папу, али слично томе нису тежили ни да се уоквири са Српском православном црквом. Нема спора да је то била сасвим самостална црква Хришћанска, која се ослањала на апостолско устројство. У том правцу наводи изјаву једног католичког свештеника који за извесне Албанце каже да нису чисти католици, али исто тако да нису ни чисти ``шизматичи``. Оваква констатација, Ј. Шидака веома је занимљива, зар Православна као и Католичка црква нису устројене по апостолском принципу-устројства.

Затим треба рећи да сачувани извори не помињу никакве суштинске разлике због којих су били изложени нападима Запада или Истока. Свима је било јасно да се она ни у чему не разликује од Православне цркве у Србији, док су напади са Истока и Запада имали друге побуде, чија је окосница била политичка превласт.²² Исти аутор мисли да су вести о богомилима у Босни несумњиво плод маште каква се често јавља код књишких људи. Затим додаје да се Босанска црква ни у чему не разликује од Православне цркве у Рашкој, својим догмама и учењем, црквеним обредима и својим црквеним језиком и писмом. Јасно је да све оно што су службени Рим и Визант пришивали тој цркви као јеретичко, није имало везе са стварним стањем и да је све потицало из личних побуда.²³ То практично значи да је вера коју је исповедала босанска маса ни најмањим делом није била манихејска-јеретичка, већ православног, односно источног обреда.

Н. П. Благојев²⁴, је на основу својих истраживања дошао је до сличног закључка као и В. Глушац иако су оба двојица радила не знајући један за другог. Н. Благојев у свом истраживачком раду дошао до података који оспоравају постојање богомила у Бугарској. По њему ``јерес`` у Босни је плод политичких дешавања на Балкану тога доба. Босанска црква и њени житељи били су мета напада Римске курије и Угарске.

Леон Петровић, је у разним чланцима, а нарочито у књизи Крстјани цркве Босанске, која је постхумно објављена 1953. године, устао је у

²³ J. Sidak, Crkva bosanska, 149-151.

²⁴ Н. Благојев, Правни и социјални бизгледи на богомилите, Софија 4, Н. Благојкев, Беседата, 79-80.

одбрану правоверности босанских крстјана. У наведеним расправама наводи да су правоверност босанских крстјана заступали А. Хофер, Ф. Милобар и М. Вего. На основу обилне грађе коју је прикупио дошао је до сазнања да босански крстјани нису били јеретици већ православни. Међутим, он под термином православни подразумева огранак Католичке цркве римског обреда. Затим додаје да су они хрватски бенедиктинци са старословенском службом Божијом. У периоду борбе око увођења глаголице у Хрватској повукли су се у Босну, са њима су пошли и Хрвати који су били против склапања савеза између Хрватске и Угарске. Л. Петровић признаје да су изнете оптужбе од државних и црквених великодостојника чисто политичке природе, мада истиче да у домаћим писаним изворима нема никаквих наговештаја о јеретичкој припадности. На крају занимљиво је истаћи да Л. Петровић сва збивања везана за „босанске јеретике“ осуђује Рим, који је у погрешно време доносио погрешне одлуке, нарочито оне после 1233. и 1247. године, када је измештено седиште бискупа из Босне.²⁵

Александар Соловјев, руски избеглица, професор на факултету у Београду, Сарајеву и Женеви. За време свог живота оставио је себи у аманет да докаже да су босански крстјани били присталице неоманихејства. У том циљу написао је више чланака и расправа, у којима је покушао да докаже да босански јеретици воде своје порекло са Истока, чији је пут ишао преко Цариграда, одакле се један огранак упутио ка Бугарској, а други у јужну Италију и Француску, а потом у северну Италију, одакле су прешли у Далацију и напokon у Босну. По њему оснивач Цркве босанске био је Растудије, кога проклињу српски Синодици. А. Соловјев поистовећује Растудија са Аристодијем, за кога се зна да је родом из Апулије, који је дошао у Сплит ради наставка ширења јереси. Пошто је из Сплита био протеран, пребегao је у Босну. Занимљиво је истаћи да А. Соловјев сматра да богомилство није ширено међу присталицама православља, већ међу сељацима и феудалцима, занемарујући чињеницу да су сељаци и феудалци православци. По њему црквени намети били су главни разлози за прелазак на богомилство, веома интересантан закључак. За чланак Сведочанство православних извора о богомилству у Босни,

²⁵ L. Petrovic, Oporuka Radina Butkovica, Hrvatski kalendar, "Napredak" za 1944, Sarajevo 1943. Krscani bosanske crkve, Hrvatski kalendar "Napredak" za godinu 1945, Sarajevo 1944. Krscani bosanske crkve, Sarajevo 1953. Убијен је од партизана 1945. године.

било му је обећано чланство у Академију наука, међутим, хвала Богу до тога није дошло.²⁶

Драгутин Книвалд, професор Загребачког свеучилишта до танчина је подржавао Соловјеве тезе о богомилима. У том смислу основни му је циљ био да докаже веродостојност латинских извора везаних за богомиле у Босни. Желећи личног доказивања латинске изворе је поредио са текстом абјурације на Билином пољу, запостављајући да је и њу саставио представник римског папе.²⁷

Маја Милетић, није се посебно бавила овим проблемом. Али проучавајући натписе на каменим споменицима где се помињу крстјани дошла је до закључка да се ради о монасима обреда Василија Великог.

Доминик Мандић, у границама свога звања и определења бавио се проблемом домаћих и страних извора везаних за богомиле у Босни. На основу добијених сазнања остао је у уверењу да су богомили постојали и да су били јеретички настројени, односно показао је да је тврдња Ф. Рачког оправдана, јер шта би друго могао и да каже овај доминиканац.²⁸

Сима Ћирковић, бавећи се историјским проблемима био је принуђен да се укратко осврне и на овај проблем. Истини за вољу мора се признати да није залазио у догматске проблеме. У погледу настанка и тумачења богомила прихватио је тезу Ј. Шидака из његових ранијих дана. Када је реч о босанским јеванђељима задовољио се се констатацијом о њиховом алегоријском тумачењу. У својим радовима није се освртао на веродостојност латинских извора.²⁹

Милан Кос, чешки византолог у потпуности се слаже са тврдњама С. Ћирковића, а у начелу одбацује претпоставке А. Соловјева о дуалистичком учењу босанских крстјана, као и поделу босанских јеретика на савршене и обичне вернике.³⁰

²⁶ A. Solovjev, Vjersko učenje boisanske crkve, Zagreb 1948. Jesu li bogomili postovali krst, GZM 3, Sarajevo 1948, 81-102. Svjedocanstvo pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu, GIDBIH, 5, Sarajevo 1953, 1-103.

²⁷ D. Kniewald, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 115-276.

²⁸ D. Mandic, Bogomilska crkva bosanskih krstjana, Chicago-Roma-Zurich-Toronto 1979.

²⁹ S. Ćirković, Istorija Bosne, Beograd 1964. Di Bosnische Kirche, Roma 1964, 547-577.

³⁰ M. Loos, Zur Frage des Paulikianismus und Bogomilismus, Bizantinische Beitrage, Berlin 1964, 323-332.

Фрањо Шањек, доминиканац, професор на Загребачком Католичком факултету, у својој докторској тези босанску јерес повезује са хетеродоксним учењима Запада. У својој тези одбацује било какву редовничку припадност, јер је мишљења да су они лаичка братства.³¹

Американац **John Fine**, написао је докторску тезу под насловом Црква босанска—једно ново тумачење, у којој оспорава веродостојност латинских извора, док домаће интерпретира адекватно. Босанске крстјане сматра редовницима, чиме побија ранија мишљења о блиској повезаности са сељаштвом и властелом. Његово дело веома је значајно за западне истраживаче да се упознају о приликама у Босни пре доласка Османлија.

Анто Бабић, у оквиру своје студије истиче да су босански крстјани припадали широком кругу присталица европског дуализма, које се базира на основним проблемима социјалног стања и дејства..³²

Алојз Бенац, није се посебно бавио овим проблемом, већ је у оквиру проучавања босанских стећака дошао је и до неких богомилских решења и закључака, о чему ће бити више речено у одељку о стећцима.³³

Драган Драгојловић, на почетку свог дела под насловом Почети богомилства на Балкану, истиче да је богомилство шири верско-социјални, дуалистички и оријентални покрет који се ширио од Јерменије на Истоку до јужне Француске на Западу. За разлику од тога у трећем одељку износи сумњу у оно што је изрекао у првом одељку. Наиме, аутор истиче да није јасно који је покрет старији, балкански или западни и где је он настао, као ни то што је утицало на ширење јереси. Поред реченог, Д. Драгојловић истиче да у сваком случају велику пометњу ствара констатација да су домаћи извори међусобно противречни.³⁴

Историјски развој

Наметнуто питање о постојању богомила у Босни треба посматрати кроз призму пружања отпора житеља овог простора који је обележен као

³¹ F. Sanjek, Bosansko-humski krstjani i katarsko dualisticki pokret od XII/XV stoljeca, Zagreb 1975.

³² A. Babic, Iz istorije srednjovekovne Bosne, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

³³ A. Benac, Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka, Bogomilstvo.

³⁴ Д. Драгојловић, Богомилство на Балкану и у малој Азији 1, Богомилски родоначелници, Београд 1974.

Босна у одбрани сопствене слободе и личног интегритета. Та борба била је условљена унутрашњим и спољним чиниоцима одређеног времена, као и географско-стратегијским положајем поменутог простора.

У решавању наведеног проблема од великог је значаја сагледавање политичко-историјских и религиозних прилика у Босни и територијама у непосредном окружењу, мислећи на просторе који су били под јачим или слабијим утицајем Истока или Запада. Несрећна је околност у томе што је Босна заузимала територије које су представљале граничне просторе до којих су допирали утицаји са Истока али и са Запада.

У вези са тим сматрамо неопходним да се укратко осврнемо на природне околности које су можда донекле доприносиле насталој ситуацији. Хтели ми то да признамо или не, али је непобитно да су природни услови и географски положај територија које су предмет наших истраживања доста утицале на будући историјско-политички ток збивања на овом делу Балкана. У том правцу битно је нагласити да су се Срби у периоду словенских насељавања на Балкан настанили на источним деловима, а Хрвати на западним просторима полуострва.³⁵ Наравно да су

³⁵ Словенска племена у свом прапочетку живела су далекоод домета античких писаца, до спорадични помени и неодређени записи нису довољни да се на основу њих створи било каква слика о Словенима из тих првих дана њихог стојања на историјску сцену.Извесну забзуну вероватмно је унела констатацију да се у тим старим документима словени називају различитим именима, мада је поменуто најчешће.Услед недостатака писаних извора о прпостојбини Словена стиче се јасна слика да историја није у стању да реши тај проблем, а ту улогу је преузела археологија да на основу материјалних артефаката утврди приближне границе. У том смислу могло би се тврдити да су се словени усталили на простору између Дњепра и Карпата, а њихове појаве и на другом просторима јужније од дпоменутих области су плод њихових померања услед притисака јачих народпа. Узимајући уобзир чињеницу да су словенска померања ка југу била условљена Великом сеобом народа, а њихови напади на Римско царство били су подстакнути унутрашњом слабошћу Римске империје. Поред овог изазова, за померање словена ка југа била и неразвијена привреда, јер вишегодишње обрађивање истих парцела доводило је до њихове испоштености и слабих приходи, што је било довољно Словенима да потраже нове парцеле за обрађивање. У таквој констелацији ствари мора с+е имати на уму да слаби приноси а нови прираштај становништва био је један од разлога за тражење нових простора за перспективнији живот. Те околности приморале су словенска племена да се крећука границама римског царства, за кога се знало де је у пуној +раскоши. И поред такве жеље, ипак су словемнска племена била заустављена на левој обали Дунава од стртане византијекс војске. На тим територијама остала су скоро непунa два века. С обзиром да су Словени били у пограничним односима са Византијом није им било тешко да сагледају живот у

на тим територијама затекли раштркане остатке Романа, Илира и других домородачких народа. С обзиром на то да су били разједињени, није им било тешко да их асимилирају, односно посрбе или похрвате. Упорнији делови затеченог живља повукли су се у брдовитије пределе где су се сусрели са Власима, који су се бавили сточарством.

Прве податке о досељавању Срба и Хрвата на Балкан налазимо код византијског цара Константина Порфирогенита у делу *"De administrando imperio"*, које је настало око 950. године. По овим подацима Срби су се насељавали по планинским пределима од Саве па све до Пливе на западу, Лима и Мораве на истоку, док су Хрвати заузимали западније просторе од поменутих.³⁶ То практично значи да су Срби заузели и део данашње Босне и Херцеговине.³⁷ Међутим, овог пута не треба заборавити ни чињеницу да Константин Порфирогенит изричито помиње да је византијски цар населио Србима Србију, Неретву, Захумље, Требиње и Конавље, територије које су претходно опустошили Авари. Исти писац за Неретвљане каже да су пореклом од некрштених Срба, док за Захумљане пише да су само Срби, а за Требињане и Конављане каже да су истог порекла.

Ако поменуте области сместимо у тадашње околности и оквири, долази се до закључка да су Срби заузели, односно населили средње и источне делове, а Хрвати западне делове Босне и Херцеговине.³⁸ За разлику од К. Порфирогенита, Ф. Рачки мисли да су Хрвати населили просторе од ријеке Цетине па према мору све до Истре и Лабина, а преко жупе Цетинске и хлебљанске приближују се Србији. Ријека Цетина делила је у Приморју Хрватску од Неретвљанске земље, која се од Цетине уз море до Неретве

царству, али исто тако и Византија је сагледавала живот Словена. То се најбоље види из једног византијског војног приручника сазнајемо да словенска племена у пограничним просторима Византије живе у шумама, око релџ+ка ки у мочварним теренима, око језера која су тешко приступачна. Из истих извора сазнајемо да непријатеља нападају у шумовитијим и стрмијим пт+ределима, Поменути спис говори да су Словени били наоружани копљима, дрвеним стрелама, чији су врх умакали у отровну течну смесу. Словени у бој крећу уз велику буку. Писац поменутог приручника наводи да Словени воле слободу, нису поборници робовања нити заробљавања. Словени су јако издржљиви, добро подносе хладноћу и топлоту, жеги и голотињу тела, и немаштину, али су зато јако гостољубиви.

³⁶ К. Јиречек, *Историја Срба*, 1, Београд 1951, 86.

³⁷ В. Ђоровић, *Историја Босне*, Београд 1940, 104.

³⁸ В. Ђоровић, *Историја*, 8.

протезала. Исти аутор даље додаје: пошто су прво победили Аваре запосели су земље од Цетине па према северозападу ка Врбасу и Сави, затим уз ову ријеку до места где се у њу улива Уна, а одатле преко Служа ка Сињу.³⁹

О истом проблему И. Каталинић износи следеће: *La parte de oriente fino alla Cettina venne occurata dai Serbli, el occidentale dai Croat fino all Arsia et alla cita di Albona.*⁴⁰

Насупрот овима Ш.Љубић каже да су од Цетине почивали хрватски предели⁴¹, док И. Луци децидно каже да су Хрвати заузели део од Истре до ријеке Цетине, а Срби од Цетине до Драча. В. Калај је мишљења да су Хрвати заузели северозападни крај Босне (данашњу Турску) Хрватску и Далмацију од севера до Сплита на југу, тако да је граница на северу река Сава, од ње паралелно са Уном до мора а на југ до ушћа реке Цетине и Имотског језера, од кога је граница ишла ка југоистоку до извора Врбаса, а онда реком Врбасом на исток. По њему Срби су одмах од њих заузели Босну, осим северозападних крајева, затим највећи дио Херцеговине, јужну Далмацију, Црну Гору, северну Албанију, стару Србију, новопазарски санџак и призренски пашалук.⁴² За разлику од овог И. Коић каже да се српска земља делила на више области од којих су најважније биле Рашка и Босна.⁴³ У решавању овог проблема В. Ћоровић се приклања писању Попа Дукљанина. У том контексту истиче да се Србија дели на две покрајине: Рашку и Босну. Рашка обухвата просторе од Дрине на истоку и до реке Лаба, а Босна од Дрине до Борове Горе на западу.⁴⁴ Византијски историчар Кинам потврђује Дукљаниново мишљење истичући да је стална граница између Србије и Босне река Дрина.⁴⁵ Многи савремени аутори који су се бавили овим проблемом мишљења су да је најреалнија граница између хрватских и српских племена она коју је описао К. Порфиригенит.⁴⁶ По овом

³⁹ F. Rački, Hrvati prije XII st., Rad JAZU, 56, Zagreb 67; Isti, Vijek djelovanja Cirila i Metodija, Zagreb 1857, 2.

⁴⁰ I. Katalinic, Storia della Dalmazia, I-III, Rad JAZU 138, Zagreb 1834-1835.

⁴¹ S. Ljubic, Ogledalo, I, 1864. 94

⁴² V. Kallay, Geschichte der Serbien I, Budapest-Wien-Leipzig 1878.

⁴³ I. Koić, Slike iz općeg zemljopisa, Zagreb, 296.

⁴⁴ В. Ћоровић, Историја 121.

⁴⁵ К. Јиречек, Историја, 69.

⁴⁶ Византијски извори за историју народа Југославије, 2, Београд 1959, 63.

хроничару град Салинес (Сол) налази се у Србији. То практично значи да се Босна током 12. века простирала по простору између реке Дрине и Борове Главе, односно да је обухватала области Раме.

Поред географских услова битну улогу у даљем развоју верског стања на овим просторима Балкана строго је повезано са самим чином покрштавања, односно актом примања Хришћанства, који је био политички диригован и његов успех зависио је од географског положаја делова територија које су запосела поједина племена. Досељена српска и хрватска племена на Балкан, по писању Константина Порфириогенита примила су Хришћанство у два маха, за време цара Ираклија 610-641 и цара Василија 867-886. године. Писани извори из тога доба говоре да су све до 732. године поменути предели у црквеном смислу подпадали под јурисдикцију Рима. Наведене године византијски цар Лав Трећи 714-741, године 732. изузео је Илирик испод управе Рима и подчинио га је под управу Византије-Цариграда. Прави разлог тога чина није јасан, осим констатације да је то учинио из жеље да у те пределе доведе свештенство из Грчке. Чињеница је да је највећи број свештеника у ове просторе дошао за време мисијске делатности словенске браће Ћирила и Методија, за чије је време извршено потпуно хришћанизирање Балкана, нарочито оних делова који су били под управом Византије.

Овог пута за решавање нашег проблема битно је нагласити да су у те крајеве долазили калуђери са Блиског истока, који су на тај начин избегли реформе које су тада биле активне у Византији. Међу тим калуђерима било је и монаха различитих верских и моралних убеђења, о чему ће касније бити више речи.

Та околност имала је пресудан значај у даљем развоју Босне и Босанске цркве. Курс босанске државе био је условљаван јачим или слабијим утицајима са Истока или Запада, а то значи да се историја Босне мора посматрати у оквирима развоја суседних области.

Тако оснивањем Македонске државе, односно ширењем Самуиловог царства према западу све до реке Цетине, Врбаса и до њиховог ушћа у Босну, практично значи да је под ово царство потпадала и БОСНА. Доласком на власт цара Самуила дошло је до уздизања Охридске архиепископије на ранг патријаршије са јурисдикционим правом над целим простором царства.

Међутим, Самуилово царство није дуго трајало, а самим тиме није била дугог века ни Охридска патријаршија. Области царства у политичком

смислу потпале су под Византију, а у црквеном погледу под Охридску архиепископију. Под управом Охридске архиепископије биле су и области Босне све до 1067. године, до оснивања Дукљанско-барске архиепископије од стране зетског краља Михаила, са седиштем архиепископије у Бару. Под новоформирану архиепископију потпале су и епископије Србије, Босне и Травуније. Оваква црквена организација на овим просторима била је све до смрти краља Бодина 1101. године када су започеле династичке борбе за власт. У тим сукобима своју самосталност издејствовала је Рашка и наравно Босна. Издејствовану самосталност обе области уживале су веома кратко, јер су 1166. године заједно са Хрватском, Сремом и Далмацијом потпале под Византију, под чијом су управом остале све до смрти цара Манојла Комнина 1180. године. Смрћу моћног цара Манојла, Византијско царство је почело нагло да слаби, другим речима речено да се расипа, а то су на време почели да користе обласни господари.

Поучени примером цара Самуила, одмах по добијању политичке самосталности, господари Рашке и Босне почели су гајити идеју о добијању и црквене аутокефалности. У том правцу треба рећи да се Босна у црквеном погледу одвојила од Дукљанско-барске архиепископије, желећи да створи своју самосталну црквену организацију. Политички владари били су убеђени да нема добре политичке самосталности без аутономне црквене организације, мислећи под тим на свештенство које ће на народном језику вршити проповедање и остале верске обреде. У овом моменту треба рећи да су господари Херцеговине (Захумља) били нешто мудрији јер су у црквеном смислу остали у саставу Рашке епископије, Српске цркве.

У јеку распламсавања сукоба око превласти између обласних господара у жељи да покаже своју заинтересованост, Угарска је 1137. године извршила упад у Босну и заузела је делове око реке Раме. Тим чином угарски владар се прогласио краљем Босне, стављајући до знања да има намеру да загосподари целом Босном а затим и Херцеговином.

Кад већ говоримо о стању Цркве и црквене организације било источне или западне на овим просоторима до почетка коначног расцепа, треба рећи да постоје извори на основу којих се може донекле сагледати одређена слика. Међутим, таква констатација не би се могла односити и на период после коначног расцепа па до краја 12. века. Из овог периода извори су веома штурни, тако да се на основу њих не може стећи права слика о тим збивањима. Са пуно права може се констатовати да је то било време тешких превирања и одлучивања за једну или другу цркву, мислећи

на Православну или Римокатоличку. Без обзира на штурост извора, даља збивања указују да су се српска племена определила за источну а хрватска за западну црквену организацију. С обзиром на разна историјско-политичка збивања и просторе које су настањивали једна или друга племена, за сада је тешко установити границу између присталица источне и западне цркве. Отежавајућу околност пружа чињеница да су присталице једне и друге организације живели помешано на истим територијама.

На основу до сада реченог могло би се закључити да су при крају 12. века у Приморју, западној и северозападној Босни и западним деловима Херцеговине равномерно биле насељене присталице Српске и Римокатоличке цркве, док су православни живели у централном, источном и јужним деловима Босне, као и у источним деловима Херцеговине. Римокатолици су у црквеном смислу потпадали под јурисдикцију Барско-дукљанске архиепископије, Дубровачке и Сплитске бискупије, док су православни остали и даље под управом Охридске архиепископије и Милешевске епископије. Затим, писани извори на овим просторима помињу две верске организације, све до појаве босанске државне самосталности. Од тога момента писани извори помињу и трећу верску заједницу под називом Босанска црква. За ову верску заједницу поједини истраживачи тврде да је била нека трећа засебна заједница, коју често називају патаренском, богомилском, док неки мисле да је она била секта Римокатоличке цркве. За разлику од ове групе која је своје закључке темељила на западним основама, постоји и група писаца која сматра да је она нека врста секте која се изродила из окриља Православне цркве, као бабуни, док трећа група савремених истраживача сасвим оправдано сматра да је помињана верска заједница у ствари Босанска црква, која је била православна, а да само у неким небитним сегментима, под утицајем локалних традиција није у потпуности признавала административну јурисдикцију ниједне до тада самосталне цркве.

Неоспорна је и веома значајна констатација да је Босанска црква (Богомили) настала на територијама првобитне Босне, на просторима где је углавном било српско становништво, док такве појаве није било на просторима које су запосела Хрватска племена. У таквој констелацији ствари сасвим је логичан закључак да су Срби у Босни, слично осталим Србима исповедали православну веру, јер да није било тако они би од Срба православца били изопштени. До тог изопштења није дошло о чему јасно говоре сачувани писани извори. То се најбоље види из чињенице да су Срби из Босне исповедали православну веру и у моментима формирања

Босанске цркве. Уз речено ваља истаћи да се назив Босанска црква среће се од времена Стефана Котроманића, прецизније од 1323. године.

У решавању овог проблема доста потешкоћа ствара чињеница да су од момента примања хришћанства па до потпуног разлаза, Христово учење исто су исповедали и Срби и Хрвати, било да се ради о Херцеговини, Босни, Србији или Хрватској. Та вера била је хришћанска, мада је у неким областима у себи садржавала мање или више паганских елемената, који нису представљали никакву битност. Тешко је са ове раздаљине и позиције рећи да ли је међу тим детаљима било све православно, или су неки сегменти у себи имали и мале призвук неубичајености. Те сумњиве елементе једино су могли донети калуђери који су избегли испред Турака у ове крајеве. Сигурно је да су то биле усамљене појаве, које су се утопиле у мноштву других детаља. О тим елементима највише података налазимо у писмима римских папа, опет код људи западне оријентације. Тако папа Иноћентије 23. око 1200. године, пише угарском краљу Емерику, да је куга кривоверја много порасла у Србији, Далмацији, Босни, Херцеговини, Хрватској, Истри и јужној Угарској, али се ипак определио да свој папски благослов упућује на крсташе који су ишли на Босну. Слична садржина краси и писмо папе Бонифација 8, из 1300. године.

У том смислу могло би се констатовати да су X, XII и XIII век протекли у настојању Истока и Запада да своје присталице очисте од тих примеса и да тако реформисано веровање, што је више могуће учврсте у сопственим моделима. Сасвим је сигурно да је Православна црква као и Римокатоличка настојала да у свом домену избаци из веровања све наслеђене, паганске детаље. Римска црква је почела да осуђује дубровачког бискупа да не спроводи чист католицизам, већ живи по узору на православне, док Стеван Немања прогони све оне који не живе по канонима византијске цркве. У том узајамном оптуживању огледа се и моћ једног или другог центра у спровођењу реформи по личном узору.

На основу сачуваних писаних извора и добијених резултата током новијих истраживања могло би се констатовати да до двадесетих година тринаестог века на подручју босанског, травуњског, которског и захумског епископа, као и на територијама које су потпале под јуриisdикцију барске надбискупије и дубровачке епископије нису се осећале разлике између источне и западне цркве. То је приморало папу да прозове дубровачког бискупа како живи по обичајима православне (шизматичке) цркве.

Да би доказао своју послушност према папи, барски надбискуп је 1199. године сазвао сабор на коме је донета одлука о забрани свештеничког брака и одлука о забрани калуђерима да носе браду. О браку епископа половином 11 века сведочи нам пример сплитског надбискупа Дабролиса (1020-1050), који је живео са женом и децом у свом двору, који је грмео од дечијег плача и више слушкиња. Када су га збацили, свој брачни статус је бранио установама источне цркве, у којој само монах може постати епископ.⁴⁷ То све указује да је једанаести век био век општих реформи у Византији, а самим тим и у осталим деловима царства. За сада се поуздано зна да је крајем 12. века и Свети Сава започео своје реформе међу Србима изузев Приморја где су живели Римокатолици и Босне где се зачињала идеја о стварању Босанске цркве. У осталим деловима Балкана Рим је спровео реформу по својим моделима.

Овог момента, када говоримо о стању црквене организације у Босни ваља истаћи да у периоду започињања реформи у Србији и окружењу, у Босни долази до стварања њене политичке независности. То је осујетило спровођење црквених реформи на њеном простору. И поред свега тога ипак се може констатовати да је црква у Босни у основним начелима била православна, јер су већину становништва чинили Срби, који су слично саплеменицима у другим крајевима живели по православним обичајима.

У складу са већ изнетим ваљало би се подсетити и на урођену тежњу код обласних господара, да одмах по добијању политичке независности да се рађа идеја и о црквеној аутокедфалности. Тако је у Босни приликом стварања државне независности створена је и црквена самосталност под називом Босанска црква. У овом чину босанска властела и верници могли су се угледати на слична збивања у непосредној прошлости и окружењу, јер се сличан сценарио догодио у суседној Србији. Назив Босанска црква није ништа ново, јер су се већ појављивали слични називи, као: Македонска, Самуилова, Бугарска, Српска, Грчка, Румунска и Римска црква.

Када је босанска држава постала независна, престала је да у политичком смислу признаје надлежности Византије, тако је и Босанска црква престала да се повињава наредбама цркве из Цариграда и Рима. То практично значи да на слободној територији нису имали право да спроводе реформе ни Цариград нити Рим, тако да је Босанска црква задржала устројство које је било на овим просторима пре изведених

⁴⁷ К. Јиречек, Историја Срба, 2, Београд 1952, 126.

реформи. То је довело до тога да су поједини свештенички чинови добили народне називе као: стројник, старац, гост и дјед, о чему ће у даљој расправи бити више речи. За сада је занимљиво истаћи да је ово важило само за оне области где је живело српско становништво, јер је на оним областима где је био хрватски живаљ црква је била организована по римском узору.

Узимајући у обзир изнете разлоге сасвим је оправдано што су према верницима босанске цркве непријатељски били расположени и Цариград и Рим, и што су често анатемисали, осуђивали је, називајући је разним именима (патаренима, катарима, албигензима или богомилима). У тим нападима Рим је био знатно агресивнији и опаснији. Своју агресивност Рим је правдао чињеницом, пошто је ове области сматрао крајњим својим доменом, односно простором кога би требало потчинити под своју управу. Из тих разлога и циљ свих папски акција био је признавање папског примата, што се најбоље види из чињенице када су заузимане области Босне, папе су слале извештаје у остале делове где су живели католици, да је у Босни јерес искорењена. Из тога се види да је основни сукоб између босанских верника и Рима био у непризнавању папског примата. С обзиром да су босански крстјани под притиском Рима само формално се декралисали за папски припат, али никако суштински, тако да су у Рим убрзо стизале вести о наглom порасту јеретика, па су папе наново позивале западне владаре на крсташке походе. Поред тога папе су слале нове емисаре, изасланике ради утврђивања католицизма. Даља историјска збивања говоре да је то све билоузалудно, јер су се босански Срби чврсто држали својих обичаја.

На основу сачуваних писаних извора и других показатеља, нарочито историјских дешавања долази се до закључка да тринаести век означава прекретницу не само на босанску државу већ и босанску цркву. То је време када је босанка држава почела да опада, да губи свој значај, што се доста одразило и на босанску цркву, која није имала јаку државу да је подржава, тако да је била приморана да дели судбину државе. С обзиром на то да босански верници нису желели да поклекну пред агреасивношћу Рима и Угарске, постепено су почели да се повезују и приближују Српској цркви, што римској курији није ишло у прилог.

Чињеница је да је био јако трновит пут кога је прелазила босанска црква, али је сасвим тачно да ниједног часа није одступала од светосавских начела, а поједине спољне разлике нису сметале да се после губљења босанске државне самосталности поново зближе и постану једна црквена

организација.Изнету констатацију потврђују и сачувани писани извори, који ниједног момента не помињу било какве спорове око припајање Босанска Цркве Српској, јер да је било суштинских разлика, оне би морале бити поменуте или о њима морала би се водити саборска расправа. Ако се овоме дода и то да је Херцеговина била православна од свог почетка, онда изнета констатација добија на значају.

Сада када говоримо о писаним изворима који се односе на ово време и проблематику битно је рећи да они не помињу постојање треће хришћанске заједнице у Босни, јер они помињу само постојање Православних и Римокатолика. Затим треба рећи да сачувани писани извори не помињу никакве суштинске разлике због којих су били изложени нападима Запада или Истока. Свима је било јасно да се она ни у чему не разликује од православне цркве у Србији, то онда значи да су напади Истока и Запада из других побуда. У овом моменту треба рећи да је истог мишљења и Ј. Шидак, професор Свеучилишта у Загребу, који истиче да је појава богомила у Босни плод маште књишких писаца, јер се босанска црква ни у чему не разликује од православне цркве у Рашкој, нарочито у свом учењу, црквеним обредима, језиком и писмом.. Јасно је да све оно што су службени Рим и Цариград приписивали тој цркви као јеретичко, није имало везе са стварним стањем, јер је то све потицало из личних разлога. Нема никакве сумње да је вера коју су исповедале широке масе у Босни ни најмањим делом није била манихејска, већ православна источног обреда.⁴⁸

И у оваквој констелацији ствари не треба у потпуности избацити могућност да је у Босни било појединаца, калуђера избеглих са Истока, који су задржали неке елементе са јеретичким призвуком, али то ни у ком случају није могло утицати на широке масе да се одрекну свог традиционалног веровања.

Да су вести о богомилима у Босни засноване на причању извесних калуђера протераних из Византије, најбоље сведочанство пружа извештај папиног изасланика капелана Ивана Казамерија, који је дошао у Босну на позив Кулин Бана. Папине оптужбе о јереси превазилазе сваку меру, те је Кулин Бан био приморан да се обрати папи да пошаље свог изасланика да испита ситуацију у Босни. Папа је позив прихватио и послао је Ивана Казамерија са пратњом. До састанка је дошло на Билином пољу, поред

⁴⁸ Ј. Шидак, Црква Босанска, Загреб 1941, 149-153.

реке Босне у близини Зенице 1203. године. На овом састанку Казамери је тражио да се сви припадници Босанске цркве одрекну шизме и да признају папу, да калуђери те цркве живе по прописима Римске цркве, односно по редовима који су код њих.

Из овога се јасно назире суштина спора, ако се ово прихвати као исправним, проблем са јеретцима је завршен. То значи да у суштину јеретика не дира, јер нема никаквих разлога за то. Из извештаја капелана Казамерија види се да се босанска црква разликује од римокатоличке, јер не признаје папу, и што њени калуђетри не живе по прописима латинских манастира. Занимљиво је да Казамери не тражи од припадника Босанске цркве да се одрекну јеретичког учења, а поготово не наводи којих погрешака, већ само инсистира на признавању папског примата. Из реченог следи логичан закључак да су оптужбе о јеретичкој припадности босанских верника биле само маске за остваривање папских циљева.

Римска црква била је убеђена да ће лако провести своју политику против православља у Босни, ако његове присталице прикаже као јеретике, као нешто што није хришћански. У Риму је владало мишљење да ће остали део католичког света са одушевљењем прихватити папину борбу против нехришћана, а поготово јеретика. Да би оправдао не само себе већ и Угарску, папа је Босну сматрао Угарском провинцијом, чиме је у самом старту правдао Угарске интервенције. Основна жеља папе била је да и у Босни има католичку цркву као и у осталим деловима Угарског царства. У тим разлозима треба и гледати благонаклон став папе према угарским ратовањима у Босни током средњег века. Када би Угарска заузела неке области Босне, она је остављала право Риму да на тим областима уреди цркву по свом нахођењу. Рим би се задовољио тиме само да признају папу, то су босански житељи добро знали, па им у кризним моментима није било тешко да признају да ће поштовати папу. Међутим, када је криза, односно опасност од напада прошла, босански житељи су настављали да живе по својим традиционалним принципима. Када су у Рим почеле наново да стижу вести о ширњу јереси, папа би поново алармирао западну јавност, позивајући их на крсташки рат. У том смислу ваља поново нагласити да папин изасланик на Билином Пољу није тражио ништа друго но признавање папе.

Познато је да су средња и северна Далмација као и Истра биле насељене Хрватима римокатоличке вере. Поменута племена су још током 9. века формирала своју државу, коју су за време краља Томислава прогласили краљевином. Од 1102. године Хрватска је ушла у састав

Угарске. Од тога момента нагло се осамостаљују извсени племићи. Током 13. века у Далмацији се осамосталио Павле Шубић., који се крајем века прогласио не само баном Хрватске и Далмације, већ и Босне.⁴⁹ Породица Шубића се доста осилила, тако да су почетком 14. века заузели Хум, кога су убрзо и изгубили. Познато је да је Павлов син Младен задржао власт над Босном и тако је у своју титулу додао назив други бан Босне (Секундус банус Боснае).

Немири и чести сукоби у суседним областима нису мимоишли ни просторе Босне. Ти немири приморали су српско становништво у Босни да потражи безбедније крајеве. То је довело до имиграције српског живља на територију Даламавије и у области Приморја. Српско становништво, по притроди ствари, прво се насељавало на брдовитим пределима, а потом су се постепено спуштали ка мору.

За извесно јачање и учвршћивање Српске цркве у западним крајевим Босне и Далмације великог одјека имала је удаја Јелене, сестре цара Душана за Брибирског кнеза Младена Шубића.

Када је Јелена остала удовица, њен брат Душана слао јој је војску у помоћ са циљем да заштити њену имовину од насртаја непријатеља петедената на престо. Овим путем цар Душан је настојао да сачува титулу за њеног тек рођеног сина. Сасвим је сигурно да су уз војску одлазиле и породице које су се настањивале око брибирске, скрадинска и клишке тврђаве.

О добро укорененој Српској цркви у Босни током тринаесетог и четрнаесог века говори и сачувана традиција, која каже да су монаси босанског манастира Крупа основали манастир Крпу, који је уз Крку био један од главних упоришта Православља. У овом случају занимљиво је рећи да су у периоду владавине Твртка Првог 1354-1391 делову северне Далмације припали Босни.

После крунисања у Милешеви 1377. године, Твртко је успео да заузме све области у Далмацији сем Задра. У овом смислу треба рећи да се 1371. године већи број Срба иселио из Босне у брдовите пределе Далмације.⁵⁰ Мада је важно истаћи да се у писаним изворима не помињу разлози исељавања.

⁴⁹ С. Ћирковић, Историја Босне, 78-79.

⁵⁰ N. Milaš, *Praoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901, 143.

Твртка је наследио брат Дабиша, који је услед турских претњи и надирања, просторе Далмације предао је Угарској. Турска инвазија била је покретач нових исељавања на тло Далмације, нарочито на области Книна. Твртков наследник Дабиша био је приморан на уступање Далмације Угарској, јер је сматрао да ће за узврат добити од Угарске помоћ у борби против Турака. Од те помоћи није било ништа, јер је Владимир Напуљски продао Далмацију Млецима за 100.000 дуката.⁵¹

Ми за сада не знамо када су тачно ове области хришћанизоване, али сасвим поуздано знамо да је на просторима Босне пре доласка Кулин Бана хришћанство било увелико укорено. О томе најбоље сведочанство су оставили писани извори, међу које спадају папске буле. Буле папе Александра II из 1067. године јасно показује да је Хришћанство било добро укорено и да је хришћанска црква била добро организована, јер да није било тако онда би оснивање дукљанско-барске митрополије било непотребно. Поменуто булу користили су скоро сви истраживачи и писци Босанске историје, све до појаве М. Шуфлаја који је доказао да је була фалсификат.⁵²

Међутим, налазе М. Шуфлаја многи истраживачи нису узимали у обзир. Без обзира на њену аутентичност, ипак се не може оспорити да она помиње постојање манастира, грчког и латинског обреда.⁵³ Изнету тезу засигурно потврђује була папе Климента II од 8. јануара 1089. године, којом дукљанског епископа Петра поставља за надбискупа. Ова година означава оснивање дукљанско-барске надбискупије која је у својим границама имала 22 епископије, међу којима је била српска и босанска.

Територије које, условно речено чине Босну, у верском смислу биле су у сфери интересовања Рима, односно Римокатоличке цркве, за разлику од Угарске која је намеравала да је у политичком смислу подчини под своју управу. Тежње Рима и Угарске подстрекиване су чињеницом што је већи део Балкана био под утицајем Византије, а самим тим и Источне цркве. У остваривању својих жеља Рим и Угарска нису бирали средства, нити методе напада, извесни напади су били веома осилни и агресивни. Такво понашање Рима и Угарске код мештана изазивало је негативне реакције,

⁵¹ F. Šišić, *Pregled povijesti Hrvatskog naroda*, Zagreb 1962, 221.

⁵² L. Thalloczu-C. Jirecek-M. Suflau, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Wien 1913, 18.

⁵³ V. Bogićević, *Pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975, 18.

што је присиљавало мештане да пружају што јачи отпор. Отпор мештана огледао се у чувању и одбрани народне Цркве и њеног словенског карактера.

У погледу сагледавања те физиономије, односно ортодосног карактера Народне цркве, у нашим научним круговима могу се уочити два различита мишљења. Прво мишљење чији је, главни поборник и зачетник Фрањо Рачки, представља и званично мишљење и тумачење историје од стране западних кругова. Суштина овог правца је да је Народна црква у Босни била Богумилска-јеретичка. Одмах треба рећи да су присталице овог правца своја сазнања стицали из пристрасних списа и извештаја западних, католичких кругова, насталих под утицајем разних инквизиторских расправа о јеретцима. Овог пута занимљиво је истаћи да у оскудици домаћих података и елемената, а у ситуацији да су они сви хришћански, присталице постојања богомила у Босни правдали су то изговором, да је Босна далеко од центра богумилског учења и да су се зато мало удаљили од основне јеретичке суштине, тако чинећи уступке Православљу. У истом стилу, за владаре који су подизали цркве, или су издавали разне повеље које су у свему биле хришћански устројене, измишљали су разне одговоре, правдајући да су то чинили под притисцима, било мештана или спољних елемената. То практично значи ако се радило под утицајем мештана да су они били Хришћани а не јеретици, ако су то чинили под утицајем страних елемената онда је сасвим логићно да је њихово окружење било хришћански настројено.

Насупрот поменутих поборника богомила, било је истраживача који су богомилима одрицали религиозни карактер, па су их сматрали културно-политичким и социјалним покретом код Јужних словена. Међу такве спада Никола Благојев, професор на Софијском универзитету. У конкретном случају Н. Благојев износи тезу да су Богомили у Босни настали као резултат борбе за политичку независност од Угарске.⁵⁴

Резимирајући све до сада речено стиче се утисак да је основна заблуда босанских житеља огледала се у томе што нису прихватили реформи католичке цркве, непризнавање папе и увођење народног језика у богослужење. Поменути прекршаји за римску курију били су важнији од свега онога што су чинили и исповедали.

⁵⁴ N. Blagojev, *Pravni i socijalni vizgledi na bogomilite*, Sofija 1912, 24-109.

БОСАНСКА ЦРКВА „БОГОМИЛИ“

Присталице постојања „богомила“ у Босни тврде да се оно приметно у Бугарској крајем X века, а потом се проширило у Србију, где се по њима, услед православног Немањића није могло задржати, па је било приморано да се пресели у Босну, где је услед свих притисака споља као и раздорима унутра, успело да ухвати дубоке корене, и да један дужи период даје обележје земљи и народу. Оваква констатација је производ пристрасних закључивања, и тежње да се ови простори ставе под западну контролу. У том случају треба имати на уму да током X века Србијом нису владали Немањићи, нити су они могли утицати нити бранити „богомиле“ да се укорене у Србији. Истине ради потребно је рећи да Немањићи ступају на историјску позорницу доласком Стевана Немане, а то је време када је на челу Босне стасавао Кулин Бан, што практично значи средином друге половине 12. века, одмах после смрти византијског цара Манојла Комнина.

Присталице постојања „богомила“ у Босни, непостојање „богомилске“ литературе, и писаних извора о њиховом учењу, правдају ревношћу католичких мисионара који су уништавали патаренске књиге. Међутим, они свесно заборављају да се то односи на просторе Француске и на патарене, који су се тамо укоренили. Поред тога, наводе, да су „богомили“ и „богомилске“ књиге страдале током турске инвазије, јер су Турци током дугогодишње инвазије уништавали све што није словенско. И поред чињенице да се богомилско учење није сачувало, али, ипак они наводе претпоставку да се њихово учење може поуздано реконструисати на основу списка њихових противника. По том принципу „богомилско“ учење састојало би се у следећем: „Богомили“ верују да постоје два божанства, од којих је једно веће, и оно је створило све што је духовно и невидљиво, док је мање божанство, Луцифер, створило све што је телесно, материјално, односно видљиво. Они поричу човечију природу у Исусу Христу, и мисле да је Христос имао нестварно тело. По њима Богородица је била Анђео а не људско биће. Мисле да Христос није стварно страдао и умро, нити је васкрсао, нити се узнео на небо. „Богомили“ одбацују Стари завет осим Псалама. За све оце из Старог завета, патријархе и пророке сматрају да су били осуђени као и сви остали људи пре Христа. За Јована Крститеља сматрају да је проклет. За Мојсијев закон кажу да је од ђавола и да се ђаво показао Мојсију у огњеним облацима.

За Римску цркву сматрају да је стециште идола и да се њене присталице клањају идолима, док за саме себе мисле да су црква Хтистова и наследница апостола. Међу којима је био један који говори да је Христов намесник и наследник Св. Петра. Богомили одбацују крштење водом и мисле да се тиме не врши никакво очишћење грехова. По њима деца пре пунолетства не могу стећи блаженство. Поричу васкрснуће тела и негаријау опште васкрсење. Одбацују тајну причешћа, крштења и миропомазања, затим поричу тајну брака, мислећи да нико не може бити избављен у браку. Они сматрају да је жена стабло живота, а Адам је окусивши га постао свестан да је то жена, због чега је био истеран из раја. По њима свако ко греши мора бити поново крштен, што значи да не признају тајну исповести. По њиховом учењу сви греси су смртни, и ниједан грех неће бити опроштен. То практично значи да нема чистишта. По њиховом учењу Луцифер је полетео у небо и побунио анђеле, који су сишли на земљу, а Луцифер их је затворио у људско тело. Људске душе су демони који су оборени с неба, који у једном или другом телу окају грехе поново се враћају на небо.

Богомили осуђују материјалну цркву, иконе, нарочито крст. Забрањују давање милостиње, поричу заклетву и тврде да се не треба заклињати у истину и у неистину. По њима нема духовничког судства нити казне како душевне тако и телесне, па према томе није дозвољено да се кажњавају зли, нити да се правном пресудом убије или отера у прогонство. Богомили су били против убијања животиња, против једења мяса и свега онога што је од мяса, али истичу да су сви проклети који се сладе производима од мяса (сиром, јајима) Ф. Рачки, Прилози за повијест босанских пазтарена, Старине 1, Загреб 1869. 138-40. Овако реконструисано богомилско учење веома је слично схватању Гностика, Манихејаца и Павлићана.

Присталице постојања богомила у Босни су истакли да се оно запатило у Бугарској у околини Пловдива, од Павлићана и Масалијана, који су се ту настанили пошто их је византијска власт протерала из Мале Азије С обзиром на карактеристику богомилског учења, које је искључиво антицрквено, представља једну карику у ланцу покрета који су се јављали у француској и Италији током 12. века. Међу тим покретима ваља поменути патарене, катаре, албигензе, тисеранце и богомиле.

Ради оправдања својих теза поборници постојања богомила у Босни, да би се одржали морали су ее прилагођавати разним животним условима и друштвеним институцијама, без које није било могуће замислити ниједну државу. Занимљиво је да се нагласи да присталице постојања „богомила“

у Босни не наводе ниједан домаћи извор, на основу кога су дошли до разних модуса прилагођавања и начина опстанка те секте на просторима православне Босне. Поборници постојања „богомила“ спремни су да говоре о „бигомилима“ који су били подељени на две групе, а не наводе ниједан домаћи извор. Мању групу чинили су савршени, (префекти, елечти) који су се строго држали свих прописа и правила вере, али нигде не наводе којих правила. Другу групу чинили су верници (цредентес), који су били знатно бројнији и они су живели досзта слободније, смели су да имају жене, да стичу имовину и да учествују у рату. Њихова обавеза је била да се јавно исповедају и да признају своје грехе, а пред саму смрт морали су да пређу у савршене.

Према наведеним начелима богомилска црквена организација била је јединствена. По њима на челу цркве био је дјед (сениор), њему потчињени били су стројници (редари), учитељи и магистри. Према писаним подацима у Босни је било 12 дједова. У систему организације богомилске цркве посебно место су заузуимали гост и старац. Гост је био дједов наследник.

Њихов молитвени обред састојао се у читању Оче наша и делова Светог писма приликом јавне исповести и током примања нових верника и приликом посвећивања стројника.

Цркаве као грађевине нису имали, већ су се молили у опбичним кућама. Нису имали звонике нити звона која су за њих значила демонске трубе. Нису поштовали водицу, већ су је презирали као отров.

15 век

Западни хроничари, поготово они који своје тврдње темеље на изворима западне провинијенције, мишљења су да су „богомили“ у првој половини 15. века уживали извесне привилегије у Босни, и да је њихова дружина, односно заједница била призната од државе, као и тод да међу члановима ове цркве биле угледне личности, породице и високи достојанственици из политичког живота (Ф. Рачки, Рад, 8, 128) Међутим, ако се овоме дода и чињеница која произлази из писаних преписки да у Босни нема катролика већ да су све јеретици, онда то води ка констатацији да су у Босни све православни.

Босански краљ Твртко је 1437. године ради повећања католичких верника у Босни позвао је инквизитора Ј. Јакова. Његов долазак и рад у

Босни није имао успеха, а што се види из чињенице да је 1488. године напустио Босну и вратио у Угарску.

Стефан Томаш, и његов син Стефан Томашевић за борбу против Турака тражили су помоћ од католичког запада. Босански краљеви, по савету западних пријатеља примили су католичку веру, у жељи да одобре западне вкладари и да им пруже тражену помоћ. Међутим, то им није пошло за руком, јер помоћ није стизала ни са једне стране.

Abstract: The development of the democratic thought in the end of the 20th and the beginning of the 21st century in this area of the world, reactualized the question of existence of bogomils in Bosnia, and that implies to the fact that, in the attempts so far, no adequate solution or answer has been found. It's indisputable that the problem is very complex and serious, so it must be approached to its solution from all aspects, because only through such a multidisciplinary approach it is possible to find the adequate solution. It should be mentioned immediately that there hasn't been such an approach, but the majority of scientists have been using their scientific credibility, the status in the society, and attempted that, through the subjective use of certain resources, impose their solution. It's well known that most of the scientists used the resources from the 12th to the 15th century, and based on them, came up to the conclusions about bogomils as the existing phenomenon in Bosnia. It is obvious that they neither entered the critical analysis of those sources nor paid attention to the origin of the sources themselves. All of them neglected the fact that the above mentioned sources are mostly of foreign origin and sprung out of the tendentious strives of the Roman Pope and Hungarian political sovereigns. That the mentioned statement is true, the best witness is the fact that in those sources, or the letters of Popes and Hungarian rulers, it was never mentioned of what the heresy of Bosnian church consists, but only the residents of Bosnia were called different names: katarans, patarans, manicheans, neomanicheans, but mostly heretics. Right in the beginning we are forced to point out to a very interesting phenomenon and that is that none of those researchers didn't rely on the domestic sources, or to the analyses of the monuments and results of the archeological findings from the sites, the attention was mostly paid to prove that the striving of the Roman Popes and Hungarian rulers was right. This time it needs to be emphasized that the Western researchers, wanting to justify the Pope's letters, as well as all that came out of them after, neglected all the sources or other opposing details, of which it's going to be discussed about in this work.

Key words: Bogomils, Babuni, Krstjanin, Franjo Racki, Vasilije Glusac, Luka Petrovic, Bozidar Petranovic, Sava Kosanovic.

ВАСОЈЕВИЋИ У БОРБИ ЗА СРПСКО И ЈУГОСЛОВЕНСКО УЈЕДИЊЕЊЕ ОД 1914. ДО 1918. ГОДИНЕ

(ПОСЛАНИЦИ ПОДГОРИЧКЕ СКУПШТИНЕ ИЗ ВАСОЈЕВИЋА)

Горан Киковић

Српско-историјско културно друштво „Никола Васојевић”, Беране

Улога Васојевића у коначном уједињењу српског народа 1918.

Васојевићи су кроз своју историју увијек били борци за Српску слободу и од 1914. до 1918. године имали су пресудну улогу у борби за српско и југословенско уједињење.

Прије сто година дошло је до уједињења Србије и Црне Горе, тачније 1918. године. Ова књига је и посвећена том јубилеју. У Црној Гори је, после одлука Велике народне скупштине Српског народа у Црној Гори 1918. године, дошло до подјеле на *бјелаше* и *зеленаше*: први су били присталице безусловног уједињења Србије и Црне Горе, а други присталице краља Николе. Ипак, и једни и други су били – Срби. То свакако

потврђују чињенице у свим документима из тога времена. О Зеленашима и Бјелашима проф. др Александар Стаматовић каже *“И једни и други, стајали су по становишту да су Црногорци национално Срби. Зеленаши само дају већу поенту посебности Црногораца, у смислу елитности у односу на остале Србе.”*

Васојевићи су у огромној већини, готово стопроцентно, били за суживот са Србијом односно за безусловно уједињење.

Народни посланици Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, Подгорица, 1918. године, из Беранског округа

Први ред, сједе: Милош Поповић, Радослав Јоксимовић, Вукајло Девећ и Мило Делевић. *Други ред, стоје:* Милан Поповић, Милић Дабетић, Прокопије Вековић, Милосав Раичевић, Кирило Балшић и Тома Јоксимовић. *Трећи ред, стоје:* Александар Поповић, Александар Бојовић, Богдан Обрадовић, Никодим Цемовић, Љубомир Поповић и Никола Мићовић

Политичка дјелатност васојевићких интелектуалаца 1918. и посланици Велике Народне Скупштине Српског Народа у Црној Гори из Васојевића

Иако су у племенском животу Васојевића све до нестанка самосталне црногорске државе *“кућићи и оцаковићи”*, без обзира да ли су били

школовани или не, играли главну улогу, ипак се од краја 19. вијека, у цјелокупном животу краја, осјећао велики утицај школованих људи, а на првом мјесту просвјетних радника, којих је било највише, поред попова. Њихов утицај осјећао се видно како у Васојевићима у црногорској граници, тако и у турској. На турској територији сва њихова активност била је усресређена на организовање народа за борбу против Турака, а на црногорској још и за отпор апсолутизму Краља Николе. Школовани у Србији или српским школама на турској територији, васојевићи интелектуалци до 1918. године нијесу могли остати по страни од настојања да се у њиховом крају учврсти идеја о уједињавању Србије и Црне Горе у једну државу. Та њихова активност нарочито је видна од 1906. године, тј. од првих уставних избора у Црној Гори. Бомбашка афера 1907. године и колашинска 1909. јасно су избациле на видјело то расположење и скоро би се могло рећи да Васојевићи отада постају главна снага отпора самодржављу кнеза Николе и први борци за уједињење.

Послије пробоја Солунског фронта и побједоносног повратка српске војске у домовину, васојевићка интелигенција листом се ставила на страну оних снага које су биле за престанак самосталне црногорске државе и за присаједињење Црне Горе Србији и новој држави сједињених југословенских народа. Велику улогу у овоме одиграли су они који су одступали са српском војском, тј. *васојевићи солунци*. Њих није било много. Што у војсци, што у политичким форумима који су дејствовали у Француској, Швајцарској, или у другим земљама на Западу, било их је једва тридесетак, заједно са онима који су напустили рад у Америци и похрлили да се боре за ослобођење отаџбине.

Од укупно 165 посланика који су делегирани за Велику црногорску скупштину у Подгорици 36 их је било из андријевичког и беранског округа, од којих су више од једне трећине били просвјетни радници. Међу њима су била и три бивша министра Црне Горе: Спасојевић, Раичевић и Бакић.

У депутацији која је послије скупштине одређена за Београд били су од Васојевића: Милосав Раичевић, Милан Поповић, Јанко Спасојевић и Велимир Јојић.

Као што се из изложених података види школовани Васојевићи овога времена одиграли су велику улогу у свим значајним политичким збивањима кад се радило о уједињењу.

Улога и удио васојевићких првака и народа из овог краја у овом великом историјском чину несумњиво је огромна, не само због бројног

учешћа, већ због идеја и акција протеклих са овог простора да дође до уједињења држава српског народа Србије и Црне Горе.

Под ударом моћне српске армије и савезника, Васојевићи су већ у првој декади октобра 1918. године, били ослобођени од Аустроугарских јединица.

Ослобођењем Берана развила се интезивна агитација за уједињење Црне Горе са Србијом. У Беранама је основано окружно начелство на челу са Милосавом Раичевићем, који је дужност окружног начелника преузео 10. Октобра, и истовремено сазвао општенародни збор на коме је одлучено о присједињењу Васојевића Србији. Одлука у писаној форми послата је комаданту Друге српске армије војводи Степи Степановићу.

Уједињењу Србије и Црне Горе предходили су народни зборови у Васојевићима на којима је идеја уједињења прихваћена је са одушевљењем. Такав збор је одржан 23. Октобра 1918. године у Андријевици на којем се Васојевићки народ изјаснио за проглашење уједињења Србије и Црне Горе. Наредног дана проглас су потписале 32 угледне личности Васојевића тога времена и то: војвода Лакић Војводић Кастратовић, Мило Саичић, Јеврем Бакић, Зарије Вуковић, Јанко Спасојевић, Вукић Масловарић, Јагош Вешовић, Стево Спасојевић, Томица Ивановић, Велимир Јојић, Милутин Радоњић, Вукајло Лабан, Стеван Драговић, Рајо Лабан, Марко Драговић, Милосав Раичевић, Никола Ивановић, Прокопије Вековић, Јосиф Бојовић, Милан Поповић, професор Биологије, Милан Поповић, управник школе, Мило С. Саичић, Александар С. Поповић, Драго Делевић, Јеврем Чукић, Мило Делевић, Милоња Мићовић, Вукајло Девић, Милован Лопичић и Јевто Поповић.¹

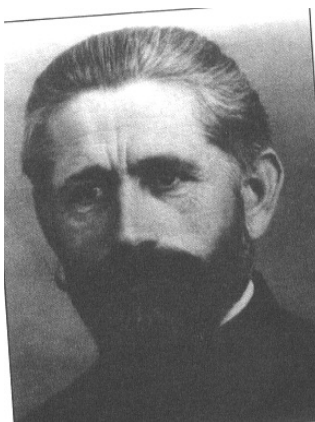
Овдје ћемо објавити све биографије народних посланика учесника Велике Народне Скупштине српског народа у Црној Гори одржане од 24.-29. новембра 1918. године, са подручја Васојевића, до којих смо дошли захваљујући прије свега Зорану Зечевићу из Београда који нам је послао већину биографија и фотографија, с обзиром да до сада у нашој историографији није било објављених. Посланици који су заступали Васојевићку област били су:

Из округа Андријевичког: Јанко Спасојевић, Зарија Вуковић, Љубо Бакић, Велимир Јојић, Марко Ћулафић, Ново Вугделић, Љубо Вуксановић,

¹ Миодраг С. Јоксимовић, *"Народна војска Васојевића (1858-1918)"*, Подгорица, 1997.

Новица Поповић, Божидар Томовић, Радослав Јагош Вешовић, Саво Спасојевић, Радоје Николић, Ристо Јојић, Томица Ивановић, Саво Пауновић.

Из округа Беранског: Милосав Раичевић, Прокопије Вековић, Милан Поповић, Никодим Цемовић, Љубомир Поповић, Александар Поповић, Тома Јоксимовић, Мило Делевић, Александар Бојовић, Милош Поповић, Криво Балшић, Никола Мићовић, Андро Савић, Богдан Обрадовић, Радосав Јоксимовић, Вукајло Девић, Милић Дабетић.

БОЈОВИЋ Луке АЛЕКСАНДАР – ЛЕКО (1884-1979)

Протојереј Ставрофор, дугогодишњи национално-просвјетни и културни радник, намјесник Беранског протопрезвитерата, посланик Велике Народне Скупштине српског народа у Црној Гори из 1918., просвјетни референт Зетске области, оснивач и дугогодишњи предсједник градског Црвеног крста, предсједник Првог народно-ослободилачког одбора народног ослобођења среза Беранског од 21. јула 1941., хонорарни наставник вјеронауке у Беранској гимназији и Учитељској школи, један од најугледнијих грађана Берана и Лимске долине, познат у народу под именом „*поп Леко*“.

Родио се у селу Буче код Берана 23. септембра 1884. године у свештеничкој породици црквеног великодостојника оца Луке, од којег је наслиједио љубав према књизи, вјери и моралној чистоти. Основну школу учио је код манастира Ђурђеви Ступови, нижу гимназију у Битољу, трећи разред гимназије у Скопљу школске 1901/02 године. Тридесето коло Богословско-Учитељске школе завршио је у При-зрену 1908. и крајем августа исте године постављен за учитеља основне школе у српском селу Врака код Скадра. Касније је службовао у Бољанићу код Пљеваља, Калудри (по просвјетним документима) Пећи и Бучу. Учитељским позивом бавио се све до марта 1919. године, до рукоположења за свештеника и постављења за пароха беранског и Архијерејског намјесника за Срез берански. У чин протојереја произведен је јануара 1921. године, а указом ЊВ Краља, октобра 1924. године постављен је за протојереја округа

Берана, и ту дужност је обављао све до пензио-нисања 1952. године. Током 1937/38 године био је старјешина манастира Ђурђеви Ступови.

При Беранској гимназији радио је у звању хонорарног наставника од часа у периоду од 7. септембра 1919. до јуна 1941. године, изузимајући прекид током школских година од 1937-ме до 1939-те. Одлуком Банске управе од 25. септембра 1939. године поново је постављен за хонорарног наставника вјеронауке. Током читавог периода рада предавао је вјеронауку као основни предмет, а повремено филозофску пропедеутику и основе филозофије. За хонорарног наставника вјеро-науке и црквеног пјевања у педагошком одјељењу постављен је 3. децембра 1920. године, а такође се помиње школских 1927/28 и 1929/30 при Учитељској школи за наставу из предмета: вјеронаука, хорско пјевање и етика.

Као учесник Балканског рата биран је за члана војног суда. Ослобађањем Берана 1912. године, постављен је за секретара Обласне управе, а потом именован за члана комисије за насељавање Пећког округа. Као обвезник чиновничког реда за вријеме Првог свјетског рата био је интендант штаба Доњовасојевићке бригаде. Љета 1916. године интерниран је у Мађарску, у логор Болдогасон, према неким подацима и у Чешку, гдје је остао до краја рата. Повратком у домовину изабран је новембра 1918. за посланика Велике Народне Скупштине у Подгорици, а при Извршном народном одбору 2. фебруара наредне године постављен за просвјетног референта основне наставе Зетске области.

Као човјек поникао из народа активно је учествовао у раду свих националних и културно-просвјетних удружења вароши. Оснивач је Одбора Црвеног крста у Беранама (1920) и његов предсједник све до 1943. године, а такође члан беранског Окружног школског одбора (1921). Устаничких дана, 21. јула 1941. године, вољом народа, једногласно је изабран за предсједника Првог народноослободилачког одбора за срез Беране. Дајући безрезервну подршку устаницима, након два дана предао је дужност и посветио се свом духовном животу. Као члан делегације „Одбора спаса“ заступао је житеље вароши у преговорима са италијанским официрима на Чакору, августа 1941. године.

За национално-просвјетитељски рад и војничке заслуге одликован је Војничком медаљом за храброст, Орденом Св. Саве четвртог (1925) и трећег степена (1940), Југословенском круном петог реда (1930) и највишим црквеним одликовањем – Напрсни крст. Као ученик богословије биран је за предсједника друштва (1908) и био сарадник часописа „Растко“

у којем је објавио своје прве приповјетке – *Једна ноћ под кладом* и *Први пут у боју*. Значајнији рад, *Основна школа код манастира Ђурђеви Ступови*, објавио је у „Просвјетном раду“ (Тито-град, 1954, број 2). Служио се француским и руским језиком. Народ Васојевићâ сачувао га је у најљепшем сјећању управо због његових људских врлина, достојан-ственог понашања, природне интелигенције и обдарене физичке љепоте. Речит то-ком проповиједи и обреда, надахнутим говорима на пригодним скуповима и неза-боравним предавањима из вјеронауке и филозофије остао је трајно упамћен у сје-ћањима генерација ђака, изузетно омиљен и цијењен, и важио за најпоштованијег наставника Гимназије, а међу мјештанима уживао ауторитет најугледнијег гра-ђанина вароши. Говорило се да се „*цијела историја српског народа читала из његових очију*“. Радо је био виђен у пригодним свечаностима поводом крштења, вјенчања, причешћа, слава, а исто тако и у жалости, приликом опијела и парастоса, када су његове мудре ријечи подизале морал и давале духовну снагу. Приликом посјете Иванграду (Беранама), септембра 1959. године, предсједник СФРЈ Јосип Броз Тито лично му је уручио Орден заслуга на народ првог реда. Доживио је дубоку старост. Преминуо је 12. јануара 1979. године у Титограду (Подгорици), у 95-тој години живота, и достојанствено сахрањен уз масовно учешће грађанства на Српском православном гробљу у Беранама.²

ДР РАДОСЛАВ ЈАГОШ ВЕШОВИЋ

Др Радослав-Јагош Вешовић рођен је 1898. године у Колашину. Дјетињство је провео у побјеласичком селу Буковој Пољани. Основну школу завршио је у селу Баре Краљске, године 1903., у Солуну је уписао први разред гимназије, а затим прелази у Српску скопску гимназију, гдје је завршио пети разред. Матурирао је на Учитељско-богословској школи у Призрену. Као одличан ученик заинтересовао је руског конзула у Призрену, који му је преко руске владе обезбиједио стипендију за студије на Филозофско-теолошком факултету у Кијеву

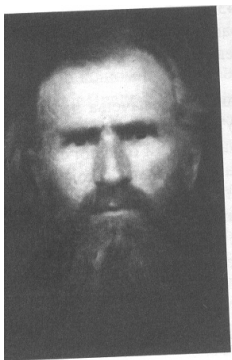
² Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевићким учитељима.

гдје је дипломирао 1914. године. Те године је Аустро-угарска завојштила на Србију и Црну Гору. Ватрени српски патриота, Вешовић, хитно се враћа у домовину и сврстава у борбене редове против завојевача, гдје је запажен као изузетно храбар и пожртвован српски борац. Послије окупације Црне Горе, 1916. године, са својим стрицем ђенералом Радомиром Вешовићем и другима Радослав-Јагош Вешовић одметнуо се у комите. Двогодишње комитовање је, под сталним портјерама окупационих снага, било изузетно тешко. Након дугог верања по васојевићким и кучким селима и планинама, комите одлуче да се придруже српским јединицама на Крфу. Но, послије дуже вратоломије преко Проклетија и албанских насеља до Љеша и Кроје, не могавши стићи до Грчке, послије двије године страдања децембра 1917. године, Радослав-Јагош Вешовић се са својим стрицем ђенералом Радомиром Вешовићем и другима у тој групи враћа завичају, жртвујући себе да би олакшали неподношљив зулум окупатора над народом. Послије ослобођења 1918. године, биран је за посланика Велике народне скупштине у Подгорици, која је прогласила уједињење Црне Горе са Србијом, чији је он био ватрени поборник. Једно вријеме је радио у Одсјеку за просвјету Извршног одбора за уједињење, а потом је постављен за директора гимназије у Пећи на којој дужности остаје до 1921. године, када одлази за Београд. Но, Р.Ј. Вешовић није могао бити задовољан са службом само ради пуне егзистенције. У жељу да се посвети науци, одлази у Париз и Лозану, гдје на тамошњим универзитетима наставља са усавршавањем. На Универзитету у Лозани одбранио је докторску дисертацију *“Толстои ет ле проблеме де П едучатион морале ет религиеусе”* и добио титулу доктора филозофских наука. Дисертација је штампана као посебно издање Универзитета Француске 1931. године, на француском језику.

Од 1930. године, радио је као професор у Сарајеву, интензивно се бавећи науком из области филозофије, историје, педагогије, етике и етнологије. Поред посебних радова, др Вешовић је објавио око тридесет научних радова, а сарађивао је у гласилима *“Ловћенском одјеку”*, *“Записима”*, алманаху *“Јужњак”*, *“Професорском гласнику”*, *“Књижевном прегледу”*, *“Новој Европи”*, *“Делу”* и др., али, његово главно и животно дјело је *“Племи Васојевићи”*, са картом области Васојевића, која садржи 471 страну са предговором проф. др Јована Ердељановића које је наградила Српска академија наука. Академик Ј. Ердељановић у предговору каже: *“Велико и знаменито племе српско, Васојевићи, са својим седиштем међу високим планинама... доста дубоко у унутрашњости српске земље и далеко од главних саобраћајница није могло толико долазити у додир с осталим*

светом (...). Зато о њему имамо веома мало вести из ранијих векова наше историје. (...). Тај тежки задатак узео је на себе госп. др Радослав Вешовић, који му је, као рођени Васојевић, пришао с особитом вољом и љубављу. (...). Велики труд, љубав и пожртвовање које је госп. Вешовић уложио радећи на овом послу, донели су несумњиво обилате и ми му можемо бити искрено захвални, што је нашу науку обогатио једним ваљаним и врло корисним дјелом”, завршава академик Ердѣљановић. У Другом свјетском рату није учествовао, али је као српски патриота био одан својој отаџбини и свом страдалничком народу. Послије ослобођења радио је као професор у гимназији у Беранама гдје је и пензионисан. Животни принципи су му били морал и етика Лава Толстоја о коме је написао и посебан рад, али које је са осталим радовима изгорело заједно са кућом. Др Вешовић се није женио и није имао потомства. Као пензионер живио је самачким животом у свом родном подпланинском селу Буковој Пољани наомак Колашина, гдје је 15. јануара 1968. године, у 77-тој години живота испустио своју племениту душу. Сахрањен је 17. јануара на сеоском гробљу Метешево уз присуство бројних учесника из андријевачке, беранске, бјелопољске и колашинске општине. Од посмртних остатака др Вешовића пригодним говорима опростили су се др Божидар Вуковић из Бијелог Поља и Свето Мартиновић, наставник из Бара Краљских.³

ВЕКОВИЋ Уроша ПАНТО-ПРОКОПИЈЕ (1869-1919)

Урош Вековић

Протосинђел (архимандрит), митрополитски намјесник, игуман манастира Ђурђеви Ступови, национални и просвјетни радник, народни трибун, аустроугарски заточеник, ујединитељ и посланик Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори одржане у Подгорици 1918., један од четири наставника са почетка рада и први предавач из беранског краја Државне ниже гимназије у Беранама. Родио се у селу Буче код Берана 1869. године као најстарије дијете свештеника и племенског капетана Уроша Вековића (Пајковића) и мајке Тòле, рођене Бојовић, у породици која је у то вријеме, заједно са

³ Горан Киковић и Драган Раковић, „Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори”, Подгорица, 1998., Беране, 2006.

породицом Нова Недића, дала највећи број интелектуалаца у беранској нахији. Основну школу учио је код манастира Ђурђеви Ступови, нижу гимназију завршио у Скопљу, након чега је уписао Богословску-учитељску школу у Призрену. Послије успјешног завршеног двадесетдевог кола Богословије (1906/07), посветио се учитељском позиву. Просвјетну службу је започео у Скопљу, одакле се послије смрти четворо дјеце и супруге од маларије, заједно са сином Добривојем, вратио у Беране. Дијете је предао родитељима, а он се закалуђерио у манастиру Ђурђеви Ступови и прихватио духовно име Прокопије. Син Добривоје касније је службовао као послужитељ у Беранској гимназији. Сав животни вијек посветио је ширењу духовне културе и буђењу националне свијести српског народа беранског краја под отоманском влашћу. Сматра се једним од оснивача основне школе у Лубницама, гдје је неко вријеме био њен учитељ. Отвореним нескривеним патриотским радом замјерио се турским властима, због чега је са овим члановима црквено-школске општине и групом виђених беранских првака, по пресуди пријеког војног суда почетком јуна 1910., брутално мучен на Беглуку јавним батињањем и излагањем највећем понижењу, у народу познатом случају – “Беранска Голгота”. Од пребијања задобио је велики ожиљак на десној сљепоочници и трајно оболио. Заступао је Рашко-призренску митрополију у Беранама у чину протосинђела, а потом, са прекидима, током периода од 1913. до 1919. године, био управитељ-игуман манастира Ђурђеви Ступови. Отварањем Ниже државне гимназије у Беранама, школске 1913\14. године постављен је за наставника хришћанске науке, као први и једини предавач из ових крајева. Предавао је само почетне школске године, а из разлога духовних обавеза према манастиру, а по налогу српског патријарха, прекинуо је даљи рад у школи. Почетком Првог свјетског рата интерниран је у логор Болдогасон у Мађарској и тамо остао до његовог окончања. По повратку у ослобођени завичај постављен је за команданта мјеста у Рожајама гдје је активно учествовао на агитовању идеја о уједињењу Србије и Црне Горе. Као представник Беранског округа за срез Рожајски, биран је за посланика Велике подгоричке скупштине 1918. године. Умро је 4. марта 1919. године у манастиру Ђурђеви Ступови и сахрањен је на манастирском гробљу, на пропланку Борје.⁴

⁴ Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевићким учитељима.

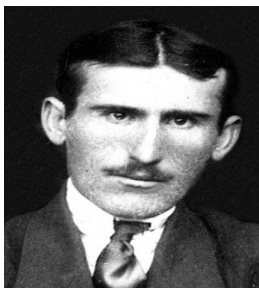
ТОМОВИЋ СТАНИШЕ БОЖИДАР

Томовић Станише Божидар (Матешево 1891.-Подгорица 1945), правник и судија. Рођен је 1891.године у Матешеву, гдје је и завршио основну школу. Школовање је наставио у Београду гдје је школске 1903/04. године положио испит зрелости. Правни факултет је уписао 1907. а дипломирао 1911. године. Био је посланик 1918. године у вријеме Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори.

По завршетку студија радио је у Беранама као секретар суда, потом као судија Окружног суда у Подгорици и као замјеник јавног тужиоца у Подгорици. Извјесно вријеме ради као предсједник суда у Пријепољу, да би након тога био судија Великог суда у Подгорици и на крају судија Апелационог суда у Подгорици. У исто вријеме био је и главни и одговорни уредник Правног зборника. Објавио је књигу „Наследно и обичајно право у Црној Гори“. У вријеме италијанске окупације 1941. године, одмах је поднио оставку на судијску функцију. У вријеме Другог свјетског рата није припадао ни једном покрету. Божидар Томовић убијен је 06. јануара 1945. године од стране комунистичких власти. Од бројних одликовања треба истаћи Орден Светог Саве и Орден Југословенске круне. Био је ожењен учитељицом Славком Јовићевић, са којом је имао три сина (Бранко, Драгомир и Владета) и двије кћерке (Споменка и Олга).⁵

ДЕВИЋ Радисава ВУКАЈЛО (1892–1972)

Дугогодишњи учитељ и управитељ народних основних школа беранског среза, истакнути просвјетни и национални радник, Аустроугарски и италијански заточеник, делегат Велике народне скупштине Српског народа у Црној Гори-Подгорица 1918., хонорарни наставник беранске Гимназије и Занатске трговачке школе. Родио се 1892. у селу Ровца, беранској кази. Два прва разреда основне

⁵ „Глас Холмије“, часопис за књижевност, историју и културу Беране, од броја 1-35, (у периоду од 2012. до 2018. године).

школе завршио је на Улици у Шекулару, а трећи и четврти у школи код манастира Ђурђеви Ступови. Четири разреда гимназије учио је у Скопљу 1907/08. а тридесет четврто коло Призренско богословско-учитељске школе (1908-1912) у Призрену, након чега се вратио у завичај и посветио учитељском позиву.

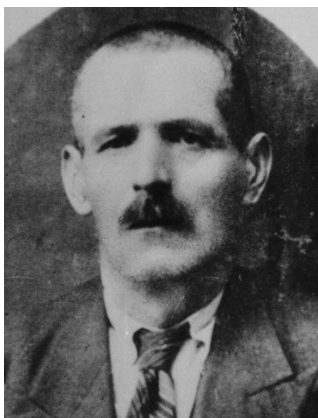
Просвјетну каријеру започео је 1. септембра 1912. као учитељ Основне школе у Доњој Ржаници, гдје је у периоду од 31. октобар 1914. до интернације 1916. вршио управитељску дужност и истовремено био предсједник Школског одбора. Повратком из ропства наставља учитељску службу у беранском срезу: Беранама (1919) гдје је истовремено обављао дужност деловође школе у Винојкој (26. фебруар 1919 – 20. август 1920) као учитељ и управитељ школе; Бучу (20. август 1920 – 5. април 1921) као учитељ. По потреби службе, неко вријеме предавао је хонорарно од часа српски језик у беранској гимназији (13. фебруар – 21. мај 1921), а такође и Занатско трговачкој школи школске 1919-1921. српски језик и писање. Именовањем за судију ратне одштете 21. маја 1921. напушта дужност учитеља у Бучу и након кратког времена, 16. јуна исте године бива премјештен за учитеља Основне школе у Пећи. Током периода новембар 1939 – март 1940. вршио је управитељску дужност школе, а потом враћен за учитеља. Поред редовног учитељског позива у Пећи, био је управитељ Женске занатске школе, хонорарни наставник у Занатској трговачкој школи и пећској Гимназији за предмет српски језик.

Први свјетски рат провео је у аустроугарској интернацији, логору Нађмеђеру. Повратком из ропства, испред беранског округа за Срез будимски, делегиран је за посланика Велике народне скупштине Српског народа у Црној Гори у Подгорици 1918. Почетком Другог свјетског рата интерниран је у Италију, одакле је због болести враћен прије времена капитулације. Учитељску службу наставио је после ослобођења у Нишу, Краљеву и Београду, гдје је пензионисан 1974. у звању учитеља основне школе "Старина Новак".

Према службеним карактеристикама овог периода „поклања примјерну пажњу школи и личном усавршавању,“ а током рада у Пећи оцјењиван оцјеном „нарочито се истиче“ и похваљиван од стране школских надзорника. Испољавао је смисао за друштвене активности. Још као ђак богословије биран је за секретара ђачке дружине „Растко“ (1910 и 1911). Бавио се стручно педагошким радом. Објављивао је књижевне прилоге у: *Споменици* литерарне дружине „Растко“ у Призрену, *Југословенском учитељском гласу*, а после ослобођења сарађивао у:

Пензинерском гласнику и *Политици*, кратким причама и прилозима, у којима је показао високи ниво књижевног изражавања. Био је ожењен учитељицом Даницом Митић (1902-1977) са којом је имао четири кћери, Љубицу удату Поповић (1925-1994), Стојанку-Цану (1927), Душанку (1932-1944) и Мирославу (1938-1944) које су погинуле током савезничког бомбардовања Пећи 1. септембра 1944. Пензионерске дане провео је у Београду и тамо преминуо 2. априла 1972. године. Урна са остацима положена је на Новом гробљу.⁶

ОБРАДОВИЋ ВУЧЕТЕ БОГДАН

Учитељ и управитељ народних основних школа, срески школски надзорник, ратник и ујединитељ, народни трибун, први школовани учитељ из села Лубница, посланик Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори 1918. и одборник Првог народноослободилачког одбора за срез берански, представник генерације старијих беранских учитеља. Родио се 16. септембра 1880. (1883) у Лубницама код Берана, од оца Вучете Гарова (Гаровићи-Вучетићи) стотинаша и мајке Лепосаве рођене Фемић. Основну школу започео је у родном селу код учитеља Мирка Радовића, а након њеног привременог затварања наставио у Коњусима и завршио у Андријевици 1895. Први и други разред Приправне светосавске вечерње учитељске школе учио је у Београду школске 1895-1897. Школовање је продужио као ученик трећег разреда Православне српске богословско учитељске школе у Призрену гдје је учио трећи до шестог разреда (школске 1897-1901) и са успјехом завршио двадесет четврто коло крајем јуна 1901. године „уз примјерно владање и правилно посјеђивање цркве и школе“. Према Закону о народним школама Краљевине Црне Горе био је ослобођен практичног учитељског испита. Заклетву на вјерност у служби положио је у Беранама јуна 1929. године.

Препоруком црногорског књаза Николе I, упућен је за слушаоца Санкт петерсбуршке Духовне академије. Послије проведене двије године у Русији

⁶ Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевићким учитељима.

(1901-1902) укинута му је државна стипендија, након чега се вратио у Црну Гору. За сталног учитеља основне школе први пут је постављен 1. септембра 1903. у Голији код Никшића. Касније је службовао у Братоножићима, Блатини, Морачко-Васојевићкој области гдје је новембра 1907. именован за управитеља школе. Почетком школске 1908/9. формално је постављан више пута: у Доњој Ржаници код Берана (21. августа 1908); Барице – Прекобрдској школској области; Горици-Затарју; када је коначно октобра 1908. почео са радом у Коњусима код Андријевице, Будимљи (августа 1909 – август 1910), Калудри (августа 1910), први пут у Горњим Селима код Берана-Лубнице (1. септембар 1910 – јун 1911), поново у Блатину (јун 1911), поново у Горњим Селима (1. септембар 1913. Прим. аутора. по другим подацима 23. септембра 1914) гдје је канцеларијским распоредом половином јуна наредне 1915. постављен у сталну службу, на којој дужности га је затекао Први свјетски рат. По трећи пут у Горња Села постављен је одлуком Извршног одбора из Подгорице 1. децембра 1919. са којег мјеста је стечајем 4. јуна 1920. премјештен за сталног учитеља Основне школе у варош Беране. Након вишегодишње службе 20. марта 1940. именован је за среског школског надзорника Берана, а пензионисан први пут указом од 30. септембра 1940. године.

Према службеним карактеристикама важио је за доброг радника Током цијелокупног рада оцјењиван је одличном оцјеном, а за друштвене активности и доприносу развоја просвјете одликован: Орденом Св. Саве петог реда (1922), Сребрном медаљом за ревносну службу (1908, 1926 и 1928), Споменицом за рат 1914-18 (1927), Орденом светог Саве четвртога реда (1940). Сматран је народним трибуном. Уз учитељски позив активно је учествовао у друштвеном и културном животу села и залагао за народна права. Као војник црногорске војске ратовао је у Првом балканском и Првом свјетском рату на дужности обавезника чиновничког реда интенданта Васојевићке бригаде. По капитулацији Црне Горе интерниран је у аустроугарски логор Болдогасон, гдје је остао до окончања рата. Биран на функцијама: Испред учитеља беранског среза био је представник Скупштине учитељског удружења Зетске бановине 1933.!?), члан и предсједник Црквено-општинског савјета беранског Архиепископског намјесништва (1939). 96*Устаничких јулских дана 1941. испред Горњих Села биран је за скупштину Првог народноослободилачког одбор беранског среза, у којем је именован у Просвјетно-културној секцији, управном органу нове власти. Други свјетски рат провео је у поодмаклим годинама без војног и политичког учешћа. Пред крај рата пратећи сина

Вуксана, капетана Краљевске југословенске војске, доспио је до Словеније, одакле је уз гаранцију нове власти враћен у завичај. Из два брака имао је бројно потомство. Први брак склопио је 1904. са Драгом Пешић из Лубница, сестром професора Ђура Пешића, а други брак са Златијом Драговић (9. јун 1913) из Липова код Колашина. Из првог брака имао је сина Вучету (1906-1941) професора подгоричке гимназије, погинуо као резервни официр 6. априла 1941. у Топчидеру од дејства њемачке авијације, и кћи Зорку (1909). У другом браку имао је: Вуксана (1915-1945), Вукајла (1920), Бранислава (1925), Будиславу (1928) и Босиљку (1931). Од синова није остало мушких потомака.

Послије ослобођења, 16. јануара 1946. реактивиран је у служби за учитеља Народне основне школе у Беранама, на којој дужности је пензионисан 11. септембра исте године. Старачке дане провео је у Лубницама, гдје је умро маја 1961. Покопан је на мјесном лубничком гробљу.⁷

ЛОКСИМОВИЋ БОШКА ТОМА (1874-1944)

Национални и просвјетни радник, народни трибун, војник и ратник, интернирац и ујединитељ, један од знаменитих васојевићких првака са почетка двадесетог вијека, хонорарни учитељ на раду у беранској Гимназији и Педагошком одјељењу. Родио се 20. октобра 1874. (1878) године на Бучу код Берана, у породици стотинаша Бошка Јоксимовића и мајке Јелисавете, кћерке попа Јанићија Бојовића. Основну школу је завршио при манастиру Ђурђеви Ступови, наставио 23. коло

Богословско-учитељске школе у Призрену школске 1899/1900., након чега се определијели за учитељски позив.

Просвјетну службу започео је 1. септембра 1901. године у селу Бобово код Пљеваља, на којој дужности је остао пуних седам година а отуда премјештен у Будимљу 1908. године, потом Бучу, и Основној школи код манастира Ђурђеви Ступови. Кратак период (1915) заступао је школског надзорника новоослобођених крајева. Између два свјетска рата службовао

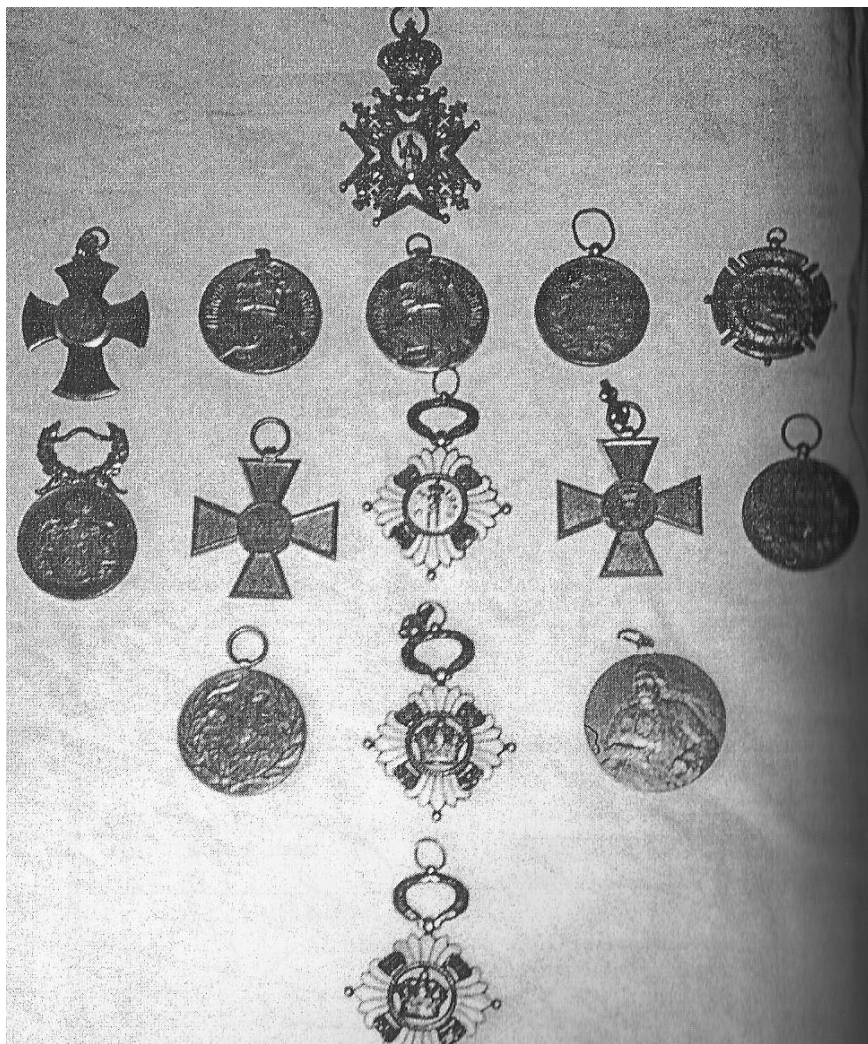
⁷ Исто.

је као учитељ беранске Основне школе на којој дужности је пензионисан 12. августа 1937. године. Током свих година службовања „оцјењиван је одличном оцјеном а у школи и ван ње радио са успјехом”. По потреби службе ангажован је за хонорарног наставника од часа у Гимназији и на дужности провео од 7. септембра 1919. до разрешења 19. априла 1922. године. Прве године предавао је писање и вјеронауку а наредне школске, вјеронауку, зоологију и географију. При Педагошком одјељењу за 1921. годину помиње се као наставник вјеронауке.

Познат као национални радник, оглашен велеиздајником у злогласној “Нури-беговој афери” (1909), бјекством у Црну Гору избјегао је спровођење у Сјеницу. Ухваћен на превару, осуђен на петнаест година робије у оковима је провео годину дана у приштинској тамници. Интервенцијом и залагањем српске, црногорске и руске дипломатије пуштен је на слободу. Као неустрашив борац учествовао је у Првом балканском и свјетском рату. Ослобођењем Васојевића и Метохије постављен је за секретара обласне управе у Гусињу а потом за првог среског начелника Пећи и остао на дужности до окончања балканских ратова, након чега се посветио учитељском позиву. Капитулацијом црногорске војске интерниран је у Мађарску (у Болдогасон!?), а по повратку у завичај, јесени 1918. године активно учествовао на уједињењу Србије и Црне Горе, и испред беранског Среза изабран за народног посланика Велике народне скупштине Српског народа у Црној Гори, која је одржана у Подгорици новембра 1918. године. Активно и свестрано укључен у друштвено-политичком и културном животу Берана, изузетних говорничких и радних способности биран је на бројним и одговорним функцијама. Био је предсједник среског Патриотског одбора и војвода Четничког комитета (1909), предсједника Народне одбране, члан Политичког четничког комитета Павла Ђуришића и др. Досљедан патриота и монархиста, иако поодмаклих година током Другог свјетског рата учествовао је у првим линијама четничког покрета, због чега је као националиста интерниран пролећа 1943. године у логор Бари. Капитулацијом Италије, Њемци су га пустили и пребацили за Београд, одакле се вратио у Беране. Животни пут завршио је трагично у селу Тмушиће код Берана, с јесени 1944. године, гдје је убијен из користољубља од стране својих кумова. Посмртни остаци нису никада пронађени.

За дугогодишњи национални и просвјетни рад, као и војничке заслуге одликован је: Даниловим крстом петог степена (1906), Орденом Св. Саве четвртог степена (1923), Златном медаљом за грађанске заслуге (1923), Споменицом за рат 1914.-18. (1925), Златном медаљом за храброст (1926),

Споменицом за ратове 1912.-13. (1927), Орденом југословенске круне четвртог реда (1939), Орденом Југословенске круне трећег степена (1940), Бијелим орлом трећег степена и другим одликовањима.⁸

Одликовања учитеља Томе Јоксимовића

⁸ Исто.

ЛОКСИМОВИЋ Вучића РАДОСАВ (1887-1945)

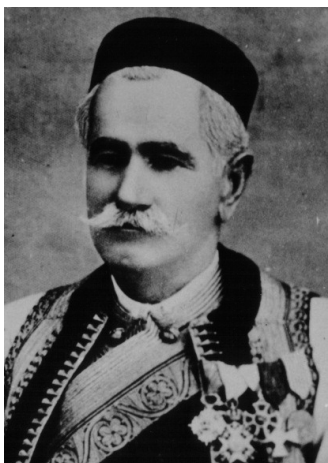
Учитељ народних школа, Доњовасојевићки првак, национални радник, ратник у три рата, ујединитељ, монархиста, родио се 29. јуна 1887. (1890) у Бучу код Берана, од оца Вучића, земљорадника, и мајке Стојане, рођене Шекуларац, из Курикућа.

Основно образовање стекао је у школи код манастира Ђурђеви Ступови, а учитељску (богословску) школу у Београду завршио 1909. године. По завршеној школи постављен је за учитеља приправника у Требаљеву код Колашина 31. јула 1910., потом као приправник учитељ у источној школској области у Штитарици, школске 1912/13, а онда за учитеља бучичке основне школе до 1914. године. Послије Првог свјетског рата службовао је као учитељ у Баћу, а одатле је 16. фебруара 1923. године премјештен у полицију. Као шеф полицијске испоставе у Рожају заузимао се за подизање школских зграда, тако да су његовим залагањем постављени темељи за шест школа. За заслуге и ревност у служби одликован је Златном медаљом за грађанске заслуге (1924) и Орденом Св. Саве петог реда (1936). Брак је склопио са Иконијом-Коном Војиновић септембра 1921. године у манастиру Ђурђеви Ступови. Дјеца, синови: Велимир (1934) дипл. грађ. инж, Владимир (1939) дипл. прав, кћери. Радојка, Чедомила, дипл грађ. инж, Милица и Десанка (1937). Непосредно пред рат (1940) са породицом преселио се у Беране и тамо купио кућу у Гимназијској улици.

Као редов Бучичке чете Бучичко-виницког батаљона ратовао је у Првом балканском и Првом свјетском рату. Ослобођењем земље, испред беранског округа биран је за посланика Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори одржаној новембра 1918. године. Током међуратног периода обављао је више друштвених и војних функција у Беранама. Био је предсједник Манастирске општине, делегат у Скупштини првог НОО за берански срез. Устаничких дана јула 1941. године активно је учествовао у народном устанку. Након слома устанка и политичке поларизације, у чину мајора, именован је за среског комаданта добровољне антикомунистичке милиције, а априла 1942. године, са организовањем четништва у Беранама, за команданта четничке милиције. Касније је биран за члан националног одбора, среског четничког комаданта, судију Привременог пријеког суда за берански срез. Крајем маја 1943. године као експонирани националиста интерниран је у Италију, у логор Солумоне, гдје је остао до

капитулације, након чега се вратио у завичај. Задњих дана рата са четничким јединицама и избјеглицама из Васојевића помогао се Словеније, гдје су га заробили партизани и након кратког судског поступка у Сежани, по пресуди Војног суда као непријатељ нове власти стријељан је маја 1945. године.⁹

ДАБЕТИЋ ВУКАШИНА МИЛИЋ (1872-1948)

Истакнути, национални и просвјетни радник из плејаде најстаријих беранских просветитеља, дугогодишњи и један међу првим учитељима основне школе код манастира Ђурђеви Ступови, представник Срба у Сјеничкој и делегат Сретењске скупштине, ујединитељ, предсједник беранске општине, бански вијећник, заслужни грађанин Берана. Родио се у Будимљи код Берана 1872. као други по реду син Вукашинов Дабетића. Основну писменост стекао је код манастира Ђурђеви Ступови, школовање наставио најприје у Идадији-Руждији у Скопљу, потом

Сремским Карловцима, а завршио у Призренско-богословско учитељској школи, (XVIII) осамнаесто коло, школске 1894/95. Након завршене богословије посветио се учитељском позиву и постављен за учитеља школе код манастира Ђурђеви Ступови, гдје поред просвјетне дужности активно учествовао у друштвеном животу Берана под отоманском влашћу.

Послије младотурске револуције 1908. као истакнути борац за народна права биран је за делегата Српске народне странке у Сјеници, и Сретењске скупштине у Скопљу. Након ослобођења Берана у Првом балканском рату постављан је на најодговорнијим дужностима вароши. Био је члан обласног суда (1912), и окружни начелник. Указом Краља Николе I од 13. новембра 1913. именован је за капетана будимске капетаније. Потом писар ђаковичке капетаније са које дужности је отпуштен марта 1914. Као истакнути родољуб током Првог свјетског рата заједно са браћом Вуком и

⁹ Исто.

Томом провео је у интернацији, мађарским логорима и тамо остао све до његовог окончања. Послије ослобођења испред будимске општине биран је за делегата Велике подгоричке скупштине 1918; био члан прве краљевске делегације у Француској; Предсједник беранске општине у периоду 1930-35. Почетком јула 1930. изабран је за члана Банског вијећа Зетске бановине за варош Беране на којој функцији је остао до 1940. У саставу делегације Бановине присуствовао је сахрани краља Александра 1934. у Београду.

Припадао је групи најагилнијих поборника за отварање беранске Гимназије, а по њеном укидању и претварању у самоуправну, свесрдно залагао за поновни повраћај државног статуса. Политички демократских опредељења сматран је човјеком пуног разумијевања за нове друштвене токове и нове људе. Нарочито је штитио омладину од прогона и хапшења од полицијски власти. Својим ауторитетом и учешћем у раду бројних националних удружења, допринио је свеопштем развоју вароши Берана. Био је благајник учитељског удружења (1911), члан управе Соколског друштва у Суд части (1934), и других

Између два рата живио је у Беранама, улици Војводе Лакића, а након пензионисања вратио се у Будимљу. Био је ожењен Маријом Протић. Како није имао потомства, сву пажњу поклонио је својим синовцима помажући их у школовању. Међуратно Беране сачувало је у најљепшој успмени његову дивну фигуру, увијек одјевеног у свечаном црногорском одијелу, сиједе косе и бркова, достојанственог господског држања, доследног демократу који је кроз све фазе свога живота прошао часно и уздигнуте главе. Једном ријечју био је човјек који је својом појавом и културним опхођењем плијенио људе и саговорнике. За национално просвјетитељски рад одликован је: Даниловим орденом петог степена (1906), Орденом Св. Саве петог реда (1929), и Орденом Југословенске круне трећег реда (1930). Други свјетски рат дочекао је у поодмаклим годинама. Испољавајући нескривени патриотизам одбио је сваку сарадњу са окупатором и остао по страни политичког и војног ангажовања. Послије ослобођења, нова власт му је једно вријеме обуставила пензију. Умро је у Будимљи 1948. и тамо сахрањен у породичној гробници.¹⁰

¹⁰ Исто.

НОВИЦА ПОПОВИЋ

Потомак легендарног Вука Љевака из Шекулара, рођен је 1886. године у Велици под самим Чакором. Његово детињство је било веома тешко и чемерно као што му је био и цео живот. Отац му је рођен у ломном Шекулару и од њега је имао шта да научи. На граници према Пећи оба села су имала кржаве бојеве са руговским Арнаутима, које је подржавала и хушкала турска царевина, бранећи голе животе част и образ. Још као дете и ђак основне школе у Велици код чувеног учитеља Сима Мијовића Новица види и осећа тежак живот, који ови горштаци, његова породица и остали сељани, имају да воде да би живели у слободи и сачували своја огњишта.

У то време српски народ изван Србије и Црне Горе био је под влашћу две окрутне окупаторске силе: Аустроугарске и Турске. У српским крајевима Турске империје, Старој Србији и Македонији, српски народ је био изложен терору бугарске каме и арнаутског ханџара, прогоњен и уништаван од званичне окупаторске власти у скоро немогућим условима школовао се Новица Поповић.

Новица је свршио четири разреда гимназије у Солуну, где се тада школовала одабрана српска омладина из Старе Србије и Македоније, Црне Горе и Србије, која се спрема да води народ тих земаља у ослобођење од окупатора. У српској гимназији у Солуну били су најбољи српски професори, а ђаци су одабирани из познатих националних породица. Та деца су спремана за службу у народу, за рад у српским масама, нарочито у крајевима који су били под туђином. Отуда је њима посвећивана сва пажња да се добро спреме за задатке који су их очекивали кад заврше школу. Код њих су развијани национални дух, распаљивано национално осећање, предавана им српска историја и српски језик више него математика и физика, а поред тога имали су специјалне часове, на којима су учили војне вештине и руковање оружјем. Такву нижу гимназију завршио је Новица Поповић у Солуну.

*Посланици у Скупштини Југославије
Зарија Јоксимовић и Новица Поповић*

По свршеној гимназији послат је у српску богословско-учитељску школу у Призрену. Током Новичиног школовања у Призрену у Старој Србији и Македонији беснела је четничка акција у пуном јеку. Српске чете су имале три непријатеља: бугарске комите, арнаутске качаке и турски низам. Новичина генерација надахњивала се подвизима четничких вођа и јунака и сањали да и они што пре ступе у одлучујућу борбу против окупатора. И онда није чудно што је Новица Поповић, школован и подизан у томе духу, провео најбоље своје године у борби против непријатеља српског народа.

Прво Новичино запослење било је у Пивским Црквицама, где је остао свега петнаест дана, јер се није могао навићи на пустињски живот. Напустио је учитељско место и одлази на Цетиње. Са навршених двадесет година млади Новица је доспео на Цетиње када се распламсавала права партијска борба између праваша, краљевих присталица и клубаша, присталица демократије и најтешње сарадње и уједињења српскога народа. Како је Новица, као и већина Срба у Црној Гори, лепо говорио и врло лако се изражавао, то су његову реч радо слушали старији Црногорци,

који иначе имају велико поштовање за школоване људе. Новица је имао доста утицајних пријатеља који су га препоручили те је постао административни секретар Народне скупштине. Владу су чинили клубаше, чији је и он био присталица. Са падом клубашке владе Новица је изгубио свој положај у Народној скупштини. Постављен је за учитеља у Лијевој Ријеци, где такође остаје кратко време па је одатле по својој молби постављен за учитеља у своје родно место Велику. То је било 1908. године у време тзв. "Колашинске афере" у којој су изгубили главе неколико Новичиних пријатеља што га је још више инспирисало да води политичку борбу против апсолутизма књаза Николе.

На крвавој турско-арнаутској граници Велика и Шекулар су били стално борбено поприште. Новица није био само учитељ, већ борац и четовођа. Више се налазио с пушком у руци на ратишту но са букваром и кредом у учионици.

То су били крвави дани, тешки и неизвесни када се омркне а не осване, када се не зна шта носи дан а шта ноћ, и из тих тешких дана није било лако сачувати живу главу. Руговски Арнаути, потпомогнути турским низамом, нису давали мира селима на граници, и сви са српске стране што су могли пушку да носе четовало је, борило се и бранило. Како је сам Новица говорио: *"Ко у оно време, на граници, није у тим борбама учествовао, тај је био презрен као војник, човек и Србин"*.

Ово страшно стање трајало је годинама, а нарочито се погоршало за време "Младотурске" власти, када су били у завади и са Арнаутима. У једној неуспелој акцији похода на Скопље, Турци су протерали Арнауте преко црногорске границе у Велику, где је за њих формиран центар за прихват ових бегунаца, међу којима је био познати арнаутски вођа чувени Иса Бољетинац из Бољетина. Учитељ у Велици, Новица Поповић се упознао са Исом Бољетинцем, који је тада сматран за једног од највећих пријатеља Црне Горе. Цетињска влада је на њега рачунала као на савезника за борбу против Турске, јер је Исо Бољетинац био много препатио од турског прогона. С друге стране, краљ Никола га је много задужио. Кад је Арнаутима престала опасност од Турака, вратили су се својим кућама са богатим даровима од краља Николе.

Пред Балкански рат 1912. године краљ Никола је желео да за савезника има Ису Бољетинца на својој страни у борби против Турака. Размишљајући о личности која може најбоље да обави дипломатску мисију и да

придобије Иса Бољетинца за савезника Црне Горе дошло се до закључка да је за ту мисију најбољи Новица Поповић.

Иса Бољетинац није био оно што су на Цетињу веровали и за кога је сердар Јанко Вукотић једном приликом рекао: *“Кад би нам Бог био пријатељ као Иса Бољетинац, ми би са Турском лако рашчистили”*. Препредени Арнаут био је једино свој пријатељ. Заборавио је добротинства када је био бегунац испред турског низама. Његове политичке амбиције, амбиције не само барјактара једног фиса, већ сада вође свег арнаутског живља ван Албаније, биле су јаче од пријатељства према краљу Николи и његовој Црној Гори, од пријатељства према Новици Поповићу или ма ком другом Србину. Он је већ водио преговоре са Цариградом за помирење. Није било природно да он буде савезник Црне Горе и Србије, стога је на вешт начин одбио Новичине предлоге о сарадњи.

Избијањем Балканског рата Новица је отишао као добровољац и борио се до краја Балканских ратова. Постављен је за секретара обласне управе у Пећи, а пред рат 1914. постављен је за учитеља и управитеља основне школе у Плаву. Избијањем рата 1914. био је постављен за чиновника обласне управе у Андријевици, али он то одбија и прикључује се Величком батаљону и био у првим борбеним редовима до краја. После срамне капитулације Црне Горе Новица се враћа у Плав и са ђенералом Радомиром Вешовићем припрема устанак против Аустроугарске. Када је завера откривена Новица је ухапшен и спроведен за Подгорицу, али стари вук се није лако предао него успева да побегне и врати у свој родни крај где поново припрема устанак. Издајом бива поново ухапшен, бачен у Колашинску тамницу и после четири месеца спроведен у злогласни логор Нађмеђер. После ослобођења Новица је, испред Велике и Шекулара, изабран за посланика Велике народне скупштине, која је прогласила уједињење са Србијом.

У својој чиновничкој каријери Новица је био учитељ, административни секретар Народне скупштине на Цетињу, члан кварта, секретар Обласне управе, Начелник срески и шеф рачуноводства и благајник Народне скупштине у Београду. Учествојући у политици, Новица је био биран за председника општине Плав 1926., за обласног посланика 1927. , 1935. и 1938. У Народној скупштини у Београду Новица је био секретар Скупштине и члан Финансијског одбора.

Испред племена Шекуларског и Величана, као народни посланик, изнео је на Чакору хлеб и со Краљу Александру I. У поздравној речи између осталог је рекао:

“Добро нам дошао Господару!

Дочекујући Вас данас овдје, гдје су кроз вјекове звиждали куршуми и сијевали ханџари у љутим бојевима са отоманским и шиптарским најездивачима, бранећи Српство, ми поносно завршавамо последње странице наше старе историје и отварамо нову историјску књигу на чијим корицама пише:

Живјело слободно српство! Живио наш Краљ Александар Први.

Слава палим за крст часни и слободу златну, во вјеки вјеков!”

Као посланик, Новица се истицао својом ненаметљивошћу, скромношћу и вредноћом. Његови говори су слушани у Скупштини са пажњом. Природно обдарен, уз то познавалац народа, његових потреба и тежњи, Новица је говорио садржајно, без фразе, ни суво ни китњасто, тако да га је човек могао увек слушати. Он се није дизао да говори за сваку ситницу, већ само кад је имао нешто важно да каже.

У нашој националној трагедији 1941. године Новица је напустио Београд и обрео се поново у својој родној Велици под Чакором и нашао се у истом положају као пре скоро четрдесет година кад се морао, са пушком у руци, бранити од турских и арнаутских упада. Један је од првих био у организовању националног покрета отпора против окупатора и против комуниста. Био је командант бораца за Краља и Отаџбину у Шекулару и Велици. Ђенерал Михаиловић је овластио Новицу да успостави везе са албанским првацима и предложи им стварање заједничког фронта против окупатора и комуниста.

Иако слабог и нарушеног здравља Новица је препешачио целу Босну, преживе масакр на Лијевчу Пољу 1945. Године, где су борци за краља и Отаџбину у унакрсној ватри између усташа, Немаца и комуниста били скоро уништени. На превару је ухваћен и бачен у злогласни логор у Новој Градишки, одакле је чудом побегао, па је преко Словеније и Аустрије, где је једно време био у енглеском логору, успео да емигрира у Америку.

Новица је у Америци са својим пријатељима развио највећу активност за политички и културни рад у српској емиграцији. Основали су Историјско и културно друштво „Његош” на чијем челу је до своје смрти био Новица Поповић. Објављивао је чланке и полемике у многим часописима. Борио се и у емиграцији за јединство са Србијом, сматрајући их као једно.

Умро је Новица 1965. године у Либертвилу, где му је подигнут и споменик.¹¹

ЦЕМОВИЋ АВРА НИКОДИМ (1891-1928)

Хонорарни наставник Педагошког одјељења, национални и друштвени радник, радник ослободилачких ратова, аустро-угарски заточеник, народни посланик подгоричке скупштине, један међу првим дипломираним правницима у Доњим Васојевићима. Родио се 1891. године у селу Буче код Берана, у породици народног првака и знаменитог доњовасојевићког главара Авра Цемовића. Основну школу учио је код манастира Ђурђеви Ступови, гимназију наставио у Скопљу и Солуну (1910), а потом отишао у Русију, у Одесу, гдје је, након проведене године на Војној академији, из здравствених разлога, напустио даље школовање.

Повратаком у домовину уписао је правне студије на Универзитету у Београду и са успјехом дипломирао 1920. године. Стручан и амбициозан, обављао је одговорне дужности на државним функцијама. Током кратке државне службене каријере обављао је функције предсједника беранске Општине, прије и током Првог свјетског рата, затим секретара Обласне управе у Пљевљима, секретара Министарства финансија, судије првостепеног суда у Беранама, окружног начелника у Бијелом Пољу. При Педагошком одјељењу школске 1924. године предавао је, хонорарно од часа, предмет *Познавање грађанских права и дужности*.

Сматра се пиониром трезвењачког покрета у беранском крају. Као ђак скопске гимназије основао је у Беранама прво мјесто Трезвењачко друштво. Приликом доласка, током лjeta 1909. године, основао је још три друштва трезвености: у Бучичко-виницкој општини, школи код манастира

¹¹ Благоје Шарић, *“Историјске стазе Шекулара”*, Бијело Поље, 2005.

Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевићким учитељима.

Ђурђеви Ступови и на Полици. Традиционално јунаштво својих предака потврдио је учешћем у Првом балканском и Првом свјетском рату, гдје је служио као војник Доњовасојевићке бригаде. Вријеме аустроугарске окупације провео је у интернацији, у логору Болдогасон. За заслуге у црногорској војсци у ратовима 1912/13. и 1914/16. године, одликован је Златном Обилића медаљом за храброст (1926).

По повратку из ропства организовао је кампању уједињења Србије и Црне Горе, и заједно са Милосавом Раичевићем, формирао народну власт у Беранама, проглашавајући присједињење Доњих Васојевића Србији, а након тога као представник беранског среза за мјесто Рожаје, изабран за посланика Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, која је одржана у Подгорици од 24-тог до 29-тог новембра 1918. Током службовања у бјелопољском округу, због једног неискривљеног политичког пропуста у служби, пријевремено је пензионисан 1924. године, након чега се посветио адвокатском позиву.

Приликом посјете краља Александра Карађорђевића Беранама, септембра 1925. године, командовао је свечаним стројем народне војске у Градинском Пољу, а потом, као члан краљевске делегације, присуствовао церемонији отварања обновљене Његошеве капеле на Ловћену. Поникао у народу, политички се определијелио за Демократску странку. Обдарен најљепшим људским врлинама, изузетне племенитости, честитости и поштења, уживао је велики ауторитет и поштење у грађанству. Био је ожењен Фемијом-Фемом, лијепом ћерком Сима Поповића, гласовитог јунака и мајора црногорске војске из Куча, са којом је у браку имао дјецу – Родољуба (умро као дијете), Светислава, Војислава, Панта и Ангелину, некадашње ђаке Беранске гимназије, школован и достојан пород.

Умро је млад, 1928. године, у Беранама, у својој тридесет осмој години живота, од посљедица болести добијених у рату и ропству.

Сахрањен је у родном Бучу.¹²

¹² Исто.

ЈОЛИЋ ВЕЛИМИР

Velimir Jolich

Други по реду директор, професор историје и латинског језика гимназије у Беранама и вд управитеља Педагошког одјељења; директор гимназија у Пећи и Новој Вароши истакнути национално-просвјетно-културни, јавни и научни радник. Ратник и ујединитељ, народни трибун, политичар, посланик Скупштине Краљевине Југославије. Члан црногорског Националног комитета, члан предсједништва и један од шест потпредсједника Светосавског конгреса и члан Националног комитета генерала Драже Михаиловића, команданта Југословенске војске у отаџбини у Другом свјетском рату.

Родио се 11. априла 1887. године у Барама Краљским (у Краљима) код Андријевице у Васојевићима. Основну школу учио је у Андријевици (1900), а осам разреда гимназије са вишим испитом зрелости положио је у Трећој мушкој гимназији у Београду (1910). Студије је наставио на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на четрнаестој групи предмета: општа историја, историја Срба, историја Грчке и Византије и опште књижевности. Дипломирао је јула 1914. године. Испит за професора средњих школа, из групе наука-историја, општа и народна, као главни, и географија, као споредни предмет, положио је пред сталном испитном комисијом у Београду почетком октобра 1922. и исте године постављен у звање професора.

Државну службу започео при Министарству грађевина, а потом био предсједник контролне комисије у Гусињу (1914) и Беранама. Прво постављење у просвјети добио је у звању наставника Беранске гимназије 24. септембра 1915. Просвјетну службу је прекинуо почетком рата, а наставио по ослобођењу. Након богате и успјешне каријере, предавао је у Беранама – у гимназији Педагошког одјељењу, Пећи, Скопљу – мушкој гимназији и учитељској школи, Тетову и Новој Вароши. Дужност директора и професора Беранске гимназије обављао је два пута: први пут именован је 12. фебруара 1919. Дужност је предао након пет мјесеци доктору Павлу

Чубровићу, 11. јула након чега је и премјештен за професора Пећке гимназије. По други пут именован је 19. јула, а преузео дужност од доктора Павла Чубровића 16. августа 1920. и остао на служби до 16. фебруара 1921. Током другог периода, у времену септембар 1920. – март 1921. Током другог периода био је вршилац дужности управитеља Педагошког одјељења. Потом је радио у Даниловграду и Пљевљима, а фактички у Скопској гимназији одакле је премјештен у Учитељску школу. Кратко вријеме службовао је као директор у Тетову, Пећи и Новој Вароши и дужност директора Пећке гимназије такође је обављао у два мандата, први пут од децембра 1924. До октобра 1925., и други пут од марта 1933. до маја 1935. Када је избором за народног посланика привремено пензионисан.

Ниског раста, угледан и строг али веома омиљен професор, велики познавалац историје чија су предавања увијек радо слушана са великим интересовањем и пажњом. Важио је за изузетно енергичну и динамичну личност, врсног говорника, поузданог монархисту, човјека великог ауторитета и утицаја у народу. Политиком се почео бавити током студија. Као студент председавао је Клубом црногорских студната. Припадао је групи „завјереника Васојевићке афере” 1908. године због чега је прогањан од власти књаза Николе Петровића. Као српски добровољац учествовао је у Балканским ратовима, а током Првог свјетског рата до времена капитулације служио је у црногорској војсци на функцији председника контролне комисије. Интернацију је избјегао преласком у Босну. Пред крај рата вратио се у Васојевиће, у Андријевицу, гдје је активно учествовао у агитацији за уједињење Србије и Црне Горе. Представљајући андријевачки округ изабран је за председника Народног одбора за уједињење и посланика Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, која је одржана у Подгорици од 24-29. новембра 1918. Као један од чланова делегације скупштине, предао је званичну Одлуку о уједињењу краљу и влади у Београду. Политички је припадао југословенској демократској странци. На изборима 1935. године изабран је за народног посланика на листи Богољуба Јефтића у Пећком срезу.

Поред политике, активно се бавио стручним и научним радом. Заједно са Александром Дероком и професором Ђурђем Бошковићем, учествовао је у рестаурацији Пећке Патријаршије 1934., а такође врши откопавање цркве Хвосно у Матохији. Збирке ископина чувају се у археолошким збиркама музеја у Београду и Скопљу. Био је лични пријатељ Николаја Велимировића са којим се сваке године сретао и дружио у Врњачкој Бањи.

Септембра 1919. вјенчао се са учитељицом Станом Чукић. У складном браку имао је пет кћери: Надежду, Косару (првог доктора техничких наука Техничког факултета у Београду и редовног професора Машинског факултета), Марију, Милицу и Веру. За заслуге на пољу просвјетног рада одликован је Орденом светог Саве 5-ог степена (1929). Прољећа 1941. заједно са породицом прелази из Пећи у Беране. Прикључио се општен народном Устанку јулских дана и бива делегиран за представника вароши Беране у првом народно-ослободилачком одбору за срез берански. Послије угушења Устанка приступио је четничком покрету и као члан Политичког одбора при штабу Павла Ђуришића, активно ради на пропагирању четничке идеологије у Васојевићима. Због отвореног националног иступања, окупационе италијанске власти су га спровеле у Подгорички затвор јануара 1942. Током тамновања тешко је оболио, тамо дочекао дане капитулације Италије.

Послије повратка из ропства изабран је за члана Националног комитета Црне Горе и старог Раса. Као делегат Црногорског националног покрета присуствовао је Великом националном – Светосавском конгресу 27/28. јануара у селу Ба код Љига.

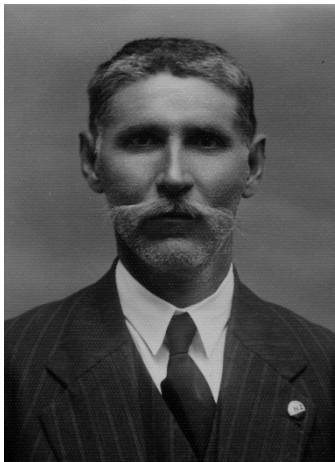
Том приликом изабран је за члана Предсједништва Националног комитета и једног од шест потпредсједника конгреса. Последњих дана рата, заједно са неколико хиљада избјеглица из Васојевића одступио је до Блајбурга у Аустрији. Као политички представник црногорских монархиста преговарао је о предаји енглеским трупама, а након изручења од стране савезника заступао је Црногорске четнике у преговорима са партизанима око услова предаје. Проглашен је народним непријатељем од старне комунистичких власти и стријељан од стране партизанских јединица код Марибора 20. маја 1945. године.¹³

ПОПОВИЋ МАКСИМА МИЛАН (1878–1945)

Значајно име у историји беранске просвјете, дугогодишњи учитељ и управитељ беранске Основне и Занатско трговинске школе, школски надзорник у два мандата, национални радник, ратник четири рата, ујединитељ, посланик Велике подгоричке скупштине, народни трибун, грађански политичар и члан демократске странке, педагог који је извео на

¹³ Исто.

пут тридесет пет генерација ученика, хонорарни учитељ на раду у Гимназији и Учитељској школи.

Рођен је 25. маја 1878. године у селу Лушцу код Берана, у породици гласовитог јунака и свештеника Максима, попа Лушца Поповића. Основну школу похађао је код манастира Ђурђеви Ступови, Богословско-учитељску школу, двадесет прво коло 1897/98. године завршио у Призрену са одличним успјехом, након чега је 1. септембра 1898. постављен за учитеља, а одмах након тога и управитеља Основне школе у Беранама на којој дужности је радио све до пензионисања. Обнављањем гимназије после Првог свјетског рата, ангажован је на раду у Гимназији и Педагошком одјељењу при гимназији. У документима гимназије први пут се помиње 7. септембра 1919. као хонорарни наставник од часа у нижим разредима за предмете: писање и веронауку. На раду у беранској гимназији за хонорарног учитеља од часа придодат је јануара 1923. и остао на раду до краја 1929. Предавао је више предмета: српски језик, писање, вјеронауку, зоологију, јестаственицу, математику, географију, хришћанску науку. При Педагошком одјељењу-Учитељској школи у периоду 1924-28. предавао је администрацију ...(1924) и био члан испитног одбора за практични учитељски испит. Од 1919. до 1930. године обављао је и дужност управитеља Занатско трговинске школе.

Стари и угледни васпитац, који је својом лијепом, топлим појавом обавезивао на поштовање, кроз вишедеценијски рад, све дужности обављао је са пуно воље и љубави, увијек оцјењиван одличном оцјеном и најбољим службеним карактеристикама својих претпостављених. Ево једне службене оцјене просвјетног изасланика Ђорђевић Божидара, директора у пензији сачињене јула 1929. “Дугогодишњи учитељ пун искуства и добар педагог. Особито лијепо ради и поступа с дјецом нижих разреда гдје предаје српски језик. ... Сав његов школски рад потпуно је правилан ... оцјењује правилно и поступа савесно. У беранској гимназији ради од 1922. Његов рад у Гимназији заслужује сваку похвалу”. Пензионисан је након четрдесет година активне просвјетне службе 8. јуна 1937. године.

Просветитељска мисија повезана са националним радом ослобођења беранског краја од Отоманске власти била је повод хапшења и затварања

у сјеничком затвору прије балканских ратова, одакле је избављен залагањем српске и руске дипломатије. Познат као борац, учествовао је у ратовима од 1912–1918. Почетком балканског рата именован је за члана Војног суда, а ослобођењем Берана за члана Обласног суда. Први свјетски рат провео је у интернацији, логору Нађмеђеру. Током међуратног периода биран је на одговорним дужностима и функцијама свих друштава и удружења беранског округа. Био је први начелник беранског среза (1918), посланик Велике народне скупштине у Подгорици и члан делегације која је однијела и уручила регенту Александру резолуцију о уједињењу, потом одборник Општине. Устаничких дана јула 1941. биран је за делегата и записничара Скупштине и члана Одбора првог народноослободилачког одбора за срез берански, члан Одбора спаса на Чакору августа 1941. члан Среског политичког Комитета при штабу Павла Ђуришића и члан Националног комитета за Црну Гору и Стари Рас. (1944)

Као личност посједовао је велике људске, организаторске и стручне способности. Био је иницијатор свих важнијих подухвата у вароши и агилни члан просвјетних и националних витешких, културних и привредних удружења Његовом заслугом основана су разна просвјетна и национална друштва у Беранама: Омладина, Учитељско удружење (1911), Занатско-трговинска школа (1919), Народна књижница и читаоница (1931). Био је члан Окружног школског одбора (1920 и 1923), секретар Одбора за издржавање Више приватне гимназије (1932), дугогодишњи предсједник варошког и Среског учитељског друштва (1932). Познат по говорничкој вјештини, великог угледа и ауторитета мирио је крв и спорове међу Васојевићима. Као врстан познавалац друштвених и привредних прилика овог краја сарађивао је са Јованом Цвијићем и за потребе САНУ прикупио и обрадио 150. етничко-географских карактеристика села Бихора. Сарађивао је у Цариградском гласнику. Као човјек са највећим бројем кумстава у долини Лима остаће посебно упамћен.

За национални и просвјетитељски рад одликован је: Орденом петог степена Књаза Данила Првог (1907), Орденом Св. Саве петог реда (1923), Споменицом за рат 1914-18. (1925), Споменицом за ратове 1912-13. (1927), Орденом Југословенске круне петог степена (1932), Орденом Св. Саве четвртог реда (1940). Током другог свјетског рата био је активни члан четничког покрета. Прољећа 1943. интерниран је у Италију, а по капитулацији премјештен у Њемачку. Изнемогао и стар, 1944. враћен је из ропства у отаџбину, након чега се поново прикључио четничким јединицама. Задњих дана рата приликом одступања према западу,

заробљен је од стране партизана и стријељан код Трбовља у Словенији маја 1945. године. Просвјетну традицију наставила је кћи Милица Ракочевић, учитељица.¹⁴

ЉУБОМИР БАКИЋ

Љубомир Бакић (Забрђе код Андријевице, 1877. – Цетиње 1925) био је црногорски, правник и политичар. Основну школу је завршио у родном мјесту, а гимназију и Правни факултет у Београду. Један је од организатора Народне странке, прве политичке партије у Црној Гори. Бранио је оптужене у Бомбашкој афери (1907). Био је министар правде 1913. године.

Као посланик у Великој народној скупштини Српског народа у Црној Гори учествовао 1918. у уједињењу Црне Горе и Србије и формирању Југославије. После уједињења прелази у Радикалну странку.

Као њен представник изабран је за народног посланика и у Народној скупштини Југославије био је потпредседник 1923–1924. Долази у сукоб са вођством странке због њеног политичког курса према Црној Гори, па излази на изборе 1925. са дисидентском листом. Бакић је уживао глас опрезног и трезвеног политичара. Бавио се публицистичким радом. Објавио је више расправа из области правне науке. Написао је *Законодавство у Црној Гори*, *Надлежност шеријатских судова*, а у рукопису је оставио; *Етнографска грађа о Васојевићима и Црна Гора 1905–1920*.¹⁵

¹⁴ „Глас Холмије”, часопис за књижевност, историју и културу Беране, од броја 1-35, (у периоду од 2012. до 2018. године).

¹⁵ Горан Киковић и Драган Раковић, *„Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори”*, Подгорица, 1998., Беране, 2006.

РАИЧЕВИЋ ВУКСАНА МИЛОСАВ (1875-1957)

Истакнути национални радник из Васојевића, министар у влади Књажевине Црне Горе и министар без портфеља у Влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, први дипломирани правник из Трепче код Андријевице, заточеник тзв. Бомбашке-Васојевићке афере, комита из времена аустро-угарске окупације, ујединитељ и представник беранског округа у Великој подгоричкој скупштини српског народа Црне Горе у Подгорици 1918. године; народни посланик у два мандата, досљедни политичар и радикал, државни чиновник и адвокат.

Рођен је 13. септембра 1875. године у Трепчи у Васојевићима, од оца Вуксана, племенског капетана и првог комаданта Шекуларско-трепачког батаљона, и мајке Марије, као најстарији од три сина. Основну школу свршио је у Андријевици, Прву мушку гимназију у Београду школске 1896/97. Студије права завршио је у Петрограду. По завршеним студијама вратио се у Црну Гору и 1902. године ступио у државну службу, најприје као писар, а годину дана доцније постаје секретар Министарства правде, затим вршилац дужности предсједника суда у Никшићу, потом у Бару. У првом црногорском уставном кабинету 1906-1907. био је министар правде и заступник министра просвјете и црквених послова.

Као напредни васојевићки интелектуалац, школован у Србији и Русији, у то вријеме предсједавао је Уређивачким одбором никшићког листа "Народна мисао", познатог по беспошtedном критиковању режима и пропагирању демократских идеја, због чега је пао у немилост књаза Николе I Петровића. У вријеме Бомбашке-Васојевићке афере, оптужен је и осуђен на дванаест година робије, од којих пет ипо година је тамновао у чувеној по злу подгоричкој „Јусовачи“, од тога једну ипо годину окован у самници. Амнестиран је послје освајања Скадра 1915. године.

Први свјетски рат провео је у комитовању заједно са бригадиром Радомиром Вешовићем и тако избјегао интернацију, а пријавио се окупационим властима пред крај рата након његове амнестије. У вријеме пробоја Солунског фронта, на територији Андријевице и Берана, као члан Одбора за уједињење био је један од главних агитатора уједињења Црне Горе и Србије, што га је због просрпске политике довело у сукоб са Радомиром Вешовићем. Ослобођењем Берана, заједно са беранским

првацима формирао је нову власт у Беранама и прогласио уједињење Васојевића са Србијом и послао проглас српској војсци о постојању „Мале Србије“ у Васојевићима, а себе именовао за Окружног начелника вароши.

На Великој народној скупштини српског народа Црне Горе, одржаној у Подгорици октобра 1918. представљао је беранске Васојевиће, био члан Извршног одбора за уједињење и један од најагилнијих учесника Скупштине. Као члан Одбора лично је однио у Београд одлуку о уједињењу. У новој Влади, првом кабинету Стојана Протића, именован је за министра без портфеља (7. децембар 1918-17. март 1919). Због неслагања са Главним одбором странке у Црној Гори, поднио је оставку на положај и наредне 1920. године преселио у Београд. Истакнут као радикални првак, два пута је биран за народног посланика, први пут у изборима за Конститутивну уставну Скупштину Црне Горе, и други пут као носилац радикалне листе у Скупштини краљевине С.Х.С. 1920. године.

Августа 1920. постављен је за члана Државног Савјета, а нешто касније за председника Хипотекарне банке. Сукоб са председником Владе, Петром Живковићем, био је одлучујући за престанак његовог рада у државној служби. Тада напушта Београд и породично прелази у Пећ, гдје отвара адвокатуру. Почетком априлског рата 1941. године избјегао је у родну Трепчу, одакле се из материјалних разлога поново вратио у Београд прије јулског устанка. Ратне године провео је у Београду без војно-политичке припадности. У приватном животу високих карактерних особина, ћутљив, тих и сталожен, принципијелан, савјестан и правичан, али веома оштар и пријек према неправди и неправилностима, често га је доводило у сукоб са највећим властодршцима. Из брака са Даринком Радосављевић, има три кћери: Радмилу, Марију -архитекту и Вјеру – музиколога, удату Зечевић. Пензионерске дане провео је у Београду, пишући мемоаре о плодној историјској прошлости, остављајући их у рукопису и недовршене. Преминуо је 17. маја 1957. и покопан на Новом гробљу.¹⁶

¹⁶ Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевићким учитељима.

ДЕЛЕВИЋ Јеврема МИЛО (1895-1955)

Национални радник, учесник ослободилачких ратова, представник Беранског округа у раду Велике подгоричке скупштине србског народа Црне Горе, један међу првим дипломираним правницима из ових крајева, човјек великог угледа, ауторитета и поштовања у братству Делевића и Васовом племену. Рођен је 1895. у Буче код Берана, гдје је стекао основну писменост. Гимназијско школовање наставио је у Скопљу, студије права завршио је у Цариграду, гдје је уједно положио и судијски испит.

Након завршених студија, вратио се у завичај и посветио правничком позиву. Припадао је генерацији патриота који су читав живот посветили борби за национално ослобођење. Као борац Доњовасојевићке бригаде учествовао је у свим њеним ратним операцијама све до коначног ослобођења Берана и шире регије у балканским ратовима, и њиховог прикључења Црној Гори, а такође узео активног учешћа у Првом свјетском рату. Испред народа Доњих Васојевића по ослобођењу биран је за посланика Велике подгоричке скупштине српског народа у Подгорици 1918. која је изгласала уједињење уједињење Црне Горе и Србије.

Међуратни период период провео је на дужностима судије у Бару, а потом предсједника Среског суда у Андријевици, гдје је осим људских врлина показао и високи ниво стручности и правничке мудрости. Године Другог свјетског рата провео је као позадински радник НОП-а на терену Буча и Берана, а његова читава ужа породица приступила партизанским јединицама. Болешљив, ратних година, током 1944. заједно са партизанским рањеницима био је упућен са беранског аеродрома на лијечење у Италију. Послије коначног ослобођења и повратка из Италије вратио се на Буче, наставио свој судијски позив све до пензионисања. За учешће у ратовима и рад у судству одликован је са више одликовања.

У братству је важио за великог и својетљивог племеника, пријатне нарави и људске ширине, због чега је био изузетно цијењен и уважаван. Пензионерске дане провео је на Бучу, гдје је преминуо 1955. године и покопан на Бучичком гробљу.

ВУКАНИЋ (ВУГДЕЛИЋ) РАДОСАВОВ НОВО

Рођен 1882. године у Грачаници, Срез андријевички, од оца Радосава и мајке Плане, рођене Ћулафић. Основну школу завршио у Полимској школи а нижу гимназију и Учитељску школу у Пакрацу 1910. године.

Кретање у служби: постављан за учитеља у забачаним местима: Брезовник, Никшић, Буковик, Шекулар, Краље, Грачаница, од 1910. године до 1912. године постављен за учитеља основне школе у Андријевици, школске 1914/1915. године постављен за сталног учитеља у Основној школи у Ђаковици, школске 1915/1916. године постављен за сталног учитеља у Основној школи у Ђаковици, после 1919. године службовао у Никшићу,

Брскуту, Шекулару, Грачаници и Плаву. Учесник балканских ратова, (учесник битке на Брегалници) и Великом рату (Првом светском рату). Био је интерниран три године у Нађмеђеру. По повратку из интернације па све до капитулације Југославије службовао у Полимљу и Шекулару. Учесник Велике Народне Скупштине у Подгорици од 24-29. новембра 1918. годинр као један од представника Андријевичког округа. Од 1941. године као идејни присталица НОП ради за НОП и усмерава, не смо своју породицу већ и породицу своје браће и све одрасле на путу борбе за слободу. Четници, 1942. године, хапсе га и затварају у „Барутану“ у Краљима. Хапшење је извршено због говора на једној сахрани у Коњусима априла 1942. године. Том приликом Ново је рекао: „Ко зна шта се иза брда ваља“ и „треба се чувати италијанског следовања, јер оно мора да запре у грлу.“ Из краљског затвора, Ново је спроведен у Колашин. Да би маја 1943. године побегао из Колашинског затвора. Октобра 1943. године на слободној територији Ново постаје први председник народно-ослободилачког одбора у Грачаници. Пензионисан је 1957. године. У служби је провео 50 година рада у учионици, што је јединствен случај издрживљости и воље за рад. Ожењен са Јелом, рођеном Лакићевић.

Деца: Божидар р. 1914. године, Светозар р. 1916. године, Владимир р. 1922. године, Драгица (рано умрла). Преминуо 29.11.1962. године у Беранама. Сахрањен у породичној гробници у Брезојевицама. По речима Шћепана Вулевића „Ново је знао да процијени ко су људи и нељуди, па да људе високо цени, а да слабе покуша као учитељ да поправи и изведе на први пут. Није био осветуљубив, већ спреман да људима опрашта.”¹⁷

МИЋОВИЋ РАДУЛА НИКОЛА (1892-1965)

Дипломирани правник, аустро-угарски заточеник, посланик Велике народне Скупштине српског народа Црне Горе, дугогодишњи судија и предсједник неколико судова међуратног периода, друштвени радник, полиглота; оличење правог и достојанственог судије. Рођен је 17. јануара 1892. у селу Буче код Берана, у Старој Србији. Основну писменост стекао је у школи код манастира Ђурђеви ступови, Нижу гимназију на Цетињу, Гимназију учио у Крушевцу, матурирао у Другој београдској гимназији школске 1911/12. у генерацији са принцом Павлом Карађорђевићем и

Милованом Арсенијевићем. Студије права похађао је на Правном факултету Универзитета у Београду, са прекидима током периода 1912/13- 1919/20. гдје је након ослобођења у двогодишњем року дипломирао 1920. године. Говорио је више језика, њемачки, француски, руски, а служио грчким и латинским.

Током Првог свјетског рата као студент интерниран је 1916. у логор Болдогасон, гдје су му премрзле ноге. И поред хирушке интервенције у Сарајеву остао је трајни инвалид. Послије ослобођења као студент права делегиран је испред беранског округа за срез бјелопољски у Велику подгоричку скупштину српског народа Црне Горе која је изгласала

¹⁷ „Глас Холмије”, часопис за књижевност, историју и културу Беране, од броја 1-35, (у периоду од 2012. до 2018. године).

уједињење са Србијом у заједничку државу. Године међуратног периода провео је на дужностима предсједника Првостепеног суда у Андријевици и Беранама, као и предсједника Аграрног и Касационог суда у Косовској Митровици, Истоку и Ђаковици. У вријеме када је Виша државна претворена у Самоуправну гимназију, тада судија Првостепеног суда у Беранама Никола је током 1929-1932. предсједавао Школским одбором и тако одржавао постојање школе од њеног укидања све до поновног повраћаја статуса пуне државне гимназије. Нарочито је била значајна његова улога као вође делегације угледних Беранаца која је јула 1932. на Цетињу поднијела лично краљу Александар I молбу за повраћај статуса гимназије што је уродило плодом.

Поникао у имућној и угледној породици бучичких Мићовића, власника једног од варошких хотела, крупног стаситог изгледа, по природи миран, сталожен и мудар, читавог животног и радног вијека остао је господственог и достојанственог понашања у варошкој средини и судској дворани, високе стручности и моралних вриједности, ван политичких трвења, уживајући велики ауторитет и поштовање. Ратне године провео је без војног и политичког ангажовања, доследан демократским убјеђењима. Послије ослобођења залажући се за демократска права и слободе људи другачијих схватања и убјеђења, оглашен је од нове комунистичке власти „реакционарним елементом“, и тако остао без права запослења у судијској струци и пензију, чији минимални износ је добио тек пред крај живота.

Из брака са учитељицом Видом, кћерком проте Михаила Недића из Србије добио је достојан пород: Ксенију, сина др Момчила-Мома љекара, и Јелену-Году. За рад у правосуђу одликован је Орденом Југословенске круне четвртога реда (1933). Пензионерске дане провео је у Иванграду гдје је преминуо 3. новембра 1965. и покопан на Бучичком гробљу.¹⁸

ЗАРИЈА-ЗАКО МИЛЕТИН ВУКОВИЋ-БАБОВИЋ (1854-1930)

Истакнути национални радник, племенски капетан, учитељ и школски надзорник, предсједник суда, обласни управитељ, посланик Народне скупштине Краљевине Црне Горе, посланик Велике Народне скупштине српског народа у Црној Гори из Полимске капетаније, рођен је 1854. у Кошутину, од оца Милете Вукова Бабовића и мајке Милосаве, касније су

¹⁸ Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевичким учитељима.

промијенили презиме у Вуковић. До 1925. живио је у Ђулићу код Андријевице, одакле се иселио за Пећ. Писменост је стекао у првој основној школи у Коњусима „коњушка универза“ код учитеља Милоша Вуковића, школи која је у то вријеме дала знамените војводе, командире, учитеље, свештенике, судије, капетане, народне посланике и дипломате. Најприје је био племенски капетан села, да би током периода од 1883. до 1900. био учитељ Основне школе у Андријевици, а једно вријеме и „управитељ школе“, а по потреби и школски надзорник и ревизор Сјеверне школске области. Потом је био предсједник Обласног суда и Обласни управитељ.

По формирању Краљевине Црне Горе 1913. као један од најистакнутијих и највиђенијих људи свога краја, испред Величке општине изабран је за посланика Народне скупштине. Након окончања Првог свјетског рата, крајем октобра 1918. тада предсједник Обласног суда, био је један од организатора великог збора у Андријевици на којем се васојевићки народ изјаснио за проглашење уједињења Црне Горе са Србијом. Усвојени проглас потписао је 31. истакнути главар Васојевића, а он изабран за делегата подгоричке Скупштине.

Женио се два пута. Са првом женом Загорком Ђукић имао је три сина: Милорада – умро као дијете, Милана и Петра, погинулих у борбама око Скадра. Из другог брака са Стојаном Лалевић имао је четири кћери: Марију, Анђелију, Драгињу и Даринку; као и шест синова: Михаила (+1882), Новицу, Михаила, Јована, Љубомира и Аксентија (1915), образован и школован пород са достојним потомцима.

Послије 1925. године са бројном породицом иселио се за Пећ, а неки од његових потомака у село Раушић. За национални рад одликован је већим бројем одликовања. Преминуо је 23. јуна 1930. у Пећи.¹⁹

¹⁹ Исто.

ПОПОВИЋ РАДИВОЈА ЉУБОМИР (1885-1961)

Народни посланик Велике подгоричке скупштине из Беранског округа за варош Бијело Поље, грађевински инжењер, шеф Техничког одјељења у Беранама, полиглота. Рођен је 23. јула 1885. у Горњем Заостру код Берана, један међу првим високообразованим младићима из Доњих Васојевића. Трећи и четврти разред гимназије учио је у Скопљу (1901-1903), а пети до седмог у Солуну (1903-1906). Технички факултет-Грађевински одсјек из специјалности мостови и железнице са положеним дипломским испитом завршио је у Београду јануара 1911. Говорио је турски, француски и бугарски, а служио се италијанским и грчким језиком. Војни рок није служио.

Према службеним подацима Министарства грађевина Краљевине Југославије, радну каријеру започео је као апсолвент на изградњи жељезничке пруге Чачак-Ужице. Потом је ступио у државну службу у Турској – Цариграду, (фебруар 1911-мај 1913); затим у Скопљу, гдје је 1913-1914. радио на путу Гостивар-Дебар, па Крушевцу и Беранама као инжењер Министарства. Период од септембра 1922. до 1936. провео је као приватни предузимач. Током овог периода радио је на изградњи деонице пута Пећ-Чакор; изградњи пута Бијело Поље-Беране (1929); Рожаје-Нови Пазар; Колашин-Мојковац. Међу значајнијим радним подухватима сматрају се изградња тунела испод Вучковице на прузи Крагујевац-Краљево; жељезничка пруга Велес-Прилеп са три тунела; бетонски мост преко Тополке; стални надзор над изградњом болнице у Косовској Митровици.

Од 1937. поново се вратио у државну службу најприје као надничар-контактуални инжењер, а од марта 1940. у звању инжењера на дужности шефа Техничког одјељења у Беранама све до почетка рата. Узео је активно учешће у јулском устанку 1941. и остао у партизанима до новембра исте године, након чега се вратио кући и налазио извјесно вријеме у кућном притвору. До краја рата није испољавао војно и политичко учешће. Послије ослобођења заузимао је значајно мјесто у руководећем кадру Министарства грађевина НР Црне Горе, најприје код Среског Народног Одбора у Бијелом Пољу (од 24. августа 1945), да би крајем године прешао

у Пљевља за шефа Техничке секције, гдје је био укључен на изградњи пута Беране-Рожаје. Пензионисан је у Бијелом Пољу.

Важио је за врло стручног и способног инжињера, великог организатора посла, заузимљивог у раду, изузетно марљив и радан, примјерног владања у служби и приватном животу. Одликовао се манирима господског држања и опхођења, људском ширином, високим стасом и мушком љепотом. За њега се везује и један врло значајан културни податак из историје музике у Бијелом Пољу, да је донио из Београда први грамофон са плочама. Из брака је имао петоро дјеце. Пензионерске дане провео је у Бијелом Пољу гдје је преминуо децембра 1961., а покопан на градском гробљу Никољац.²⁰

САВА ЈЕВРЕМОВ СПАСОЈЕВИЋ (1886-1939)

Ујединитељ, посланик Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори испред Андријевачког округа за Требачко-шекуларску капетанију, учесник ослободилачких ратова, дипломатски службеник Министарства иностраних послова Краљевине СХС и Краљевине Југославије на пословима секретара, конзула и отправника послова, интересантне радне каријере, полиглота. Рођен је 18. маја 1886. године у Анцелатама код Андријевице. Стекао је висока звања и велико образовање. Лазаревски институт источних језика (Виша школа у рангу факултета) завршио је 1910. у Москви, и Школу политичких наука-дипломатски одсјек у

Паризу, гдје је дипломирао 1912. године. Учествовао је у Првом балканском као чиновник прес бироа у Црној Гори, и Првом свјетском рату као обавезник црногорске народне војске. Говорио је више језика: руски, француски, бугарски, а служио се румунским, италијанским, арбанашким, турским, арапским и персијским.

²⁰ Исто.

Радну каријеру започео је јуна 1913. године као секретар црногорског Министарства иностраних дјела, друге и прве класе. Крајем 1918. године изабран је за окружног начелника Шекуларско- Требачке капетаније у Васојевићима а уједно и представника Велике народне скупштине асарпског народа у Црној Гори познатије као Подгоричка скупштина. Почетком наредне године постављен је за референта за спољне послове у Министарству спољних послова у Београду, одакле је маја 1919. године постављен за секретара Краљевског посланства у Вашингтону-САД. Потом је био конзул у Корчи-Албанији, Крфу (1922), поново Корчи (1923), Варни; па секретар Краљевског посланства у Букурешту (1926), МИП-а у Београду (1927), Софији (1927); Краљевском конзулату у Браили; чиновник Конзуларно-привредног одјељења у МИП-а Београду (1930); Конзул у Лилу (1931) гдје се нарочито заузимао за наше радничке колоније у сјеверној Француској.

Поновним повратком у Београд (1934), именован је за шефа Бироа за разграничење, одакле је јуна 1937. године упућен у Иран, град Техеран, најприје за савјетника а потом отправника послова Краљевског отправништва послова, гдје је уједно осамнаест мјесеци заступао бугарске интересе, све до смрти. Као дипломатски службеник био је примјерног владања у служби, одличне стручне спреме, марљивости у раду и поузданости у служби. За рад у служби одликован је домаћим одликовањима: Орденом Св. Саве четвртог реда (1914) и трећег реда (1935), црногорском Споменицом за ратове 1912-1913; као и бројним иностраним одликовањима: Орденом румунске звезде четвртог степена (1931); Француском легијом части (1934), круном трећег реда (1937); Бугарским Великим официрским крстом другог реда и Орденом за грађанске заслуге и другим одликовањима.

Из брака са рускињом Надеждом Караваевом, наставницом Беранске гимназије, имао је кћер Нину. Преминуо је изненада од срца у Техерану 5. августа 1939. године, а покопан на Новом гробљу у Београду.²¹

²¹ Исто.

СПАСОЈЕВИЋ ЈАНКО (1871-1955)

Ујединитељ, један од главних иницијатора оснивања Велике народне скупштине српскг народа Црне Горе новембра 1918; наставник, политичар, адвокат, народни посланик, ујединитељ, члан државног савјета; сенатор, теоретичар, публициста и новинар. Рођен је 1871. у Анџелатима код Андријевице. Од школске спреме завршио је: Основну школу на Андријевици; XVII коло Богословско-учитељске школе у Призрену школске 1892/93; Духовну академију (теолошки факултет) у Москви и студије права у Петрограду. По завршеном школовању радио је најприје као економ

манастира Високи Дечани, потом био наставник и одгајивач српских гимназија у Призрену, Скопљу и Солуну, након чега је једно вријеме провео на раду у Петрограду при руској државној служби као секретар Финансијске контроле.

Из Русије се вратио у своју Црну Гору, гдје је постављен за начелника Министарства финансија и Министарства грађевина. Потом је био управитељ пећско-ђаковичке, колашинске и зетске области; предсједник Главне државне контроле. Биран је за народног посланика Црногорске скупштине у два мандата (1906 и 19..!?). Почетком 1909. отпуштен је из државне службе као опозиционар те се до 1913. бавио адвокатуром, када је постављен за члан Великог суда (касације) на Цетињу; Почетком Првог свјетског рата вршио је дужност обласног управника у Подгорици и Колашину. Послије капитулације Црне Горе одлази у Француску и постаје министар правде и унутрашњих дјела у избјегличкој Влади од априла 1916. до подношења оставке јануара 1917. када прелази у Црногорски одбор за народно уједињење и постаје личност од повјерења Николе Пашића.

Окончањем Првог свјетског рата из Париза одлази за Солун а отуда за Црну Гору. Октобра 1918. изабран је за члана Централног Извршног одбора за уједињење у Пећи, одакле прелази у Андријевицу гдје је на народном збору упућен проглас за уједињење Србије и Црне Горе у заједничку државу и Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Био је један од главних сазивача и члан Велике народне скупштине Српског народа у Подгорици

новембра 1918. на којој је изгласано уједињење, а затим биран за члана делегације на конференцији мира у Паризу. Након 1920. постављен је за великог жупана у Чачку и члана Државног савјета у КСХС и КЈ на којем положају је остао до именовања за сенатора јануара 1938. године.

Писао је теоретске расправе и чланке. Објавио је већи број радова на српском, руском и француском језику. Током боравка у Паризу бавио се новинарством и издавао лист „Народна воља“. Политички је припадао чланству Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ). Одликован је Орденом Карађорђевог звијезде Четвртог реда (1934) као члан Државног савјета. Преминуо у Београду маја 1955. а покопан на Новом гробљу.²²

СТАНИЋ МИЛА АНДРО (1887-1986)

Народни посланик Велике скупштине српског народа Црне Горе у Подгорици 1918. из беранског округа за срез и варош Бијело Поље, угледни и имућни трговац, истакнута личност Бијелог Поља са краја 19. вијека, учесник Мојковачке битке, ратни заточеник оба свјетска рата, хуманитарни радник, активиста Црвеног крста. Рођен је 1887. године у Бијелом Пољу у занатској породици Мила Станића поријеклом из Подгорице, и мајке Даринке-Даре, рођене Вукојичић, из које су поникла и два дипломирана правника, Срето (дипломирао у Цариграду) и Илија (у Солуну).

У родном мјесту завршио је основну Српску школу и Школу за трговце, а у слободном времену научио свирати на виолини. Захваљујући браћи посветио се трговини и постао имућан трговац стекавши велике посједе и бројне куће. Пред почетак Првог балканског рата предводио је делегацију бјелопољских муслимана у преговорима са сердаром Јанком Вукотићем ради мирног заузимања Бијелог Поља. Учесник је Мојковачке битке, а након капитулације Црне Горе интерниран у злогласним логорима

²² Исто.

Неђмеђеру и Болдогасоњу, гдје је остао до завршетка рата. У међуратном периоду био је први предједник бјелопољске општине и наставио бављењем трговином. Током 1935. купио је теретни камион "Цитроен" са којим је током 1936-37. године превозио пошту између Бијелог Поља и Пљеваља. Почетком Другог свјетског рата био је интерниран у италијанске логоре, најприје Бару (5-6. мјесеци), па Клосу у Албанији одакле је премјештен у Италију, а по капитулацији интерниран у Њемачку, логор Оснабрик, гдје је дочекао ослобођење.

Послије ослобођења био је шеф трговинске задруге и предједник задружне коморе Бијелог Поља на којој дужности је пензионисан. Из брака са Олгом Басекић имао је сина Ђорђија револуционара и народног хероја, и кћер Јелену удату Ивановић. На предлог трговачке коморе, Краљ Александар I одликовао га је Орденом Југословенске круне петог реда (1930). Пензионерске дане провео је у Бијелом Пољу, Врњачкој Бањи и Титограду. Преминуо је изненада у Матарушкој Бањи 1986. године, а покопан на градском гробљу Николац у Бијелом Пољу.²³

ПОПОВИЋ МИХАИЛОВ МИЛОШ (1891-1945)

Најприје учитељ народних основних школа а потом свештено лице Српске православне цркве у звању протојереја, посланик Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, одржане 1918. године у Подгорици, хонорарни наставник бјелопољске гимназије, национални радник. Рођен је 1891. у Азанима бјелопољском округу, (по другим подацима у Горњем Заостру). Богословско-учитељску школу на Цетињу уписао школске 1912/13. а завршио послје Првог свјетског рата.

²³ Исто.

Након ослобођења као виђена и угледна личност делегиран је за посланика Велике подгоричке скупштине испред Беранског округа за срез Азански. Од децембра 1923. службовао је на парохији Азанско-ивањској, одакле је премјештен за пароха Бјелопољске парохије гдје је напредовао до архијерејског намјесника. Поред свештеничког позива током школских 1927/28 и 1937/38. предавао је у бјелопољској Гимназији православну вјеронауку а школске 1935/36. и природопис у нижим разредима. Био је члан првог Епархијског савјета из 1933. а такође предсједник културно-умјетничког друштва „Слога“.

За рад у варошком протопрезвитерату одликован је од стране Епископа Пећке Епархије г. Јеротија јула 1928. правом ношења протојерејске камилавке, а такође био два пута одликован Орденом св. Саве четвртог степена 1925. и 1940. Јулских устаничких дана 1941. приликом формирања Националног комитета ослобођења Бијелог Поља именован је за члана. Након сламања устанка, уцијењен од италијанских окупационих власти успио је да пребегне за Србију и тамо прикључи четничким јединицама мајора Драгутина Кесеровића са којима је доспио до Босне.

Обдарен природно високим стасом и физичком љепотом, угледан и цијењен у народу, рано је остао удовац, из којег брака су му остала четири сина: Саво који је почеком рата интерниран и тамо тешко оболио враћен кући из ропства након чега је убрзо умро; Драгутин скојевац ухапшен од муслиманске милиције предат италијанима и стријељан; Ђорђија који је нешто касније приступио партизанима, активирао и постао официр ЈНА а након пензионисања истакао као велики друштвено политички радник у Рашкој; и Микица (надимак) умро јула 1941. године. О коначној судбини протојереја Милоша Поповића постоји више верзија: да је убијен у болници на Мајевици у Босни марта 1945., убијен у Фочи маја 1945., заробљен на Дрини по повратку из Босне маја 1945. и тамо стријељан, и задња, која се сматра највјеродостојнијом да се вратио из Босне приликом повлачења четника, да је заробљен по повратку у Србију и стријељан од партизана.²⁴

²⁴ Исто.

ЈОЈИЋ Вукадина РИСТО (1886-1945)

Политички идеолог, ујединитељ, солунски борац, члан демократске странке, народни посланик за срез андријевички, министар и замјеник министра, публициста, слободни зидар-масон. Рођен је 2. фебруара 1886. у Барама Краљским код Андријевице у Васојевићима од оца Вукашина барјактара Барске чете и мајке Мирјане Зечевић. Нижу гимназију завршио је у Скопљу 1904/05. Српску Вишу гимназију са положеним матурским испитом у Солуну 1907/08. Филозофски факултет у Београду.

Радну каријеру започео је 1913. као наставник београдске реалке. Балкански и Свјетски рат провео је у српској војсци. Почетком Првог свјетског рата са српском војском одступио је преко Албаније за Грчку, да би као војник Добровољачке дивизије учествовао на Солунском фронту 1918. године. Још као студент потписао је проглас против крунисања Књаза Николе I за краља Црне Горе, а по ослобођењу као припадник клуба Бјелаша и присталица уједињења Србије и Црне Горе у јединствену југословенску државу испред андријевичког среза изабран за посланика Велике подгоричке скупштине српског народа Црне Горе новембра 1918. гдје је именован за члана Извршног одбора (петорице) који је управљао Црном Гором и старао о реализацији одлука Скупштине до дефинитивног провођења јединства.

У фебруару 1919. изабран је за посланика Привременог Народног представништва (Влади) Краљевине СХС а током периода мај 1920. до јануара 1921. из два мандата био је министар исхране и обнове земље. Политички је припадао Демократској странци Љубе Давидовића на дужности првог потпредседника странке, испред које је два пута изабран за народног посланика Скупштине, први пут марта 1923. и други пут фебруара 1925. године. Мање познати податак широј јавности да је био масон, угледни слободни зидар- мајстор од 21. маја 1926. године, Ложа „Препород“. Тридесетих година обављао је функцију Комесара просвјете- помоћника министра просвјете. Током новембра 1941. хапшен је од Гестапоа и мјесец дана провео у затвору на Бањици.

Сарађивао је у више листова чланцима политичке садржине који су равдали и бранили уједињење Црне Горе са осталим покрајинама државе Краљевине СХС. Током Другог свјетског рата приступио је монархистичко-националистичком покрету. Члан Демократске странке. Комесар просвете у комесарској управи Милана Аћимовића. Након слома Краљевине Југославије 19. априла 1941. Милан Аћимовић му нуди да уђе у цивилну упаву као представник Демократске странке, а он прихвата, водећи се патриотским осећањима (будући да је сматрао како ће Немци испунити своје претње и поделити Србију између Бугарске, Мађарске и Хрватске). Био је комесар за просвету од почетка маја до 8. јула 1941. Потом подноси оставку због тога што режим, по његовим речима, није био омиљен у народу и зато што је покрет отпора постао масован. Ипак је потписао Апел за мир и ред августа 1941. И поред тога био је сумњив Немцима па га је Гестапо ухапсио и послао у логор на Бањици. У досијеу Специјалне полиције града Београда окарактерисан је као близак комунистима, англофилима и демократама. Одмах по ослобођењу, 30. октобра 1944, ОЗН-а га хапси и саслушава. У Политици од 27. новембра 1944. оглашено је како га је осудио Војни ратни суд Првог Пролетерског корпуса и стрељан је заједно с још 105 означених народних непријатеља и колаборациониста под оптужбом „један од најактивнијих заступника интереса окупатора и покретача отпора против НОБ-а“. Био је ожењен Иванком, рођеном Јевтовић из Крагујевца, са којом је имао кћерку Милицу (1915) и сина Михаила (1924).²⁵

ВУКСАНОВИЋ МИЛИЋА ЉУБОМИР (1886-1945)

Љубомир Вуксановић рођен је у Присоју, општина Краљска, срез Андријевачки. У кући својих родољубивих и патријархалних родитеља добио је прва знања о вјери и нацији, о чојству и јунаштву. Гимназију је учио у Београду а завршио је у Солуну. Факултетско образовање добио је на Правном факултету Београдског универзитета. Видно се истако јунаштвом и самопрегалаштвом и самопрекором у четничким акцијама у саставу јединица и чета Војводе Војина Вука Поповића, а на Солунском фронту је четири пута рањаван. Послије ослобођења Црне Горе 1918. године као присталица уједињења Српског народа изабран је испред андријевичког среза за посланика Велике народне скупштине српског народа Црне Горе у Подгорици, новембра 1918. године. Између два свјетска рата уживао је

²⁵ Исто.

велики углед у народу Васојевића. Покривао је разне важне положаје како пише Предраг Т. Шћепановић, у књизи "Злочини над православним становништвом у Горњем Полимљу 1941-1945.г. Био је окружни начелник у Пећи, Повјереник Врховног аграрног повјереника и инспектор Министарства Пољопривреде, на којем је положају остао до почетка Другог свјетског рата. Извјесно вријеме је радио као врло угледан адвокат. Одликован је Орденом Светог Саве IV реда (1922). 1941. године кад је дошло до подјела у Васојевићима на четнике и партизане он је заједно са Милутином Јлићем и многим угледним Васојевићима стао на страни ЈВ у О а против злочина Комуниста који су спроводили у Црној Гори. Због како пише Шћепановић "У превеликој, бризи за народ осуђивао је извјесне клике које су се убациле у националну војску и зато се са г. Павлом Ђуришићем и разишао...". Био је члан Главног националног одбора на Цетињу све до 3. новембра 1942. Године, када се разишао са Одбором, пошто је установио да његово вођство креће рђавим путем за један важан народни посао. Исто тако и у исто вријеме разишао се и са Александром Пирциом Биролијем. Као такав овај прекаљени национални борац дошао је на положај Предсједника црногорске Народне Управе (10. новембар 1943) и дјеловала под њемачком управом. Завршио је свој живот 1945. године.²⁶

КИРИЛО БАЛШИЋ

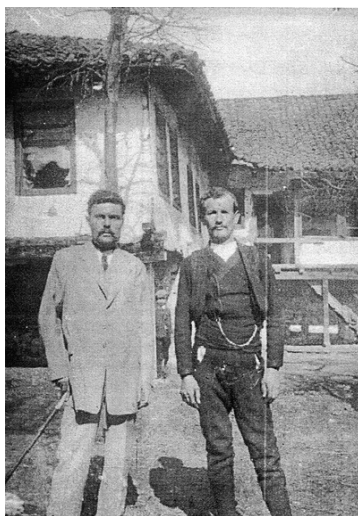

Кирило Балшић, свештеник у Подврху из Расова код Бијелог Поља

Како пише историчар др Жарко Лековић, Посланик Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори 1918. године у Подгорици, Кирило Балшић је рођен 12. марта 1883. године у мјесту Подврх, срез Лозански, област Ужичка. Законити је син православних родитеља Перка Балшића из села Подврха и мајке Јелице Кочовић из села Гошева. Крштен је 5. априла

²⁶ Предраг Т. Шћепановић, "Злочини над православним становништвом у Горњем Полимљу 1941-1945. г.

1883. у дому својих родитеља. Свету тајну крштења обавио је свештеник Јосиф Балшић из Сјенице. Воспријемник му је био Ђока Дробњак из Бијелог Поља. Био је ожењен Данојлом Шиљковић из Пљеваља и вјенчао се 28. септембра 1906. године у манастиру Св. Тројице. Из тог брака имао је дјецу Марка (1910) и Марицу (1911). Остао је удов па је ступио у други брак, због чега је и суспендован на мјесец дана 1924. године. Дјецу из другог брака, Ђаке Балшу и Душана убили су комунисти на путу од Везировог до Зиданог Моста у мају 1945. На дужност је ступио 15. октобра 1906. када га је митрополит Призренски поставио за капелана манастира Св. Тројице у Пљевљима. Од стручне спреме имао је четири разреда основне школе и три године праксе у манастиру Св. Тројица у Пљевљима. За вријеме Првог свјетског рата био је батаљонски свештеник Пештерског батаљона. Одликован је Орденом Св. Саве V степена на предлог министра Вера од 6. априла 1925. године. На Подгоричкој скупштини је биран за посланика за округ Берански, срез бјелопољски. После рата био је парох азањско-ивањски а парохijske дужности у парохији азањско-ивањској је разријешен 13. јуна 1935. када је и пензионисан. Владање у служби и ван ове било је примјерно, Кирило је био марљив и поуздан, иако је због теолошких проблема 1931. био кажњен забраном свештенодејствовања на годину дана.²⁷

Косто Лазовић и бјелопољски поп Кирило Балшић испред зграде Прве српске школе 1913. године.

²⁷ др Жарко Лековић, Кирило Балшић, посланик Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори 1918. године у Подгорици.

ПОПОВИЋ АЛЕКСАНДАР

Међу познате и чувене личности Берана био је Александар Симов Поповић који је своје школовање завршио у иностранству. Послије ослобођења Црне Горе 1918. године као присталица уједињења Српског народа изабран је испред беранског среза за посланика Велике народне скупштине српског народа Црне Горе у Подгорици, новембра 1918. године. Између два свјетска рата уживао је велики углед у народу Васојевића. Био је велики бесједник и када је говорио сви су га са пажњом слушали. Називали су га залатоусти. Способан и интелигентан, због популарности и вјештог говорништва, био је изабран за предсједника општине Беране. Са те функције на којој подноси оставку одлази за Србију гдје и живи до своје смрти. Његови земљаци му нијесу подигли достојан споменик у завичају иако је својом борбом за слободу и ратним заслугама то заслужио.²⁸

МАРКО ВАСОВ ЋУЛАФИЋ

Марко је син Полимског капетана, првака и посланика Скупштине Краљевине Црне Горе, Васа Ћулафића. Васо је како пише Бранко Јокић у књизи "Син гордог Чакора (времена Новице Поповића) преузео је кофер са бомбама осјетио је да је праћен, па је, 2. новембра 1907. године, са сином Марком (и кофером напуњеним „крагујевкама“) побјегао код (по "женској линији") блиског рођака Мусе Ракуша (Кнежевић). Који је живио у сусједној Горњој Ржаници, то јесте унутар тада турске територије, па је Васо мислио да ће тамо бити безбједан. Међутим када је заспао, Ракуш му је покупио оружје и куфер (очигледно знајући шта је у њему) и позвао пограничне црногорске војнике, који су се иначе налазили у близини... Појавио се на суђењу на којем је Васо био осуђен на смрт. Али ту казну му

²⁸ Горан Киковић, "Преци и Потомци", Беране, 2014.

је књаз Никола, који је држао да из свега стоји српска власт, одмах замијенио доживотном робијом, што је изазвало још веће нејасноће око овог догађаја, познатог као бомбашка афера...

Како пише Батрић Маријановић у књизи *“Васојевички Главари”* о Марку Ћулафићу он каже: *“Чудан чар имају гусле код Динараца. Оне не само да су разговор већ су замјена музике, разоноде, симбол борбе и мученичке прошлости. Скупе се сусједи зимских вечери па слушајувјештаке како гуслају и пјевају. Ту се надимју груди као у љутом боју, ту се коре слабице и издајце, узносе се јунаци и прегоаци...у таквој се средини родио Марко Ћулафић у дивном Полимљу, једном од најљепших села Црне Горе, над киме су се надигле планине Зелетин, Јериња Глава, Сјекирица и Мокра. Литице ових планина имају ријетку љепоту. Ту је природа опробала своје вјеште вајарске руке, ту је Марко Ћулафић и добио прве упечатке и љубав за вајарски рад. Блискост границе и свакодневне борбе на граници задојиле су га десетерцом за уставне ере 1907.године пао је у затвор због слободоумља. Ту му се дала прилика да манифестује своју способност у вајарском почетништву израдио је двоје гусала и по изласку из затвора поклатио их цетињском и београдском двору нису то обичне, свакодневне гусле, већ гусле које се поносе умјетничким елементима на себи. Ту се види сигурност замаха, умјетничко око које умије да уочи лијепо. Овај његов рад је снажна тежња душе да се један симбол приближи идеалу лијепог и чудај је инструмен гусле! У њима нема музички лијепога. Шум потока, јављање стада, звоњење клупетуша и цингара, плаћ уцвиљених и потиштених. Но оне имају своју епско-пјесничку важност, која се ближи светињи и то је баш и дало подстрека Ћулафићу, да ту опроба своју способност. За рата 1912.године вјешто је умио да изрезује у дрвату разне фигуре манастира Дечана са ријетком лакоћом. Дивно га је било посматрати 1918.године како са својим Полимљанима разоружао Швабе, а још дивније, послје два мјесеца као посланика Подгоричке Народне Скупштине, кад бијаше из његових очију радост човјека озарена срећом што је дошло до уједињења...”*²⁹

²⁹ Горан Киковић и Драган Раковић, *“Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори”*, Подгорица, 1918., Беране, 2006.

САВО ПАУНОВИЋ (око 1870–1943)

Саво (Вула Милетиног) Пауновић је други Велички капетан. Како пише Станко Пауновић, Саво Пауновић завршава Карловачку гимназију. Из Котора је бродом отпловио до Ријеке, а из Ријеке дошао је у Карловац, јер Турци нијесу дозвољавали прелазак своје границе каурском становништу, увијек непријатељски расположеном према Порти. Послије завршетка гимназије у Карловцу, Саво се враћа у Велику. Жени се сестром Сима Николетића – Милицом, са којом је имао четири сина: Радисава,

Рада, Вука, и Војислава – Воја и двије кћерке: Рачка (удата је била за Михаила Поповића, погинула у покољу 28.7.1944. године на Ановима) и Војка – удата је била у Шошкића на Крушеву – Улотино.

Саво је за вријеме краља Николе унапријеђен у капетана и обављао је низ истакнутих функција власти тога времена за вријеме књаза Николе.

У Сенату црногорском, донијет је Декрет и данас је на снази да је капетанство наследно (на златном грбу је утиснуто слово II). Ношено је на капи у свечаним приликама. За свакодневно ношење на капи је био сребрени грб. Када је Српска војска одступала преко Чакора, Саво је позвао једног високог српског официра и понудио му сву количину кукуруза и кромпира које је имао, и отворио кош и трап за потребе војске. На питање: "А шта ће да једе ваша породица?" Саво је кратко одговорио: "Снаћи ће се они". У кући је преспавао војвода Степа Степановић са својом пратњом, што ојашњава откуда потичу српска одликовања, као што је Орден Светог Саве. Саво је три пута ишао код књаза Николе са молбом да му да објаву за одлазак у Америку. Књаз Никола га је два пута одбио. Када је трћи пут дошао, упитан је: "А што ћеш капетане у Америку, када имаш државну плату и привилегије, сиромаштво ти није пресудно за опстанак?". Саво је одговорио: "Жеља ми је да видим Америку". Књаз се сложио и дао одобрење да путује. Задржао се тамо око 4-5. година. Тамо је окупљао све људе из ових крајева и пружао свакојаку помоћ у туђини. Радио је највећи дио времена на сјечи шума. Када се вратио из Америке, донио је доста алата па је могао да поправља оружје и много тога правио би за потребе у домаћинства. Од дијела зараде, купио је воћњак и ливаду звани Луг – поред гробља.

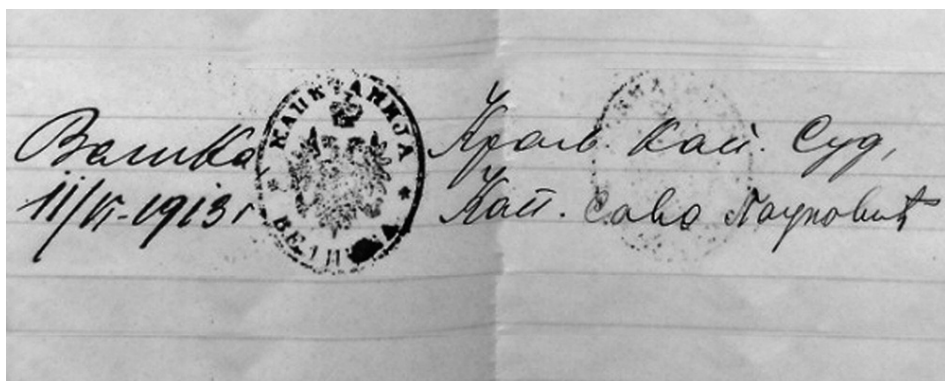
За потребе гробља, поклонио је парцелу земље намијењену за изградњу Цркве, за коју је купљен креч и камен, који је затрпан земљом услед великих поплава, па Црква на гробљу никада није изграђена. У документацији за изградњу Цркве, на Цетињу пронађена је признаница на 1600 динара, намијењена као прилог. Признаницу је показао владика Анфилохије Милораду Мишку Радосављевоу. Саво Вулев, као племенски капетан Велике 1918. Г. са Новицом и Јефтом Поповићем, учествовао је на Подгоричкој скупштини уједињења Црне Горе и Србије.

Саво Вулев Пауновић са делегацијом Величана, је био 1934. г. на сахрани краља Александра I Карађорђевића у Београду, чији су касније посмртни остаци пренешени у маузолеј на Опленцу. Како пише Бранко Јокић у књизи "Син гордог Чакора (времена Новице Поповића) племенски капетан Саво Пауновић, био је после ослобођења 8. септембра 1912. године војни комаданат Гусиња. И близак сарадник Новице Поповића.³⁰

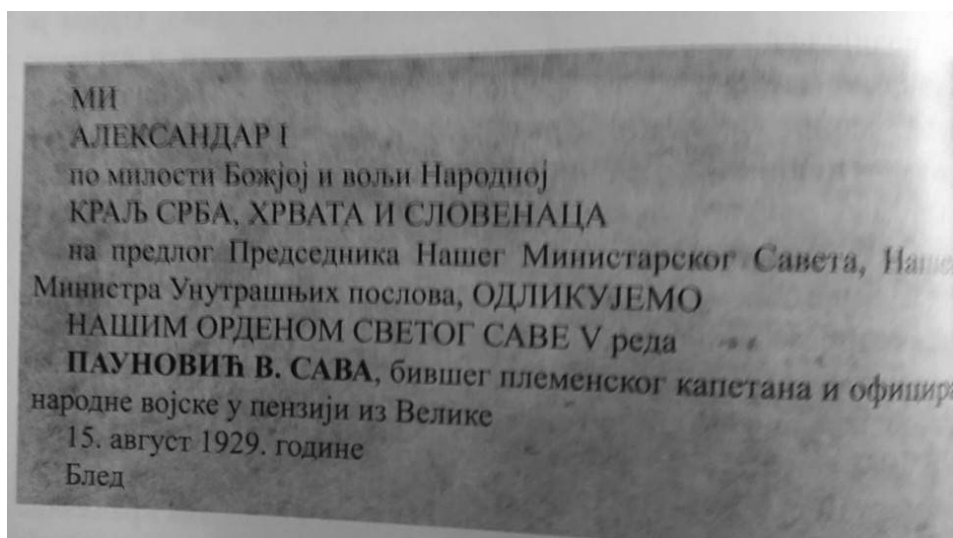

Величани на сахрани краљу Александру Карађорђевићу октобра 1934. године у Београду (међу њима у првом реду у средини сједи Саво Пауновић). Фотографије се налазе код његовог унука Мишка Пауновића који живи у Подгорици.

³⁰ Станко Пауновић, Велички великомученици.

Потпис и печат племенског капетана Сава Пауновића

ТОМИЦА ИЛИЈИН ИВАНОВИЋ

Томица Илијин Ивановић је рођен у селу Сјеножета – Краље код Андријевице. Отац му је учесник Балканских ратова за ослобођење Црне Горе и 1912. године је рањен приликом ослобођења Скадра, Томичина два стрица су 1914. Погинула у ослобођењу западних српских крајева на Гласинцу у данашњој Републици Српској. Он је како пише Михаило. Микан Перовић у књизи *“Отргнути од Заборава”* (портрети знаменитих личности Краља и Бара Краљских кроз историју, која је изашала из штампе 2010. године) био угледни правник, адвокат. Као родољуба и патриоту Њемци су га стријељали у Краљеву 1941. Године. Био је учесник и потписник Велике подгоричке скупштине 1918. године за уједињење Црне Горе и Србије. Са супругом Бранком живио је у Краљеву и имао је сина Мијата, који је био доктор наука.³¹

РАДОЈЕ НИКОЛИЋ

О њему нема никаквих података осим да је био посланик Велике подгоричке скупштине 1918. године као представник Шекуларско-требачке капетаније.³²

Извори и литература

Миодраг С. Јоксимовић, *“Народна војска Васојевића (1858-1918)”*, Подгорица, 1997.

Благоје Шарић-Горан Киковић, *“Мило Кењић за слободу и уједињење српскога народа”*, Подгорица, 2010.

Батрић Маријановић, *“Васојевићки главари”*, Подгорица, 1929.

Петар В. Божовић, *“Свијетли гранити”*, Подгорица, 2001.

Митар Ђуришић, *“Ђенерал Радомир Вешовић у ратовима за слободу”*, Андријевица, 2005.

Благоје Шарић, *“Историјске стазе Шекулара”*, Бијело Поље, 2005.

³¹ Михаило. Микан Перовић, *“Отргнути од Заборава”* (портрети знаменитих личности Краља и Бара Краљских кроз историју) 2010. г.

³² Горан Киковић и Драган Раковић, *“Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори”*, Подгорица, 1918., Беране, 2006.

- Бранислав Оташевић, *“Комитски покрет у Полимљу и Велици”*, Андријевица, 2010.
- Жељко Чуровић, *“Деведесет три дана борбе од Дрине до Мојковца”*, Бијело Поље, 1980.
- Ђенерал Радомир Вешовић, *“Мемоари”*, Подгорица, 2005.
- Горан Киковић и Драган Раковић, *“Велика Народна Скупштина српског народа у Црној Гори”*, Подгорица, 1998., Беране, 2006.
- Горан Киковић, *“Преци и Потомци”*, Беране 2014.
- “Глас Холмије”, часопис за књижевност, историју и културу Беране, од броја 1-35, (у периоду од 2012. до 2018. године) “Добровољачки гласник” бр. 30, децембар 2007.
- Зоран М. Зечевић из необјављене књиге у рукопису о васојевићким учитељима.
- Радомира П. Губеринића *“Кнез Никола Васојевић”*, Андријевица, 1997.
- Прота Милош Велимировић, *“Племе Васојевичко”*, Андријевица, 2003.
- Батрић Марјановић, *“Васојевићки главари (неколико портрета)”*, Подгорица, 1929.
- Предраг В. Остојић *“Офанзивни Горњодрински фронт”*, Београд-Рудо, 2014.

СРПСКЕ ШКОЛЕ У РУМУНИЈИ –ТЕМИШВАР КАО МЕСТО ОЧУВАЊА НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА

мр Маја Николова
Педагошки музеј, Београд

Апстракт: Очување националног идентитета, као једна од важнијих фактора у развоју нације, засновано је на представама о заједничкој култури, језику и вери. Процес националне идентификације стоји у тесној вези са друштвеним процесима међу којима се налази и процес васпитања и образовања. Поред породице и школа плански, систематично и организовано утиче на обликовање младе личности па је педагошко наслеђе, које имају школе у дијаспори, значајна етничка компонента.

После велике сеобе Срба, 1690, једна део српског народа остао је да живи на просторима јужне Угарске, односно данашње Румуније. Свестан потребе образовања српског народа Арсеније Чарнојевић је у два маха, од бечког двора, тражио одобрење за отварање школа, гимназије и штампарија. Међутим, пошто није добио дозволу прве вероисповедне или тривијалне школе, у којима се учило читање и писање из црквених књига, оснивала је црква. У овим школама, које су биле организоване по угледу на грчке школе у Цариградској патријаршији, наставу су изводили учитељи који су били углавном свештена лица. Школски рад је текао у непримереним условима, у парохијским домовима или у становима учитеља, а пошто клупа није било ученици су стајали или седели на поду.

Током 18. века школе су биле организоване на основу *Опште школске уредбе за немачке нормалне, главне и тривијалне школе у Аустрији* из 1774, а у 20. веку биле су на снази *Наставне основе*, односно једна врста наставног плана и програма која је донета 1909, а допуњавана 1922 и 1937. године. Главни носиоци неговања националног идентитета били су наставни предмети као што су веронаука, српски језик и српска историја. Циљ ових предмета је био да формирају побожне и поштене људе који су умели да цене српску православну цркву и прошлост српског народа, и да уз читање ћирилице и латинице правилно крокисте српски језик.

Током три века српске основне школе су биле расадници знања и вере, а спорадични рад гимназија био је извор будућих српских интелектуалаца који су утицала на развој српске духовне елите у Румунији.

Овај рад има за циљ да укаже на важност српских школа у дијаспори, у овом случају у Румунији, и на њихово место у преношење културних и традиционалних вредности, као и на промовисање писмености и очувању матерњег језика.

Кључне речи: Срби у Румунији, школе у Румунији, основне школе, гимназија у Темишвару.

ШКОЛСТВО У УГАРСКОЈ

За разумевање рада српских школа у Румунији, односно у Темишвару, и њиховог значаја за образовање српске нације неопходно је познавање просветних и школских прилика код Срба који су живели изван матице.

Велике промене у животу српског народа одиграле су се баш у XVIII веку, када је српски народ покушао да изађе из вишевековне заосталости и да се прикључи европским и светским токовима. Политички догађаји с краја XVII века изазвали су значајне демографске промене. Сеоба Срба, предвођена патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, утицала је на промену геополитичке слике јужне Европе. До тада густо насељене српске земље опустеле су, а број Срба на територији Хабзбуршке монархије нагло се повећао. Срби су се населили у јужној Угарској и у Будимској епархији, а на северу су стигли до Сентандреје.

После повлачења преко Дунава Срби су се населили у различитим административним јединицама – у пограничним регионима, у градовима с посебним статусом, као и на подручјима са цивилном управом. На тим просторима, у потпуно другачијој средини него што је била она у којој су дотад живели, они су морали да се супротставе аустријској асимилацији и унијаћењу. Поставши јака етничка група, почели су да се боре за своју афирмацију, коју су делимично остварили на основу *Привилегија* добијених од цара Леополда I 11. августа 1690. године. Тим *Привилегијама* била је загарантована њихова национална и верска аутономија. Због рата с Турцима нове *Привилегије* дао је 2. августа 1713. и 10. априла 1715. године Карло VI и оне су, уз извесне промене, биле на снази до краја XVIII века.

Историјски гледано, Србима су у временима у којима су били потребни за вођење ратова потврђиване привилегије, а у периодима мира католички народ користио је политички неодређен положај Срба у царевини. Свој положај у римокатоличком свету Срби су изграђивали помоћу вере и образовања.

За све Србе који су живели у Хабзбуршкој монархији у Сремским Карловцима основана је независна архиепископија, коју је чинило неколико епархија. То није било случајно. И пре Сеобе Срби су, углавном на обронцима Фрушке горе, имали своје манастире, који су били религијска, културна и образовна средишта. У њима су штампане књиге, образовани су свештеници и ту се развијала црквена уметност.

У оквиру парохијских цркава у градовима и већим местима већ крајем XVII и почетком XVIII века била је организована мрежа конфесионалних основних школа. Иницијатива за њихово оснивање обично је долазила од Српске православне цркве, која је, уз помоћ трговаца, занатлија и богатих сељака, организовала образовање свештеника и трговаца. Материјална средства за издржавање учитеља обезбеђивала је општина, која је сакупљала новац од ђачких родитеља, а додатна средства добијана су донацијама и добровољним црквеним прилозима. Наставни план у тим школама обухватао је оно што је било потребно за богослужење – читање, писање и црквено појање. Рачун, потребан за занате и трговину, углавном се учио само у градским школама. Током школовања ученици су били подељени према садржају наставе на *начинатеље*, оне који су учили слова црквенословенског писма, на *букварце*, оне који су прелазили на читање буквара, односно крушкових дашчица, затим на *часловце*, оне који су читали часловац, и *псалтирце*, ђаке који су читали псалтир. Такве школе, међутим, нису могле Србима да пружи образовање потребно у новој средини. Пошто званична државна администрација није била заинтересована за њихов проблем, они су били приморани да се обрате Русији, словенској и православној земљи с којом су српски монаси већ имали добре односе.

После завршетка аустријско-турског рата 1718. северни део Србије, према мировном споразуму потписаном у Пожаревцу, припао је Аустрији, а Београдска и Карловачка митрополија биле су обједињене. Митрополит Мојсије Петровић отворио је 1726. године, након добијања сагласности од аустријског двора, прву рускословенску школу у Сремским Карловцима, а она је кратко време радила и у Београду. Учители су били Руси Максим и Петар Суворов, који су са собом донели и букваре Теофана Прокоповича и граматике Мелетија Смотричког. Ученици те школе, њих 124, били су углавном одрасли који су већ знали српскословенски, а задатак им је био да науче рускословенски, сматран правим црквеним језиком. Ђаци су били подељени у три групе – азбучнике и букварце, десетословце и граматисте. Настава за прве две групе није се значајно разликовала од оне у

српскословенским школама, а тек 1728. основана је и група граматиста, што је означило почетак развоја средњег образовања код Срба. Ученици су у почетку становали приватно, а касније им је у порти Саборне цркве организован интернат, то јест семинаријум. Годину дана после митрополитове смрти, 1731, школа је затворена. Иако кратког века, успела је да образује приличан број свештеника и учитеља, који су и сами почели да отварају нове основне школе.

Митрополит Викентије Јовановић наставио је рад својих претходника успостављајући прву латинску школу, основану по узору на такве школе на Западу. Настава је у тој шестогодишњој школи у Сремским Карловцима обухватала граматику, реторику и дијалектику; прве четири године били су посвећене граматичи и синтакси, пета поетици, а шеста реторици. Поред осталих предмета, током школовања учили су се латински и грчки језик, историја и веронаука. За потребе школе и њених ученика митрополит Викентије Јовановић издао је 1734. године прва *Дисциплинска правила за учитеље и ученике*, као и *Дисциплинска правила за семинаристe*, којима је било регулисано понашање у интернату. Треба напоменути да је, поред ове, у Новом Саду 1731. основана латинска школа у којој су се, поред уобичајених предмета, училе и аритметика и географија.

Београд је, као седиште Београдско-карловачке архиепископије, имао улогу српског политичког, верског и културног средишта, па је сасвим разумљиво што су у њему радиле основна српскословенска школа, мала грчка школа и дворазредна латинска школа. Поред тога, и у мањим местима радиле су у оквиру манастира или парохијских цркава основне и више школе, с наставом прилагођеном потребама свештенства. Међутим, верске и културне везе с Русијом, као и доношење руских црквених књига, имале су као последицу сузбијање српскословенског у корист рускословенског језика, који је постао језик српске цркве, школе и књижевности.

Наредни аустријско-турски рат завршио са мировним споразумом потписаним у Београду 1739. године. Тим споразумом северни део Србије поново је потпао под власт Турске, што је изазавало нову велику сеобу Срба, предвођених патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом. Привилегије које су Срби раније добили почеле су да губе на важности, а положај Срба у руралним областима постао је веома тежак. И самој цркви права су била сужена, па је она тада у сваком погледу зависила од централне власти, која је од 1745. контролисала њен рад посредством Илирске дворске комисије. Та институција је од 1747. радила под називом

Илирска дворска депутација. Истовремено, развој трговине и занатства довео је до настанка новог друштвеног слоја, који је, уз јачање своје економске позиције, средином XVIII века почео да на равноправној основи са свештенством учествује на црквеним скуповима. Материјално оснажени, његови припадници истовремено су се борили и против туђинског утицаја и против неограниченог ауторитета црквене хијерархије.

Избор Павла Ненадовића за митрополита 1749. године резултирао је обновљеним напорима Српске православне цркве у сфери образовања. Један од његових првих корака било је стварање школског фонда како би се обезбедила материјална средства за рад српских школа. Паралелно с тим, он је инсистирао на отварању основних школа и за мушку и за женску децу у сваком месту у којем су живели Срби. Његово ангажовање довело је до повећања броја основних школа, које су и даље отваране углавном поред цркава и чији је рад контролисала црквена општина. Садржина наставног плана није била значајно промењена у односу на претходни период, а изузетак су чиниле градске школе, у којима су, под утицајем грађанске класе, ђаци учили и основе рачуна, географије и историје. Повећан је и број женске деце која су била обухваћена основним школовањем.

Делатност митрополита Павла Ненадовића односила се и на оснивање нових школа. Године 1749. у Сремским Карловцима он је основао клерикалну школу, то јест допунске тромесечне течајеве за ђаконе и млађе свештенике; на њима су, поред појања, учени и црквени устав, граматика и богослужења. Исто тако, основао је и школски центар у оквиру којег су радиле мала словенска школа, словенско-граматичка школа и латинска школа. У латинској шесторазредној школи нагласак је био на учењу латинског и немачког језика, док се класичним списима придавао мањи значај. За њене ђаке била је подигнута и посебна зграда, која је касније, све до краја XIX века, коришћена за потребе карловачке гимназије. После смрти митрополита Павла Ненадовића 1768, међутим, све школе, осим мале словенске школе, биле су затворене.

У том раздобљу економско оснажено српско грађанско друштво почело је да узима већег учешћа у друштвеном и политичком животу, што се одразило и на његов утицај у области културе и образовања. Интереси младог српског грађанства били су усмерени ка ослобађању од традиционалног и конзервативног утицаја цркве. У складу с тим, последњих деценија XVIII века дошла је до израза његова просветитељска улога, исказана подржавањем захтева да просвета буде световног, а не

духовног карактера, да језик просвете и књижевности буде народни језик, а не српскословенски, и да се, уместо компликоване црквене ћирилице, користи нова, лакша грађанска ћирилица. Увођење грађанске ћирилице, широко прихваћене код Срба, у другој половини XVIII века довело је до појаве првих световних писаца и пропагирања просветитељства. Једна од најзначајнијих личности тог доба био је Захарија Орфелин, који је у Млецима 1768. покренуо *Славено-сербски магазин*, први књижевни забавно-научни часопис.

У другој половини XVIII века у области школства спроведене су темељне промене. На иницијативу Марије Терезије, у школе су уведени нови предмети, отпочело се с применом новог наставног метода, као и с коришћењем нових уџбеника, а школовање је постало обавезно за децу оба пола. Свакако да је школска реформа морала да се одрази и на живот Срба у Угарској. После усвајања *Опште школске уредбе* 2. новембра 1776. донет је *Школски устав за православне тривијалне школе у провицијалном делу Тамишког Баната*, којим је био регулисан рад конфесионалних српских школа. Битније одредбе тог првог закона за Србе, написаног на народном језику, односиле су се на садржај наставе и организацију школа. Учитеље, који су морали да имају одговарајућу спрему, постављала је црквена општина, а током школовања на народном језику учили су се читање, писање, рачун, веронаука и, по могућству, немачки језик. За надзор над школом био је задужен месни парох, уз пратњу световног лица. Теодор Јанковић Миријевски, који је похађао једногодишњи течај код Јохана Фелбигера у Бечу, био је именован за директора свих српских и румунских школа у Банату.

Наредни правни акт – *Ratio educationis* из 1777. године – односио се на све Србе који су били настањени у Мађарској и Хрватској. Ради лакше организације рада на том подручју оно је било подељено на три велика школска округа, а на челу сваког налазио се државни функционер, то јест директор. Међу најзначајнијим директорима био је Теодор Јанковић Миријевски, који је међу првима организовао учитељске течајеве по Фелбигеровом методу. Поред тога, превео је 1776. његову методику, приручник за наставнике, штампану под називом *Ручнаја књига потребна магистром илиричаских неунитских малих школа*, и дао је свој нацрт штице с ћириличким писмом. Након његовог одласка у Русију више свештенство побунило се против рада световних школа, али српско грађанство, увиђајући значај образовања, није дозволило да се развој школства заустави.

Аврам Мразовић, други директор, поред тога што је радио на отварању српских школа, организовао је у Сомбору од 1778. и тромесечне педагошке течајеве, познате као *норма*, на којима су предавани Фелбигеров метод, рачун и словенска граматика. Ти течајеви одржавани су пуних тридесет година, све до 1812, када је у Сентандреји отворена прва српска учитељска школа.

Поред тих школа, и даље су постојале конфесионалне основне школе или илирске школе. Њих су издржавале црквене општине, које су биле дужне да обезбеде школску зграду и стан за учитеља. Те школе нису биле погодне за оне ученике који су желели да наставе са образовањем јер се у њима није учио немачки језик.

Реформа основног школства и све већа жеља за стицањем вишег образовања довеле су до отварања прве српске гимназије у Сремским Карловцима 1791. године. На скупштини одржаној у Темишвару 1790. донета је одлука да се издвоје одређена финансијска средства за оснивање те институције, а богати трговац Димитрије Анастасијевић Сабов одмах је приложио суму од 20.000 форинти. Гимназија је била смештена у зграду латинске школе Павла Ненадовића, у којој је остала пуних стотину година. Први наставни план, заснован на плановима мађарских средњих школа, предвиђао је учење латинског и немачког језика, историје, земљописа, природописа, физике, математике и филозофије. Први директор био је Јан Грос, а након њега Андрија Волни. За средњошколце је основан и интернат, у којем су, на залагање митрополита Стратимировића, од 1797. сиромашни ђаци добијали бесплатан смештај и храну. Оснивање Карловачке гимназије представљало је велики корак у развоју образовања Срба у XVIII веку. Она је била најзначајнија образовна установа и културно средиште у којем су се ученици васпитавали у националном духу. Ту су образовани потоњи интелектуалци, а они су потом својим радом допринели развоју српског друштва не само у Војводини већ и у другим крајевима у којима су живели Срби.

Неколико година после отварања гимназије митрополит Стратимировић основао је 1794. и богословију. У њој се, поред богословског, добијало и педагошко образовање потребно за учитеље сеоских основних школа. У наредним деценијама богословија је због добре организације рада и богатог наставног саржаја стекла велики углед. Тако су идеје просветитељства дошле и у српске школе које су требале да дају допринос економском и моралом просперитету грађана.

СРПСКЕ НАРОДНЕ ВЕРОИСПОВЕДНЕ ШКОЛЕ

Прва српска школа у Румунији била је основана у Темишвару 1702, а током 18. века у скоро свим местима где су били насељени Срби радило се на основу школском образовању по регулативима који су у то време важили.¹

Средином XIX века извршен је српских попис школа у Румунији и било је покренуто питање већег броја школовања женске деце. Указом аустријском министра просвете, 28. септембра 1850, формирана је привремена школска област, а за представника Срба изабран је Самуило Маширевић и за инспектора Петар Јовановић.² Следеће године П. Јовановић поднео је извештај о стању српских школа у коме је било наведено да је потребно да се учитељима скрене пажња да не примају децу која нису дорасла за школу, да се ђаци не уписују током школске године, као и да се, за време летњег распуста, не толеришу изостанци са наставе. Он је указао и на слабу оспособљеност учитеља, на њихов лош материјални положај и на недостатак уџбеника. У циљу образовања сеоске младежи предложио је да се у наставу уведе и предмет сеоска економија.

Човек који је доста урадио за српске школе у Румунији био је Ђорђе Натошевић који је после доктората у Бечу постављен, 1851, за директора Гимназије у Новом Саду. Убрзо је, 1875, ступио на дужност школског саветника за српске православне школе и кренуо са реформом српског школства у области Српског Војводства. Његови извештаји приказују лоше стање школства у коме наставу држе недовољно обучени људи, лоше школске зграде као и недостатак уџбеника и наставних средстава. Школе у Темишвару похађао је и недовољан број девојчице, а учитељи су били људи у годинама који су се тешко привикавали на нове захтеве у школству. Оно што је Натошевић посебно истакао је недовољно познавање српског, односно наставног језика, које је лоше утицало на савлађивање читања, писања и препричавања.³ По његовом мишљењу било је потребно да се уведе савремена настава читања и писања која би представљала чврсте основе за унапређење целокупног образовања и васпитања, која би увела

¹ Љ. Церовић, *Срби у Румунији*, Нови Сад, 1997, стр. 260.

² Исто, стр. 279.

³ Исто, стр. 287.

промене у наставном раду и интелектуалном, естетском и моралном развоју ученика.

За време боравка у Темишвару Натошевић је издао два стручна дела *Кратко упутство за српске народне учитеље* и *Упутство за предавање букварских наука*. Суштина његово реформе се састојала у унапређењу материјалне основе, бољој организацији рада и осавремењивања постојећих и увођењем нових предмета, што је на неки начин било конкретизовано у *Школској уредби* која је 1868. потврђена од стране власти.

У дугој половини XIX века српске школе у Румунији, па самим тим и оне у Темишвару, биле су под управом Карловачке митрополије, а радиле су на основу *Уредбе о уређењу црквених, школских и фондационих дела Грчко-источне српске Митрополије* из 1868, а од 1872. па до 1948. на основу *Уредбе за српске народне школе у Румунији*.

Било је потребно да српске школе буду конфесионалне јер им је то гарантовало самосталност без утицаја угарских власти. Учитеље је постављао народно црквени сабор, а наставни план је био верификован од стране највиших представника српског народа у угарској. У циљу развијања националног идентитета они су се одrekli финансирања од стране државе, али као слабије опремљене од државних српске школе су стагнирале у свом раду. Требало је сачувати народне вероисповедне школе које су Србима гарантовале аутономију у области образовања, међутим, званичним властима то није одговарало па је 1909. донет *Закон о школама* који је учитеље и ученике обавезивао да у року од четири године науче мађарски језик.

До почетка Првог светског рата у Румунији, углавном у Темишварској епархији, радила је 41 српска вероисповедна основна школа.⁴

Као што је већ речено у периоду после Великог рата српске вероисповедне основне школе радиле су на основу *Школске уредбе* из 1872. на основу које су деца од 6 до 12 година обавезно похађала шесто разредну, а од 1928. седморазредну основну школу. Као и у школама у Србији на крају сваке школске године ученици су полагали годишњи испит коме су присуствовали представници месних црквено општинских и политичких власти и родитељи. Настава се одвијала у оквиру *Наставне основне* из 1909. које су биле измењене и допуњене 1922. и 1937. године.

⁴ Д. Саблић Душан, *Српско школство у Румунији 1919-1989*, Темишвар, 1996, стр. 15.

На основу наставних основа из 1922. у шесто разредној основној школи учили су се следећи предмети: веронаука – наука православне вере, црквенословенско читање и разумевање текста, црквено појање; српски језик – читање, вежбање у говору и мишљењу, писмени састави, граматика; рачун и геометрија – рачун, геометријски облици; историјске науке – повесница, права и дужности грађана; земљопис; природне науке – природопис, физика, хемија, gospodarство; технички предмети – певање, ручни рад, цртање и гимнастика.⁵ У овом документу били су конкретизовани и васпитно образовни циљеви који су се односили, између осталог, и на очување традиције и вере, неговање матерњег језика и културе српског народа. Предмети који су за то били везани су веронаука, српски језик и српска историја.

У настави веронауке било је потребно да се савладају најважнији догађаји српске православне вере, да се ученици оспособе за вршење хришћанских дужности, да се науче молитве и процес црквеног богослужења. Циљ овог предмета је био да од ученика формира побожне и поштене људе који ће током свог живота да цене српску православну цркву. У циљу моралног развоја и формирања личности у оквиру наставе историје учила се прошлост српског народа, инсистирало се на српским јунацима који су требали морално да оплемене млад нараштај. У оквиру наставе српског језика инсистирало се на правилном говору и на савлађивању писања и читања ћирилицом и латиницом. Настава је била подељена у пет целина: граматичке вежбе, читање, напамет учење, писмени састави и очигледна настава.⁶

И ваннаставне активности имале су важну улогу у очувању националног идентитета па су школске прославе, као што је био Свети Сава или Видовдан, деценијама славиле. Кроз рецитације и драмске игре, величајући лик Светог Саве и славне личности из српске историје, ученици су исказивали своје стваралаштво и стицали чврсте моралне одлике везане за нацију и православље.

Трајно нерешено питање српског школства у Румунији били су учитељи. Због малог броја школованих учитеља наставу су, и после Првог светског рата,

⁵ З. Станисављевић Петровић и С. Анђелковић, Српске школе у Румунији у функцији очувања националног идентитета у: *Историја и географија сусрети и прожимања*, Београд 2014, стр. 742.

⁶ Исто, стр. 746.

изводили монаси и свештеници, а световни учитељи били су школовани у учитељским школама у Румунији и Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Стање се делимично поправило после 1934. када је отворена Српска секција при државној Учитељској школи и ђачки интернат у Темишвару.

Поред проблема са учитељским кадром српске школе су имале проблем и са уџбеницима који нису могли да буду штампани у Темишвару већ су набављали у манастирској књижари у Сремским Карловцима. Наиме, проблем је био у томе што међу Србима у Румунији није било стручног кадра који би саставио уџбенике, није било ни материјалних средстава као ни адекватне штампарије. Тако је било све до 1936. када је Министарство просвете Румуније, због измене наставног плана, захтевало и измену уџбеника. На основу овог захтева у Темишвару одштампана је *Српска читанка за први разред* од Владимира Шиљековића, 1940. и Радивоја Фенлачког и *Српска читанка са граматиком, рачуницом, анатомијом и науком о вери за трећи разред* од Радивоја Фенлачког 1941. године.

Школе су се издржавале од годишњег приреза српских породица које су се углавном бавиле пољопривредом, прихода од црквено школског земљишта и парохијског фонда, а сталне материјалне кризе утицале су на рад и постојање српских вероисповедних школа.

Ове српске школе, у којима се једино званично учио српски језик, биле су укинуте 1948, у оквиру реформе школства у Румунији. И без обзира што није било адекватних услова за рад, наставних средстава као ни уџбеника оне су оставиле неизбрисив траг у очувању српског језика, традиције, вере и културе.

СРЕДЊЕ СРПСКЕ ШКОЛЕ

На предлог већ поменутог Петра Јовановића, 1851, на Пијаристичкој гимназији у Темишвару уведена је Катедра српског језика и литературе. Пијаристички трогодишњи лицеј почео је са радом 1751. у манастиру Сантани, али је због лоше комуникације 1778, као петогодишња средња школа, био је премештен у Темишвар. Почетком XIX века број разреда је повећан на шест, а 1851. уведено је свих осам разреда када је за професора српског језика и литературе био постављен Димитрије Тирол.⁷ Кроз постојање овог лицеја наставни језик је био латински, затим мађарски, а

⁷ Пијаристичку гимназију су похађале многе знамените личности међу којима су били и Јован Стерија Поповић, Јован Стејић, Бранко Радичевић, Милош Црањански и други.

када је Темишвар припао Румунији, румунски. Гимназија је била затворена 1947. године.

После Првог светског рата у Румунији, односно Темишвару, није било средњих школа на српском језику што је негативно утицало на образовање учитеље и свештенство на формирање интелектуалног кадра. Свестан потребе средњег образовања свештеник Милан Николић, у Кетфељу, отворио је, 1919, четворо разредну српску нижу, четворо разредну, приватну гимназију на српском језику. Школа, у којој је он био једини професор и сам предавао све предмете, имала је за циља да омогући српској деци наставак школовања у гимназијама или неким другим средњим образовним институцијама. У почетку се настава одвијала у малој школи, а касније у парохијском дому. Прота Николић је око себе окупио даровите ученике и припремао их за полагање пријемних испита у гимназијама као и за Богословију у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Рад је био индивидуални, а садржај је била комбинација оних знања и предмета који су се учили у Румунији и Србији. Ученици су школу похађали сваки дан, пре и после подне, а учили су се следећи предмети: зоологија, земљопис, српски језик, веронаука, ботаника, певање, аритметика, математика, рачун, француски језик, физика, хемија, хигијена, немачки језик, цртање, географија, историја и појање.⁸ Уџбенике је набављао из Србије, а сам је био аутор *Српско румунски речник*, уџбеника у коме је изложена српска граматика на румунском језику. Уџбеник је штампан у Темишвару 1935. године. Гимназију су посећивали ученици из колних места све до 1934. када је налогу Министарства наставе затворена. Иако је трајала само 15 година ова гимназија је допринела одржавању континуитета у школовању српске омладине, била је извор будућих српских интелектуалаца и утицала је на развој српске духовне елите у Румунији.

Православна српска епархија темишварска, која је руководила српским вероисповедним школама у Румунији, заузела се 1934, за отварање Српске секције ниже гимназије при лицеју *Константин Дијаковић Лога* у Темишвару. У овој четворогодишњој гимназији настава се одвијала на српском језику, а наставни план је био исти као и у румунским гимназијама с тим што је као посебна предмет био српски језик са књижевношћу. Током школовања учили су се следећи предмети: веронаука, румунски језик и књижевности, српски језик и књижевност, француски језик, историја,

⁸ З. Станисављевић Петровић и С. Анђелковић, *Српске школе у Румунији...*, стр. 745.

географија, математика, природопис, калиграфија, цртање, музика, физичко васпитање и ручни рад.⁹

За наставне предмете углавном су коришћени уџбеници који су преношени из Србије, али се настава ипак заснивала на ученичким белешкама. Професори у гимназији су долазили из Србије, а часови су се одвијали у просторијама Лицеја у поподневним часовима.

Иако је радила у скромним условима Српска секције ниже гимназије омогућавала је наставак школовања оног дела српског становништва у Румунији које је желело да својим постојањем и радом афирмација српско стваралаштва у вишенационалном окружењу.

ЗАКЉУЧАК

За очување националног идентитета код младих генерација које живе на територији друге државе од посебног значаја је школовање на матерњем језику. Зато су се сви Срби који су током XVII века населили делове јужне Угарске залагали за оснивање српских вероисповедних основних школа. Тако је било и са Србима у Румунији, односно Темишвару, у коме су радиле основне, а касније и средње школе. Ове школе су биле под патронатом Карловачке митрополије која се бринула о постављењима учитеља, уџбеницима и материјалним потребама. До Другог светског рата школе су радиле у доста скромним условима – недовољан број учитеља, њихова неадекватна спрема, лоше школске зграде, недостатак уџбеника и наставних средстава. И без обзира на све потешкоће у раду оне су вековима биле важно место где с се чували обичаји, неговао матерњи језик, преносила традиција и православље. Посебно место у свему томе имали су предмети као што је веронаука, српски језик и српска историја. Тако је педагошко наслеђе постало ослонац који одређује духовно и световно, религиозно и политички, културно и економско деловање.

Средње српске школе, приватна гимназија и Српска секција ниже гимназије у Темишвару, омогућавале су наставак школовања на матерњем језику и стварале основу за развој будућих српских интелектуалца у Румунији.

Посебно треба истаћи значај ваннаставних активности на очувању националног идентитета. То су биле школске прославе као што је Свети

⁹ Д. Саблић, *Српско школство...*, стр. 74.

Сава или Видовдан кроз које се афирмисало српско стваралаштво и вера у вишенационалном окружењу. Тако су школе, кроз наставне и ваннаставне активности, деловале на очување традиције, матерњег језика, верског и културног наслеђа.

ЛИТЕРАТУРА

Бугарски Стева и Степанов Љубомир, *Срби у Темишвару Град*, Савез Срба у Румунији, Темишвар, 2011.

Гавриловић Никола, Српске и румунске граничарске школе од Темишварског сабора до појаве Уроша Несторовића (1790-1810), *Зборник за историју*, 26, Матица српска, Нови Сад, 1982, 171-184.

Саблић Душан, *Српско школство у Румунији 1919-1989*, Демократски савез Срба и Карашевака у Румунији, Темишвар, 1996.

Станисављевић Петровић Зорица и Анђелковић Слађана, Српске школе у Румунији у функцији очувања националног идентитета у: *Историја и географија сусрети и прожимања*, Институт за новију историју Србије, Географски институт и Институт за славистику, Београд 2014, 737-751.

Церовић Љубивоје, *Срби у Румунији од раног средњег века до данашњих дана*, Матица српска, Нови Сад, 1997.

Abstract: Preserving national identity, as one of the most important factors in the development of the nation, is based on ideas about common culture, language and religion. The process of national identification is in close connection with social processes, including the process of upbringing and education. Next to family and the school planning, systematic and organized influence on the formation of a young personality, the pedagogical heritage of schools in the diaspora is a significant ethnic component. After the great migration of the Serbs, in 1690, one part of the Serbian people remained to live in the areas of southern Hungary, or today's Romania. Aware of the needs of the education of the Serbian people Arsenija Carnojevic asked for permission to open schools, gymnasiums and printing houses in two mosques, from the Vienna court. However, since he did not receive the permission of the first religious or trivial school, in which the reading and writing from the church books were taught, it was founded by church. In these schools, which were organized according to the Greek schools in the Constantinople Patriarchate, the teaching was carried out by teachers who were mainly clerics. School work was conducted in unsuitable conditions, in parochial homes or in teachers' apartments, and since there was no bench, the students stood or sat on the floor. During the 18th century, schools were organized on the basis of the General School Regulation for the German normal, main and trivial schools in Austria from 1774, and in the 20th century the teaching bases were in effect, that is, one type of curriculum, adopted in 1909, and was supplemented in 1922 and 1937. The main promoters of national identity were teaching subjects such as religious education, Serbian language and Serbian history. The objective of these subjects was to form pious and honest people who were able to appreciate the Serbian Orthodox Church and the past of the Serbian people, and that while reading the Cyrillic alphabet and the Latin alphabet, the Serbian language was properly crooked. During the three centuries of the Serbian primary schools, there were nurseries of knowledge and faith, and the sporadic work of gymnasiums was the source of future Serbian intellectuals that influenced the development of the Serbian spiritual elite in Romania. This paper aims to highlight the importance of Serbian schools in the diaspora, in this case in Romania, and in their place in the transfer of cultural and traditional values, as well as promoting literacy and preserving the mother tongue.

Key words: Serbs in Romania, schools in Romania, primary schools, gymnasium in Timisoara.

КУЛТУРА И РАЗВОЈ САВРЕМЕНЕ ОДБРАМБЕНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

др Хатиџа Бериша

Универзитет одбране, Школа националне одбране, Београд

др Миленко Џелетовић

Универзитет у Београду – Факултет безбедности

Апстракт: Једна од особина модерне цивилизације је стални и прогресивни развој, заснован на јединству, противречностима и сукобима. Неповерење, као стални атрибут и верни пратилац односа међу државама и народима, је у ствари последица ратних сукоба и политике која доводи до ратова и разарања ради достизања и очувања националних интереса. У сложеним односима између субјеката међународних односа функционише систем општења, који развија своју науку, средства и кадрове, покушавајући да уклони препреке, разлике и спорове међу народима и државама. Тај сложен и важан задатак припада дипломатији, посебној делатности у међународним односима. Она својом улогом, заузима почасно место у културном наслеђу Републике Србије.

Кроз рад ће се сагледати колико је могуће, и да се препознају актуелни проблеми и укаже на могућности за ефикасније функционисање свих сегмената и субјеката који учествују у креирању и реализацији војнодипломатских активности –уже, и шире укаже на могуће ефекте и утицај одбрамбене дипломатије на јачање спољнополитичке и културне позиције Републике Србије.

Кључне речи: дипломатија, културна баштина, одбрамбена дипломатија, међународни односи, Република Србија, Војска Србије.

Увод

У време када међународни односи добијају нове обриси условљен глобализацијом и новим претњама и изазовима на светском и регионалним нивоима, овај фактор има нову димензију као инструмент спољне политике и дипломатије у процесу спречавања настанка криза,

њиховог неутралисања и посткризне консолидације. Савремену одбрамбену дипломатију карактерише тенденција померања тежишта са билатералне на мултилатералну одбрамбену дипломатију и са сталних на привремена војнодипломатска тела са посебним акцентом на сусрете на врху, делегације и радне групе и све већи значај међународних и регионалних конференција о одбрамбено- безбедносној проблематици и активности у оквиру регионалних иницијатива, организација и интеграција.

1. МЕСТО И УЛОГА ВОЈНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ГЕОПОЛИТИЧКОМ ТРЕНУТКУ

Позитивне и охрабрујуће промене (некада више, некада мање) у међународним односима, последњих десетак година, указују да је савремени свет све даље од оружаних сукоба већих размера, умањене су могућности неконтролисаних криза и преношења сукоба са једног простора на други. Са друге стране, свет у коме живимо карактерише појава асиметричних, невојних изазова ризика и претњи (тероризам, етнички и верски екстремизам, претње од пролиферације оружја за масовно уништење и др.), који су у основи сукоба и конфликта у многим државама и регионим и они представљају највећу претњу за суверенитет, добробит „малих“ држава. Посебну пажњу треба посветити борби против тероризма, који првенствено угрожава цивилно становништво, а од краја прошлог и почетком XXI века доживљава својеврсну експанзију у свету, с тим да та пажња мора бити примерена претњи.

Промене на глобалном плану неминовно су утицале на војни фактор, а тиме и на војну дипломатију. У свету је актуелан и врло вероватан наставак тренда дисперзије ауторитета и моћи на глобалном плану (карактеристичан за прву деценију 21. века), који се убрзава услед појаве и све снажнијег наступа нових глобалних играча (Кина, Бразил Индија и Јужна Африка), тренутне снажне економске кризе, погоршавања институционалних дефицита (УН нпр.), потенцијалног ширења регионалних блокова, као и унапређене моћи ванинституционалних субјеката и мрежа.

По свему судећи, нови светски поредак (чије је формирање у току) биће стабилнији од хладноратовског¹. Ефективне глобалне институције

¹ Референтна анкета указује да ће следећа глобална криза пре бити геополитичка него економска или финансијска. Либерални економски модел („невидљива рука тржишта“) би могао да буде замењен новом економском политиком коју би у знатно већој мери

креираће више држава (Кина, Русија, ЕУ, Индија, Бразил, Јужноафричка Република) уз водећу улогу САД. Неће бити већих конвенционалних ратова (као ни после 1945. године). Могућа је појачана улога државе, посебно у економији и то код растућих сила. САД ће остати технолошки супериорне, али мање ефикасне због сопствених слабости и коришћења асиметричних стратегија других.

Заједнички систем управљања на светском нивоу је у извесној мери, без обзира на евидентне несавршености чак је и унапређен (транзиција од националних држава ка новим правно-политичким ентитетима). Но треба указати и нагласити суморну могућност да мултиполарност буде само нови распоред моћи, а не и сагласност о кључним принципима и вредностима. Повратак ка већој социјалној улози државе, уз делимично одустајања од неолибералног модела и промовисање државног капитализма са елементима корпоративизма и ауторитарне демократије су могуће алтернативе.

У том конгломерату промена, утицаја, незаобилазних и вечних интереса војни фактор, уопште, постаје промотер спољне политике, а војна дипломатија инструмент изградње и јачања безбедности, поверења и превазилажења неспоразума и проблема. Савремена војна дипломатија представља еволуцију потреба ОС и војних чинилаца у међународним односима, а еволуирала је из функције ВИ и очекивања да ОС буду представљане и заступане на одговарајући начин. Њихова организација у великој мери, као и на почетку, разликује се од државе до државе, што зависи од читавог низа фактора, међу којима су основни: материјално-финансијске могућности земље и ниво војно-дипломатских интереса према земљи пријема (нпр. уколико нека страна има посебан интерес за развој билатералне војне сарадње, или посебно добро развијене опште дипломатске односе с другом, логично је да ће састав и величина ВДП бити примерена интересу).

Слична ситуација може бити и у супротном случају, кад је реч о међусобном супарништву појединих земаља). У примеру мањег интереса према билатералној војној сарадњи с неком земљом, смањује се

него до сада регулисала држава (анкетирано је 247 економиста, консултаната, пословних лидера, државних службеника, новинара у 53 земље о визији глобалног економског развоја). "Global Geopolitical Crisis to Hit Within Next Decade", RBC Daily, Vremya Novostei, Vedomosti.

целокупни обим сарадње и нпр. величина војног изасланства, па се најчешће конкретизује у једној особи – војном изасланику одбране. Број потпуно развијених ВДП-а све је мањи у пракси савремене војне дипломатије, јер захтева издвајање знатних материјално-финансијских средстава, а осим тога, у савременој констелацији међународних односа не постоји потреба за толиким бројем специјалиста у саставу војног изасланства (посебно уколико се ради о размени ИО између земаља чланица нпр. НАТО савеза).

Нови положај војног фактора у свету, је такав да он све више представља промотера спољне политике своје земље, уз то одражава се и на значај и улогу војне дипломатије која је данас постала снажан инструмент изградње и јачања безбедности и стабилности, поверења и разумевања, промовисања заједничких интереса и превазилажења проблема и неспоразума.

Промене на глобалној сцени, нови изазови и претње, захтевају и да се војни фактор, а тиме и војна дипломатија прилагоде новим околностима. Дипломатија је од давнина била прва линија одбране а војска (употреба силе) последња, иако је тај редослед често био другачији или комбинован, у зависности од политике државних руководства. Војна дипломатија је негде између, будући да на један посебан начин чини равнотежу између интереса политике једне државе према иностранству, безбедносних изазова и интереса, јачања војних односа применом инструмената међународне политике, и слично.² У том смислу треба посматрати улогу војне дипломатије и њено место у међународним односима, у нашој земљи и у свету.

2. УЛОГА ВОЈНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ У МЕЂУНАРОДНОМ НАСТУПУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Улога војне дипломатије у међународном наступу Р. Србије, јесте промовисање свих облика међународне војне сарадње са циљем прихватања нових вредности и укључивања Србије у пре свега европске интеграционе токове, препознавање заједничких интереса и изградња

² Хатиџа Бериша, Игор Баришић: „Место и улога изасланства одбране у одбрамбеној дипломатији Републике Србије“, међународна научна коференција „Дипломатија и култура: стање и перспектива, 29.6.2015. године, Београда, стр. 190-208.

поверења и пријатељства са оружаним снагама земаља ЕУ, суседних и осталих земаља у региону и свету. Да би реализовала задатке који проистичу из њене улоге и циљева, војна дипломатија Републике Србије има веома разгранат систем који врло умешно и успешно користи. Институционализованим формама војне дипломатије се остварују задаци вођењем дијалога на високом нивоу из области одбране, врши размена делегација и експертских група, школовањем сопственог војног састава у иностранству, и обратно, војноекономском сарадњом, учешћем у мировним операцијама, и на друге начине.

Војна дипломатија Србије у целини, активним наступима делује и треба да чини све што је у њеном делокругу у правцу афирмисања државне и војне политике, спровођења реформе система одбране, развијања и унапређења мултилатералне, билатералне и војноекономске сарадње, те да се развијањем и унапређењем партнерских односа са институцијама колективне безбедности и важним центрима моћи ствара услове за остваривање интереса и потреба Војске Србије и наше земље.

По Бечкој конвенцији о дипломатским односима одређене су функције и задаци дипломатских представника.³ Њиховим извођењем и прилагођавањем за потребе војне дипломатије, те функције би се у целости могле пренети и на институције и војну дипломатију Србије (у целини) а њена улога би се у међународном наступу и начелно могла свести на:

- Представљање Министарства одбране и Војске Србије у целини;
- Заштита интереса оружаних снага и њених припадника;
- Преговарање са представницима ОС других земаља о реализацији активности од обостраног интереса;

³ Бечка конвенција о дипломатским односима и имунитетима у чл. 3 предвиђа:

Функције дипломатске мисије се састоје нарочито у:

- а) Представљању државе која акредитује код државе, код које се акредитује;
- б) Заштита у држави (код које се акредитује) интереса државе која акредитује и њених држављана, у границама које дозвољава међународно право;
- в) Преговарању с владом државе код које се акредитује;
- г) Обавештавању, свим дозвољеним средствима, о условима и развоју догађаја у држави код које се акредитује и подношењу извештаја о томе влади државе која акредитује;
- д) Унапређење пријатељских односа и развијању привредних, културних и научних односа између државе која акредитује и државе код које се акредитује.

- Обавештавање о ОС земаља за које постоји одговарајући интерес и подношење правовремених извештаја сопственој влади и
- Унапређење пријатељских односа и развијање културне и војне сарадње.

Улога сарадње у области одбране је да кроз обезбеђење међународне подршке допринесе наставку реформи система одбране и интегративних процеса, као и стварању безбедних услова за научни, економски и културни развој система одбране и читавог друштва.

Као један од трајних спољнополитичких, дипломатских и безбедносних приоритета у међународном наступу војне дипломатије Србије, јесте опредељење за јачање регионалне сарадње и враћање поверења. У том смислу и војна дипломатија Р. Србије мора да води своје активности путем унапређења сарадње са војскама суседа, дефинисањем односа према усвојеним споразумима и плановима билатералне војне сарадње, који се реализују разменом делегација и експертских група различитог нивоа, укључујући и највиши, разменом искустава, изналажењем одговора на заједничке изазове и претње и сарадњом служби.

Примера ради, Србија на војном плану има интензивну сарадњу са суседним државама у области борбе против тероризма, реализује билатералне, трилатералне и мултилатералне војне вежбе (са Р. Мађарском, Румунијом, Р. Бугарском, САД и др.) и заједнички планира нове сличне активности са ОС суседа. Поред тога, МО и ОС и наше земље је укључено и у регионалне иницијативе, у различитим улогама и својствима, од посматрача до пуноправног члана, као што су нпр: Америчко-јадранска повеља, Сарадња министара одбране земаља југоисточне Европе (СЕДМ), Форум за помоћ земаља југоисточне Европе (СЕЕЦ), Пакт стабилности за југоисточну Европу, Регионални центар за помоћ у верификацији и имплементацији контроле наоружања, Мултинационална саветодавна група, Јадранско-јонска иницијатива, и друге.

Посебно је значајно, разумети да основ за прикључење и рад у поменутиим иницијативама даје општа дипломатија, али само умешним планирањем и извођењем од стране свих елемената-институција војне дипломатије исте могу бити реализоване.⁴ Само одговарајућим

⁴ Хатиџа Бериша, Игор Баришић: „Место и улога изасланства одбране у одбрамбеној дипломатији Републике Србије“, међународна научна коференција „Дипломатија и култура: стање и перспектива“, 29.6.2015. године, Београда, стр. 190-208.

међународним наступом војне дипломатије наше земље, стварају услови за унапређење укупне сарадње са најутицајнијим центрима моћи, афирмацију државних и националних интереса и артикулацију потреба Војске.⁵

Савремене војске унапређују своју безбедност упражњавајући широку „палету“ могућности за сарадњу које им обезбеђује војна дипломатија, кроз обуку, вежбе, ангажовање у међународним мисијама, чак и превентивно служе у решавању безбедносних и других проблема и на крају у ратним операцијама.

Све те активности од преговарања до претњи у употребом, демонстрација и употреба војне силе представљају војну дипломатију у „пуном сјају“. Свакако, да ће у зависности од војног економске моћи, њен војни фактор бити снажнији а тим и разноврснији по интензитету и убедљивости расположиве мере.

3. МОГУЋИ ЕФЕКТИ УТИЦАЈА ВОЈНЕ ДИПЛОМАТИЈЕ НА ЈАЧАЊЕ СПОЉНОПОЛИТИЧКЕ ПОЗИЦИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Проевропско спољнополитичко усмерење Србије, подразумева интезиван политички дијалог и практичну сарадњу са страним партнерима на заштити заједничких вредности, артикулисању и планирању заједничких акција у циљу елиминисања могућности међународних неспоразума и сукоба. Имајући у виду да недељивост безбедности све више доминира у међународним односима, спољна политика и политика одбране једне земље бивају све више међусобно повезане и условљене.

Модерно уређена држава настоји да своје дипломатске активности према страним државама, усмерава и усклађује према својим спољнополитичким интересима, приоритетима и потребама. Један од таквих интереса, приоритета или потреба јесте, и развој система спољне безбедности и одбране земље, а у тим оквирима и развој сопствених ОС, које су, и даље, један од најважнијих инструмената за супротстављање спољним безбедносним претњама и опасностима и кључни гарант очувања виталних вредности и интереса земље. У развоју система одбране и ОС, свака држава, сасвим природно, тежи да се ослања, пре свега на сопствене људске и материјалне ресурсе, у настојању да задржи извесан степен

⁵ Исто.

аутономности при опремању и употреби својих ОС, у ситуацијама када њена спољна безбедност буде ефективно угрожена. Нема, међутим ни једне савремене државе, чак ни међу онима, које су економски и технолошки најмоћније, које не теже да, поред ослонаца на властите ресурсе, успостављају и унапређују разноврсне облике савезништва и(или) војне сарадње са другим земљама и тиме, фактички обезбеђују стабилнији развој свог система одбране и својих ОС али и њихово прилагођавање савременим безбедносним изазовима и потребама. Отуда је и сасвим природан интерес највиших органа власти сваке државе- шефа државе, владе и парламента, за област војно-дипломатских односа, односно за сврсисходно, плански усмерено, организовано и прописима контролисано извршавање свих послова и активности из домена војно-дипломатских односа.

Циљ спољне политике сваке државе је остваривање њених интереса у међународној заједници, и то политичких, међународно-правних, безбедносних и одбрамбених, економских, социјалних и културних.

Приоритетни циљеви спољне политике у заштити интереса Србије су:

- истрајавање у дипломатским напорима на одбрани уставног поретка,
- убрзање процеса европских интеграција и
- развој добросуседских односа и регионалне сарадње на западном Балкану.⁶

Планирање одбране на националном нивоу је уско повезано са спољнополитичким опредељењем земље, а пун ефекат се може постићи на начин да се сви расположиви капацитети искористе на најбољи начин. Прецизним дефинисањем смерница и приоритета стварају се темељни услови за дефинисање стратегије сарадње у области одбране и усмеравање активности које проистичу из функције међународне војне сарадње.

Стратегија сарадње у области одбране базира се на основим опредељењима у изградњи, имплементацији и начину остваривања одбране, као и са циљевима и задацима система одбране који су дефинисани Законом о одбрани и стратегијским документима Србије.

⁶ Стратегија националне безбедности Републике Србије (Одлука о усвајању СНБ РС усвојена је на седници Народне скупштине која је одржана 26.10.2009.г. документ је објављен у „Службеном гласнику РС“, бр. 88/09.

Политика мирнодопског међународног ангажовања установљава се стратегијом сарадње у области одбране. Њоме се дефинишу главни циљеви и приоритети међународне сарадње из надлежности МО, а у функцији остваривања виталних националних интереса утврђених, Законом о одбрани и Стратегијама националне безбедности и одбране, усклађених са главним циљевима и приоритетима спољне и безбедносне политике.

Стратегија националне безбедности дефинисала је виталне одбрамбене интересе Републике Србије:⁷

- очување суверенитета, независности и територијалне целовитости Србије и заштита безбедности њених грађана;
- изградња поверења, унапређење безбедности и стабилности у региону,
- сарадња и партнерство са међународним безбедносним организацијама и институцијама и демократским државама.⁸

Дефинисаним одбрамбеним интересима, Србија је исказала приврженост миру и стабилности као условима демократског развоја и просперитета. С тим у вези, дефинисала политику одбране која је усмерена на:

- изградњу потребних способности за одбрану и заштиту националних интереса,
- очувању мира и развијању повољног безбедносног окружења и
- унапређењу односа са институцијама система колективне безбедности и суседним и другим државама, путем дијалога, сарадње и активним учешћем у међународним мисијама УН и ускоро ЕУ, допринос миру и стабилности у региону и глобално.⁹

Основни циљеви те политике су изградња ефикасног система одбране, очување мира и повољног безбедносног окружења те интеграција у европске и друге међународне безбедносне структуре и учешће у програму НАТО ПзМ.

⁷ Стратегија одбране Републике Србије. Одлука о усвајању Стратегије одбране РС усвојена је на седници Народне скупштине која је одржана 26.10.2009.г. документ је објављен у „Службеном гласнику РС“, бр. 88/09.

⁸ Исто.

⁹ Стратегија одбране Републике Србије. Одлука о усвајању Стратегије одбране РС усвојена је на седници Народне скупштине која је одржана 26.10.2009.г. документ је објављен у „Службеном гласнику РС“, бр. 88/09.

Основни задаци политике одбране:

- трансформација и професионализација ВС,
- изградња и унапређење способности Војске,
- реформа и изградња способности институција цивилне одбране,
- ефикасно управљање системом одбране,
- учешће у мултинационалним операцијама,
- ангажовање у активностима Заједничке одбрамбене и безбедносне политике ЕУ,
- ангажовање у ПзМ,
- достизање интероперабилности са системима одбране држава укључених у европске безбедносне структуре и ПзМ.¹⁰

Циљеви и задаци политике одбране реализују се у складу са Уставом, законом, одлукама Владе и Парламента и одредбама међународног хуманитарног права.

Зашто су задаци политике одбране, као такви битни за овај рад? Управо зато што, у потпуности прожимају рад институција војне дипломатије наше земље, а њихова реализација односно степен остварености, који ће бити представљен кроз део реализованих активности Управе за међународну војну сарадњу Сектора за политику одбране МО Р. Србије (УМВС СПО), најбоље приказује резултате и осликава могуће ефекте и утицај војне дипломатије на јачање спољнополитичке позиције наше земље¹¹.

4. ДЕЛОВАЊЕ ДИПЛОМАТИЈЕ КРОЗ МЕЂУНАРОДНУ ВОЈНУ САРАДЊУ

Међународна војна сарадња једна је од најзначајнијих функција система одбране. Носилац планирања, координације и у највећем делу и саме реализације је Управа за МВС СПО.

Приоритети МВС дефинишу се у складу са приоритетима спољне политике Србије и политике одбране МО. Она је снажна подршка спољној

¹⁰ Стратегија националне безбедности Републике Србије (Одлука о усвајању СНБ РС усвојена је на седници Народне скупштине која је одржана 26.10.2009.г. документ је објављен у „Службеном гласнику РС“, бр. 88/09.

¹¹ Подаци коришћени о међународној војној сарадњи су из материјала заступника начелника Управе за МВС, пк П. Краљевића са информисање СВП акредитованих у Р. Србији у Топчидеру, 13. децембра 2011.

политици земље и истовремено подршка реформи система одбране, кроз реализацију планираних и ванпланских активности МВС. Својим проактивним и офанзивним наступом значајно је допринела промовисању резултата реформе система одбране, изградњи поверења и стабилности у региону, унапређењу сарадње са важним државама и војскама света, стварала услове за успостављање војне сарадње са новим државама и наступ наше војне индустрије на осетљива тржишта широм света, омогућила образовање наших официра у многим страним школама, као и припадника страних ОС у Србији и значајно допринела да се постепено усвајају нове вредности и најсавременији стандарди и процедуре у ВС.

Достизањем постављених циљева унапређен је партнерски однос са око 60 држава и великим бројем међународних организација. Билатерална војна сарадња са великим бројем држава је данас најбољи део укупних односа, и испред је сарадње у другим областима међудржавне сарадње. Сагласно дефинисаним опредељењима, а у складу са политичким, економским и безбедносним утицајем појединих држава, дефинисани су и приоритети сарадње у области одбране. Један од приоритетних циљева међународне војне сарадње било је и обнављање и интензивирање традиционално добрих односа и војно-економске сарадње са земљама Блиског истока, Африке, Азије и Јужне Америке. Сарадњом са суседним земљама у области одбране допринели смо свеукупној изградњи поверења, безбедности и стабилности у региону.

Билатерална војна сарадња са САД је најбољи део сарадње. Посебан печат истој дају посете министра одбране САД, прва након 25 година и адмирала Мајкла Малена, званична посета НГШ САД Србији након 57 година. Тежишне области сарадње су школовање и усавршавање наших припадника у САД (Међународни програм за војно образовање и обуку-IMET и Програм за помоћ у борби против тероризма-CTFP), сарадња кроз Програм државног партнерства са НГ Охајо (SPP) и Програм војног плаћања (FMF и FMS).

Унапређена је и сарадња са МО Руске Федерације. Размењене су посете на нивоу НГШ и у наредном периоду очекује се размена посета на министарском (на највишем) нивоу. Потписан је Протокол о школовању и реализоване су билатералне војне консултације. Очекује се да Споразум о стратешком партнерству Србије и Русије да нови импулс унапређењу војне сарадње две државе у наредном периоду.

Сарадња са НР Кином последњих година има растући тренд. Потписали смо Споразум о сарадњи у области одбране и реализовали обостране посете министара одбране и начелника генералштабова. Сарадњу је карактерисала војно-образовна и војно-медицинска сарадња. Српски официри и подофицири завршавају различите облике школовања и усавршавања у Кини, док кинески официри у Србији завршавају Командноштабно усавршавање. Кина је притом и велики донатор информатичке опреме систему одбране.

У претходне четири године обнављана је и интензивирана војно-економска сарадње са земљама Блиског истока и Африке. Потписани су и споразуми о сарадњи у области одбране и војно техничкој сарадњи са низом држава из тог дела света. Такође, са одређеним бројем држава су већ усаглашени споразуми и очекује се њихово потписивање у наредном периоду, што би био нови снажнији импулс за нашу одбрамбену индустрију.

У току претходне четири године реализовано је више од 3.600 активности. Тежиште је било на војно-економској и војно-медицинској сарадњи, обуци, вежбама, школовању и усавршавању припадника МО и ВС, као и учешћу у мировним операцијама.

Сусрети и разговори представника МО и ВС на највишем нивоу, представљају круну јнодипломатских напора институција два министарства, они немају само војно-одбрамбени карактер, они истовремено јесу елемент политике земље и представљају њену снажну подршку. У периоду 2008. до 2012. године. реализовано више од 80 министарских посета у земљи и иностранству, од чега 23 у току 2011. године.

У наведеном периоду, министар одбране Р. Србије, као и начелник генералштаба ВС имали су током посета региону, сусрете и разговоре, (осим са министрима – својим колегама) са свим председницима и премијерима суседних земаља. Министар одбране наше земље је једини министар на тој високој дужности у региону и шире, који је током протеклих година, имао разговоре са потпредседником САД, потпредседником Кине, али и са председницима и премијерима већине европских и ваневропских држава где је боравио у званичним посетама, што речито описује резултате наше војне дипломатије и ефекте које исти свеукупно остварују.

У последње четири године око 600 официра ВС завршило је неки вид обуке или школовања у иностранству. Највише у САД, па затим у Грчкој, Великој Британији, Италији, Турској, Кини, Руској Федерацији као и другим партнерским државама.

Пријемом у пуноправно чланство Процеса сарадње министара одбране земаља Југоисточне Европе - SEDM, наша земља је постала члан свих регионалних безбедносних иницијатива развијених на простору ЈИЕ (SEECР - Процес сарадње у Југоисточној Европи, RCC - Регионални савет за сарадњу, SEEC - Форум за помоћ земљама ЈИЕ, Конференција НГШ балканских земаља и др.), осим Америчко-јадранске повеље (А-5) у којој Србија има статус посматрача.

Учешће ВС у мултинационалним операцијама УН и ЕУ важан је елемент спољне политике, који увелико доприноси да се Република Србија у међународним односима третира као равноправни партнер, који активно доприноси очувању мира и стабилности у свету. Ангажовањем припадника ВС у мултинационалним операцијама у оквиру заједничке безбедносне и одбрамбене политике, наша земља се интегрише у ову важну област активности Европске Уније, што сигурно повољно утиче и на укупан процес европских интеграција.

Закључивањем Меморандума о разумевању између Владе Републике Србије и УН, Република Србија је приступила систему *stand by* (спреман, бити у спремности) аранжмана Уједињених нација, којим се одређени капацитети МО и ВС стављају на располагање УН, за учешће у мултинационалним операцијама.

Приступањем Програму Партнерство за мир Србија је потврдила своје дугорочно опредељење да унапређује заједничке демократске вредности и учвршћује регионалну и глобалну безбедност. У претходном периоду потписан је Споразум о безбедности информација и Уговор о усвајању НАТО кодификационог система. Тим, као и отварањем Мисије Републике Србије при НАТО, створени су услови за садржајнију сарадњу у оквиру Програма ПЗМ.

У Београду је одржана Стратегијска војна конференција за partnере (SMPC), коју је организовала Савезничка команда за трансформацију (АСТ). На Конференцији су учествовали представници из 55 држава и две међународне организације.

Војнодипломатске напоре представља и сарадња ВС и КФОР која се одвија на терену, кроз састанке Заједничке комисије за спровођење Војно-техничког споразума и између начелника ГШ ВС и команданта КФОР.

Министарство одбране сада има закључених 47 међународних уговора. Само у претходне четири године потписана су 24 међународна уговора, чиме је нормативно-правно уређена војна сарадња, што довољно говори о интензитету сарадње претходних године. Осим са Албанијом, МО наше земље има потписане споразуме о сарадњи у области одбране са свим земљама региона.

Такође, у четворогодишњем периоду је потписано више од 40 административних уговора и 59 протокола о донацијама у укупној вредности од око 16.800.000 евра. Велики донатори система одбране су САД, НР Кина, К. Норвешка и К. Данска. Средства добијена из донација највећим делом су усмерена на опремање ВС и побољшање услова војног образовања.

Поред наведеног Програмом развоја капацитета за управљање залихама конвенционалне муниције у Р. Србији (CASM) између Владе Републике Србије, Канцеларије Уједињених нација за развој (UNDP) и Организације за европску безбедност и сарадњу (OEBS), који је потписан 2011. године, предвиђена је помоћ у вредности 11.650.000 долара.

Србија дакле, активно настоји да усклади своје активности и законодавство са нормама ЕУ у области контроле наоружања, непролиферације као и других међународних стандарда и пракси. Доследно спроводећи и поштујући обавезе из међународно прихваћених докумената, споразума и уговора.

Војнодипломатска представништва као таква нису само она из ваше земље упућена у иностранство, већ и страна ВДП у вашој земљи. Центар за везу УМВС испред МО планира, организује и реализује мноштво (планских и ванпланских) активности за акредитоване СВП. Редовно се за стране војне представнике у нашој земљи организују информисања (на нивоу министра, државних секретара, помоћника министра и начелника управа), посете установама Министарства одбране, посете јединицама и установама ВС, присуства вежбама јединица ВС и више од 800 састанака са припадницима система одбране.

Сарадња и комуникација са свим ИО је на изузетном нивоу. Отвореност и транспарентност у раду са СВП у нашој земљи део је политике одбране, последица трансформација и намере изградње професионалне војске.

Степен развијености односа остварен са СВП у многоме утиче на развој односа поверења и сарадње између наше и земље с којом су размењени ВДП. Он, зависи од пуно фактора, од нивоа билатералних односа две земље, до личних и професионалних квалитета ИО и припадника МО који непосредно сарађују. Ниво односа остварен у нашој земљи, директно се утиче на статус и уважавање нашег ИО у другој земљи реформа. Уважавање СВП у нашој земљи од стране представника Система одбране, не може остати без адекватног третмана и реципроцитета према нашим ИО.

При Министарству одбране Републике Србије акредитовано је: 37 ИО, од чега 30 изасланстава (29 ИО + 1 ВИ) и НАТО војна канцеларија са сталним седиштем у Београду, док је седам изасланстава са седиштем ван земље. Изасланици пружају подршку реформи система одбране и активно доприносе унапређењу целокупних војно-војних односа и шире.

Приоритети МВС, самим тим делом и војне дипломатије, у наредном периоду би требали бити:

- Унапређење БВС, посебно са важним и успостављање са новим државама,
- Унапређење регионалне сарадње,
- Заједничке вежбе и статус посматрача на вежбама,
- Заједничка обука и учешће у мултинационалним операцијама,
- Почетак ангажовања у војним операцијама ЕУ за управљање кризама,
- Сарадња са НАТО (ПзМ, IPP, DRG, PARP, IPAP)
- Попуна војног дела Мисије Републике Србије при НАТО
- Сарадња са САД (Програм међудржавног партнерства са Охајом, IMET, развој базе “Југ”, обука),
- Сарадња са Русијом и Кином,
- Интензивирање војно-економске сарадње са земљама Блиског истока и Африке,
- Школовање у иностранству, са фокусом на тактички и оперативни ниво – млађи официри.

Међународна војна сарадња се показала као незаобилазан фактор и подршка спољној политици државе. Важни међународни догађаји који су се одиграли у Србији су потврда такве улоге. Организација ових активности у Србији представља прилику за промоцију државе и војске пред партнерским државама, као и њихово презентовање као поузданих

чинилица у суочавању са актуелним безбедносним изазовима у свету и региону.

Међународна војна сарадња и војна дипломатија су снажан инструмент подршке и промовисања државе и војске, и њене могућности у наредном периоду треба још више експлоатисати.

Општа и војна дипломатија Србије истовремено стварају нужне предуслове за заштиту националних интереса, као и за активно учешће у заштити заједничких вредности са другим државама у региону и шире. Укупни ефекти војне дипломатије не могу да се сагледавају само на основу неколико година али значајно указују, на трендове и тенденције. Министарство одбране и ВС су у потпуности афирмисале неке од својих „препознатљивих производа, услуга и идеја- брендова“ како на регионалном тако и ширем плану. У региону, МО и ВС признате су као поуздан партнер, што је свеукупно допринело изградњи поверења, безбедности и стабилности региона. Потврђени су регионални капацитети МО и ВС, које користе не само војске региона већ и многе друге широм света, учешћем на разним курсевима у организацији АБХО центра у Крушевцу, војно медицински капацитети потврђени кроз вишегодишње ангажовање у међународним активностима, школовање и лечење на ВМА и припремама за међународне мисије.

Захваљујући, између осталог, напорима војне дипломатије овако препозната позиција, омогућила је МО и ВС у наредном периоду, извоз од преко 1,2 милијарде долара, у условима кризе, „арапског пролећа“ то представља један од генератора привредног раста Србије. Министарство одбране као поуздани партнер, обезбедило повољне вишемилионске уговоре војној индустрији Србије у пословима са Ираком, Алжиром и Либијом¹².

Ефекти војне дипломатије – имали су увек изузетан значај, треба бити реалан, рационалан и разумети, да само обједињеним наступом свих

¹² Министар одбране Србије Драган Шутановац и министар одбране Анголе Кандидо Переира дош Сантош ван Друнем, 7. јуна о.г. потписали су писмо о намерама за изградњу војне болнице (по узору на ВМА) и реконструкцију војне базе у Анголи, чиме су створени услови за склапања уговора вредног најмање 500 милиона долара. Осим фирмама из Србије које би учествовале у поменутој изградњи и реконструкцији војних објеката, отвара се и могућност склапања нових уговора за продају наоружања овој земљи. Овим се настављају успешни послови српске војне индустрије, „Press“ 07.06.2012.

државних структура са јасном визијом и заједнички испољеном политичком вољом да се она реализује, подржавајући њене елементе може дати максималне резултате.

ЗАКЉУЧАК

Савремена војна дипломатија, као део опште дипломатије једне државе, усмерена је понајпре на задатке развијања војне сарадње на свим пољима, а нарочито односа поверења и пријатељства са ОС суседних земаља. Њен историјски пут, од преговора војних команданата о условима капитулације и окончања битке, преко тзв. легалних шпијуна до високо образованих дипломата, специјализованих за обрамбену проблематику и питања војне природе, уско је везан уз развој међународних односа и дипломатије уопште. У складу с тим, као што су кроз историју остали непромењени универзални циљеви којима је дипломатија тежила и непрекидно тежи - развитак међународних односа, унапређење положаја властите државе и спречавање рата – тако су универзални циљеви војне дипломатије били и остали позитивна: презентација сопствених ОС, заштита интереса своје земље у земљи пријема и процена његових ОС.

Војна дипломатија новог доба са свим својим институционалним деловима је, потпуно супротно многим увреженим предрасудама, део глобалне дипломатске комуникације, чији извори информисања су начелно јавног карактера, па се у том контексту не разликује у већој мери од “опште-цивилне”, јер једнако тако представља своју земљу и заступа њене интересе (прецизније, оружане снаге).

Државне и националне интересе Р. Србије и начин њихове реализације дефинише државно руководство, пре свега Влада, а напоре да исти постану од планираних реализовани предузимају елементи државног апарата. Доминантно, спољнополитичке интересе реализује МСП, а војна дипломатија се ставља у функцију њиховог остваривања. С тим у вези, може се рећи да су циљеви опште и војне дипломатије међусобно испреплетани и тешко је рећи да ли постоји и где је граница између једне и друге? Међутим, уочава се и да су резултати остварени на пољу војне дипломатије Србије конкретнији, што произилази из саме природе, места и улоге војног фактора у региону и свету.

Једноставно, држава и војска, односно цивилна и војна дипломатија морају говорити истим језиком и наступати са истих позиција. Основни

предуслов за сагледавање будуће улоге војне дипломатије је разумевање неодвојивости и важности синхронизовања спољне политике и политике одбране. У том смислу, целокупан наступ мора бити синхронизован између два главна министарства, МСП и МО.

Процес усаглашавања практично почиње у Влади дефинисањем приоритета спољне политике, а реализује се кроз координацију МСП и МО (и осталих министарстава), чиме добија своју практичну примену кроз рад и сарадњу амбасадора и ИО у мисијама у иностранству.

Војна дипломатија је имала и имаће незаменљиво место у укупним односима држава, кроз билатералне и мултилатералне активности. Произилази из значаја колективне безбедности, глобалних изазова и претњи, све значајније улоге и места војног фактора у превентивном деловању, решавању асиметричних изазова, ангажовања у међународним као и цивилно-војним мисијама од изградње поверења у кризним подручјима до изградње нација у постконфликтим регионима и државама.

Војне дипломате као најистуренији промотери војне дипломатије добијаће на значају али ће се и њихова улога прилагођавати новим реалностима. У том смислу, неки класични послови везани за рад војног представника, који су до сада доминирали у раду, добијаће нову димензију. Војна дипломатија биће све више усмерена на проактивно деловање у функцији промоције сопствене политике одбране, изградње поверења, партнерских односа, билатералне и мултилатералне војне сарадње, стварања услова за војно економску сарадњу и представљања војске и државе у свим сегментима друштвеног живота.

Савремена војна дипломатија постепено на један нов начин, модернијим приступом све значајније доприноси развијању односа сарадње и уважавања. Померањем тежишта са чисто обавештајних на стручно-функционалне задатке, даје нов квалитет сарадњи, заснованој на поверењу и партнерству. Јачање мера поверења је један од императива савремених међународних односа, а постиже се применом мера транспарентности (контрола наоружања) и демократском контролом рада војних структура. Асиметричност савремених изазова, ризика и претњи захтева већу кохезију свих, не само угрожених земаља, што подразумева интензивну сарадњу у домену безбедности и размену потребних информација.

Данас су војне дипломате сви припадници Министарства одбране и Војске Србије, од министра одбране, начелника генералштаба,

војнодипломатских представника до војника ангажованих у мировним мисијама, кадета на школовању у иностранству, подофицира и официра у мултинационалним вежбама. У садашњем тренутку опште глобализације света, више не постоји ни време ни место које није информативно покривено.

Правилним усмеравањем активности билатералне и мултилатералне сарадње чине се максимални напори да се подиже углед земље и доприноси њеном међународном престижу.

Војна дипломатија мора активно да доприноси остваривању државних интереса, чак шта више, може се рећи да јој је то и основни задатак и да мора да улаже максималне напоре како би се исти реализовали у потпуности или у највећој мери.

Само активним приступом, високим нивоом свести о значају појединачног и колективног наступа сваког појединца и делегације ствара се позитивна слика о институцији Министарства одбране и Војске Србије. Ово мукотрпно склапање мозаика у свести најшире јавности, како домаће, али и у случају војне дипломатије, међународне, значајан је инструмент позиционирања у дипломатским пословима. У исто време, сваки неодговоран иступ може озбиљно угрозити вишегодишње позитивне напоре и достигнуте резултате. Битно је изградити свест да сви заједно дају немерљив допринос бољем разумевању позиција и интереса Републике Србије.

Литература

Хатица Бериша, Игор Баришић: *„Место и улога изасланства одбране у одбрамбеној дипломатији Републике Србије“*, међународна научна коференција „Дипломатија и култура: стање и перспектива, 29.6.2015. године, Београда, стр. 190-208.

Стратегија националне безбедности Републике Србије, Министарство одбране Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 88/09.

Стратегија одбране Републике Србије, Министарство одбране Републике Србије, „Службени гласник РС“, бр. 88/09.

Abstrakct: One of the features of modern civilization is a continuous and progressive development, based on unity, contradictions and conflicts. Distrust, as a permanent attribute and a true companion of relations between states and nations, is in fact the result of war and politics that leads to wars and destruction for the sake of achieving and preserving national interests. In the complex relations between subjects of international relations, a system of communication is functioning, which develops its science, resources and human resources, trying to remove obstacles, differences and disputes between nations and states. This complex and important task belongs to diplomacy, the special activity in international relations. It plays special role in the cultural heritage of the Republic of Serbia.

Throughout this paper the current problems will be identified and pointed to the possibilities for more efficient functioning of all segments and entities involved in the creation and realization of military-diplomatic activities, and point out the possible effects and impact of defense diplomacy on the strengthening of foreign policy and the cultural position of the Republic of Serbia.

Key words: diplomacy, defense diplomacy, international relations, Republic of Serbia, Serbian army.

ODNOS PREMA PRAVOSLAVNIM CRKVAMA NA KORDUNU U VRIJEME SOCIJALIZMA

dr. sc. Filip Škiljan

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Apstrakt: Autor na temelju građe iz fonda Komisija za odnose s vjerskim zajednicama SR Hrvatske donosi informacije o hramovima na Kordunu u vrijeme socijalizma. Pravoslavne crkve na Kordunu sasvim sigurno su prošle, uz pravoslavne crkve u Lici, najlošije od svih sakralnih građevina Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj. Prva devastacija hramova na Kordunu bila je načinjena od strane Nijemaca, Talijana, ustaša i partizana za vrijeme Drugog svjetskog rata. Tada su crkve opljačkane, zapaljene, a u crkvama su paljeni i ljudi. Međutim, još gore od ratnih razaranja bila su razaranja koja su uslijedila u vrijeme mira, ona koja su učinjena u Narodnoj Republici Hrvatskoj, odnosno u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, a kasnije u SRH, odnosno SFRJ. Ta uništavanja urađena su ponajviše od strane samih stanovnika tih srpskih naselja, od strane lokalnih NOO-a i od strane općinskih organa. Njihove ruševine su prepuštene raspadanju, minirane i razgrađivane. Broj vjernika se naglo smanjivao, a ateizacija čitave države tome je pridonosila. Prvi pokušaji obnova uslijedile su početkom pedesetih godina. Taj je posao išao vrlo teško jer su se tome odupirala sela u kojima su trebale biti poduzete obnove. Prilikom obnova dolazilo je i do fizičkih obračuna između radnika na gradilištima i paroha i stanovnika pojedinih sela. Posebno je loš odnos bio prema malobrojnom pravoslavnom sveštenstvu koje je bilo izloženo najbestijalnijim napadima, izbacivanju iz parohija, zastrašivanju, hapšenjima, kažnjavanjima i sistematskom zanemarivanju njihovih zahtjeva i molbi.

Ključne riječi: Srpska pravoslavna crkva, Kordun, socijalizam, Hrvatska.

Uvod

Sudbina Srpske pravoslavne crkve na Kordunu u vrijeme socijalizma određena je bila njezinom sudbinom u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Fizičke likvidacije, prekrštavanja i prisilno iseljavanje bile su tri strateške poluge ustaške politike istrebljenja srpskog stanovništva u NDH. Istrebljenje Srba, kao svoj glavni cilj nakon uspostave NDH, ustaše su zacrtali još u emigraciji u Italiji, a sadržano je u lakonskom stavu o trećinama: trećinu Srba pobiti, trećinu iseliti, trećinu asimilirati. Opća osnova njihovog operativnog plana bio je sustavni teror (zakonodavno obespravljenje, demonizacija, izrada spiskova, hapšenja, progoni, likvidacije).

Hrvatska, odnosno krajevi NDH koji čine današnju Hrvatsku, imala je 1941. godine 3.780.000 stanovnika, od čega je Srba bilo 703.000 ili 18,6% (prema Žerjaviću). U masovnim fizičkim likvidacijama, kao vidu »konačnog rješenja srpskog pitanja«, između 1941. i 1945. je stradalo 86.449 Srba civila, a 24.844 samo 1941.¹ Sa Korduna je tijekom Drugog svjetskog rata stradalo 19.585 Srba ili 20,84% od ukupnog broja Srba.

O razmjerima stradanja Srba u NDH 1941. neizravno nam govore i podaci o ubijenim civilima u kotarevima u kojima su Srbi bili u apsolutnoj ili relativnoj većini, odnosno bili u značajnom broju. Među ukupno stradalim civilima tih kotareva ogromnu većinu činili su upravo Srbi.

Tabela I. Broj stanovnika i broj stradalih na Kordunu 1941–1945.

Kotar	Broj stanovnika 1931.	Broj pravoslavnih 1931.	Broj stanovnika 1941. (za stopu demografskog rasta uvećan rezultat popisa iz 1931)	Broj ubijenih civila 1941.	Postotak ubijenih civila 1941. od ukupnog broja stanovnika 1941. u kotaru	Broj ubijenih civila 1941–1945. i postotak od ukupnog broja stanovnika 1941. u Kotaru
Vojnić ²	17.228	14.317 (83,1%)	18.778	935	4,97%	4.894 (26,06%)
Vrgin most ³	37.820	30.237 (79,95%)	41.223	4.263	10,34%	6.991 (16,95%)
Slunj i Veljun ⁴	45.829	24.352 (53,13%)	49.953	1.924	3,85%	5.748 (11,50%)

¹ D. Cvetković, »Stradali pripadnici Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije iz Hrvatske prema popisu Žrtve rata 1941–1945. iz 1946. godine. Analiza trenutnog stanja prema do sada izvršenoj reviziji« u: *Dijalog povjesničara – istoričara*, ur. Hans Georg Fleck i Igor Graovac, sv. 6 (2002), 365–381.

² Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji, Karlovac 1989, 1114.

³ D. Baić, Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945, Vrginmost 1980, 270–273.

⁴ Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945, Karlovac 1988, 911.

Koliki je bio pogrom Srba upravo u prvoj godini ustaške vladavine govore nam (također neizravno) i podaci o stradanjima civila 1941. u odnosu na ukupne civilne žrtve u tim kotarevima za vrijeme cijelog rata (1941–1945): kotar Vojnić 19%,⁵ kotar Vrginmost 60%,⁶ kotarevi Slunj i Veljun 33%.⁷ Poimenični popisi žrtava koji su načinjeni za spomenute kotareve ukazuju da se radi uglavnom o Srbima i uglavnom o civilima.

Zbog velikih stradanja Srbi su u Drugom svjetskom ratu izgubili vjeru u Crkvu i sveštenike te smatrali da Crkva nije bila značajan faktor u obrani svog naroda na ovim prostorima, jer su sveštenici ili prisilno iseljeni od strane ustaških vlasti ili su, u strahu za vlastiti život, pobjegli u Srbiju te ostavili pastvu na milost i nemilost ustašama. Činjenica je isto tako da su brojni sveštenici, kao tradicionalni nosioci nacionalnog identiteta hrvatskih Srba, bili žrtve fašističkog terora na samom početku rata te da nisu ni mogli znatnije pomoći svojim vjernicima. Srpska pravoslavna crkva na dan završetka rata, 15. svibnja 1945, imala je na čitavom području Hrvatske oko 50 svećenika i niti jednog arhijereja. Godine 1946. na području Hrvatske je bilo vjerski organizirano 112 parohija, a 233 su bile bez svećenika.⁸ Za vrijeme rata stradalo je iznimno mnogo hramova na području Gornjokarlovačke (posebno na Kordunu) i Slavonske eparhije. Od ukupno 637 hramova Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj čak 100 ih je uništeno 54 su oštećeni i nikad obnovljeni, a čak 27 su komunističke vlasti neposredno nakon Drugog svjetskog rata do temelja razrušile. Nakon rata, umjesto crkava, nastajale su na njihovim lokacijama i od njihova materijala škole, općinske zgrade, zgrade poljoprivrednih zadruga, nogometna igrališta, vojni poligoni i slično. Pojedine su hramove ustaše ili Talijani započeli rušiti ili su ih zapalili, a onda su komunističke vlasti uklonile njihove ruševine i zauvijek im zatrli trag. Nakon rata je Komunistička partija željela gurnuti Srpsku pravoslavnu crkvu, baš kao i rimokatoličku, na margine društva. Napadi na pravoslavne svećenike bili su u prvim godinama nakon rata nešto sasvim uobičajeno.

Od ukupno 47 pravoslavnih hramova koji su postojali na Kordunu (na području općina Karlovac, Duga Resa, Vojnić, Vrginmost i Slunj) jedanaest ih je u potpunosti razrušeno i nestali su u Drugom svjetskom ratu, jedanaest su teško oštećeni od Talijana i ustaša u ratu, a osam koji su bili oštećeni u Drugom

⁵ *Kotar Vojnić u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Karlovac 1989, 1114.

⁶ D. Baić, *Kotar Vrginmost u NO borbi 1941–1945*, Vrginmost 1980, 270–273.

⁷ *Kotar Slunj i kotar Veljun u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, Karlovac 1988.

⁸ Z. Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991, od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006, str. 127.

svjetskom ratu srušeni su od strane komunističkih vlasti nakon Drugog svjetskog rata. Devet hramova je u godinama nakon Drugog svjetskog rata obnovljeno. Mi ćemo se u ovom tekstu baviti u najvećoj mjeri hramovima koje su komunističke vlasti nakon Drugog svjetskog rata srušile do temelja, ali i ostalim oštećenim hramovima koji uslijed nerazumijevanja lokalnih vlasti nisu bili obnovljeni te svijetlim primjerima obnovljenih i novosagrađenih kordunskih hramova. Rad se temelji na dokumentima Komisije za odnose s vjerskim zajednicama NR/SR Hrvatske.

Odnos prema sveštenicima nakon Drugog svjetskog rata

Pravoslavni sveštenici su nakon Drugog svjetskog rata bili izloženi fizičkim napadima, novčanim kaznama i kaznama zatvora i najrazličitijim vrstama prijetnji. Jedan od oblika uskraćivanja potpore sveštenicima bilo je sprečavanje obavljanja vjerskih obreda. Takav je slučaj bio u selu Široka Rijeka na mjestu nekadašnjeg drvenog hrama gdje su 28. kolovoza 1953. godine svešteniku Marku Vučkoviću zabranili obavljanje vjerskih obreda bez odobrenja Odjela unutarnjih poslova NOK Vojnić. Član Komisije za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske Ilija Ćuk poslao je protestno pismo Izvršnom vijeću Narodne Republike Hrvatske u kojem je tražio da se organi Narodne milicije pridržavaju striktno zakonskih propisa i da ne ometaju slobodno vršenje vjerskih obreda koji su zakonom odobreni. Izvršno je vijeće odgovorilo da spomenuti sveštenik nije imao pravo obavljati vjerski obred u običnoj privatnoj kući bez odobrenja.⁹

Slična se situacija zabrane održavanja obreda dogodila i u Sadilovcu. Naime, ondje je trebao 14. listopada 1955. godine služiti službu i pomen na žrtve koje su pobijene u crkvi u srpnju 1941. godine paroh iz sela Vrelo u blizini Bihaća koji je u to vrijeme pokrивao i parohije na susjednom Kordunu (Mašvina, Sadilovac i Kordunski Ljeskovac). Kada se saznalo da će paroh doći u Sadilovac, prvi puta nakon Drugog svjetskog rata da održi službu i pomen u zidinama izgorjelog hrama, radnik Poljoprivrednog dobra u Sadilovcu Rade Ljiljak uručio je svešteniku pismo kojim seoski odbor SSRN Sadilovac zabranjuje svešteniku da dolazi u Sadilovac bez obzira da li ga je netko od vjernika zvao da dođe u naselje. Sveštenik je svejedno došao spomenutog dana u Sadilovac, ali su ga u samoj crkvenoj porti dočekali Boško i Mile Zatezalo sa grubim neprijateljskim povicima 'Natrag se vraćaj odmah!' Prisebni sveštenik je izvadio iz džepa Zakon o pravnom

⁹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 141, 9794/1953.

položaju vjerskih zajednica i ukazao na 13. članak toga zakona. Međutim, usprkos tome, sveštenika su spomenuti ljudi tjerali, pa je on pozvao u pomoć miliciju koja se nalazila izvan crkvene porte. Međutim, komandir stanice milicije iz Rakovice nije svešteniku dao potporu, već mu je kazao da ljudi ne žele njegovo bogoslužje budući da su im stradali članovi obitelji u crkvi. Narodni odbor kotara Karlovac stao je također u zaštitu stanovnika mjesta Sadilovac koji nisu željeli da se služba održi te su smatrali da bi na tom skupu bile svega »1-3 starije žene koje su tražile i bile bi htjele da se misa održi, dok sav ostali narod nije dozvoljavao«. ¹⁰

I kasnih sedamdesetih bilo je slučajeva odbijanja održavanja parastosa žrtvama od strane općinskih vlasti. Paroh Ranko Jeftimir, sveštenik iz sela Radovica kod Cetingrada zatražio je od SUP-a Slunj da smije održati parastos žrtvama fašističkog terora u selu Buhača na lokaciji Mehino stanje 30. srpnja 1977. godine. Međutim, SUP Slunj je izdao negativno rješenje na njegovu molbu. ¹¹

Slučaj u selu Donja Čemernica govori o tome koliko je narod pedesetih godina držao do pravoslavnih sveštenika. Navodno je paroh Mane Lazić došavši u dom Dragana Ivkovića čuo da ga Ivković ne može primiti jer mu je lokalni učitelj Kraguljac to zabranio pod prijetnjom da će biti otpušten iz sisačke željezare ukoliko primi popa. I uprava fabrike cigala Blatuša također je navodno bila zabranila svojim radnicima da primaju sveštenika pod prijetnjom otpuštanja. Učitelj Đuro Kraguljac je rekao kada se susreo sa sveštenikom Lazićem na seoskom putu da narod Donje Čemernice »nerado prima popove u kuću, posle onih pokolja 1941. godine, jer da su popovi baš ti koji su doveli do onoga pokolja i da bi mu bilo najbolje da ne zalazi u ovo i onako ražalošćeno i ozlojađeno selo«. Kada je Kraguljac to rekao Lazić mu je odgovorio »Srbi moji, što je to s Vama da nećete da krst ljubite, to vaši stari nisu radili«. Kraguljac je Lazića pokušao pod fizičkim prijetnjama potjerati iz sela želeći spriječiti daljnje osvećivanje domova. Međutim, čini se da je sveštenik nastavio nedugo zatim osvećivanje domova te da je nekoliko dana kasnije 27. siječnja 1956. obavio osvećivanje domova i u Topuskom. ¹²

Bilo je i slučajeva da pravoslavni sveštenici nisu mogli doći služiti na pojedine parohije usprkos tome što su parohijalni domovi bili čitavi. Takav je slučaj bio u Topuskom. Naime za Topusko je postojao dekret da se ondje postavi pravoslavni

¹⁰ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 142, 258/1955.

¹¹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 235, 177/1977.

¹² HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 143, 91/1956.

sveštenik. Taj posao 1956. godine nije urađen jer su lokalni organi smetali njegovo postavljanje.¹³ Naime, u parohijskom stanu u Topuskom bili su nastanjeni učitelj i jedan oficir te općinske vlasti nisu dozvoljavale njihovo iseljavanje i dovođenje paroha.

Pojedini su parosi nastradali zato što su obavili osvećenje kuća bez prisutnosti kućedomaćina, odnosno vlasnika kuće. Paroh Milan Vezmar, sveštenik iz Veljuna, bio je kažnjen sa 7.000 dinara novčane kazne ili 15 dana zatvora radi toga što je bez dozvole i odobrenja kućnog gospodara izvršio vjerski obred u kući. Vezmar je u kuću Milovana Matijevića u selu Poljani kod Krnjaka ušao na poziv njegove supruge koja je sveštenika dočekala na vratima i pozvala ga u kuću da izvrši obred osvećenja. Poslije su ga optužili da je vjerski obred izvršio bez dozvole kućegospodara, a sudac u Krnjaku je Vezmaru rekao da mora Matijeviću platiti 3.000 dinara odštete zbog toga što je ovaj morao nakon njegova osvećivanja krečiti kuću. Vezmar nije imao novaca da plati odštetu te je čitava stvar poslana u Karlovac. Iza čitavog slučaja, koji se pojavio i u tisku u Karlovačkom tjedniku i Vjesniku stajao je Milutin Košarić, predsjednik općine Krnjak koji je iz osobne netrpeljivosti vodio napad na paroha Vezmara, člana pododbora Prosvjete i aktivnog sudionika NOB-a.¹⁴

Kasnih sedamdesetih na području općine Vojnić gotovo 90% ljudi je sahranjivano bez vjerskog obreda. Prema riječima lokalnog paroha iz Kolarića razlog je bio taj što Srbi komunisti nisu dozvoljavali da jerej Milivoje Topić isprati pokojnike s obredom. Naime, predsjednik SUBNOR-a općine Vojnić Milić Napijalo postavljao je kao uvjet da na sprovodima ne sudjeluje paroh ako žele da sudjeluje on.¹⁵

Uništavanje pravoslavnih hramova na Kordunu

Nedugo nakon Drugog svjetskog rata započelo je nemilosrdno uklanjanje ostataka nekadašnjih hramova koji su bili manje ili više oštećeni u ratu. O nekim slučajevima takvih uklanjanja znamo nešto više iz dopisa koje je Gornjokarlovačka eparhija slala Komisiji za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske. Jedno od prvih uklanjanja ostataka crkve bilo je ono u selu Perni pod Petrovom Gorom. Crkva u Perni prvo je zapaljena 1941. godine. Izgorjele

¹³ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 143, 91/1956.

¹⁴ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 144, 114/1957.

¹⁵ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 235, 176/1977.

ruševine stajale su i po završetku rata. Minama i buldožerima srušeni su zidovi hrama Uspenja Bogorodice 1949. godine. Pod rukovodstvom lokalnog učitelja 1955. godine iskopani su temelji hrama, uništen je kamen temeljac i potrgane su nadgrobne ploče u porti crkve. Crkvište hrama u Perni pokraj Topuskog trebalo je biti asfaltirano kao nogometno igralište.¹⁶

Sudbina crkve u Primišlju bila je teška i u ratu i poslije rata. U ratu je hram bio malo oštećen, a nakon rata prvo su ga pokušali dignuti u zrak, a poslije toga je postepeno malo po malo rušen dok nije doveden u stanje u kakvom je izvršena eksproprijacija. Uz ruševine hrama sagrađena je škola.¹⁷

Sličnu je sudbinu doživjela i Srpska pravoslavna crkva u Vojniću koja je spaljena 1941. godine da bi onda nakon rata bila u potpunosti razrušena do temelja, a od njezine građe sagrađeni društveni objekti u naselju. 1948. izvršena je i eksproprijacija zemljišta tako da je parohija u Vojniću ostala praktički bez ičega.¹⁸ Godine 1984. Eparhija Gornjokarlovačka zatražila je zemljište za izgradnju parohijalnog hrama u Vojniću, a potom i naknadu za materijal koji je razgrabljen nakon rušenja crkve, ali Općina Vojnić se tome suprotstavila i smatrala je traženja potpuno neosnovanima.¹⁹

Slično je bilo i u selu Gornjem Sjeničaku. Crkva u Sjeničaku između Karlovca i Vrginmosta bila je očito teško oštećena u Drugom svjetskom ratu. Budući da je selo u cijelosti bilo spaljeno još 1942. godine stanovnici su nakon povratka uzimali kamen s ruševina crkve i gradili sebi kuće.

U Boviću između Vrginmosta i rijeke Kupe su crkva i parohijski stan za vrijeme rata spaljeni. Nakon rata crkva je minirana. Zbog miniranja su napukli zidovi, a jedan dio zida se srušio. Urušene i napuknute zidove na traženje općine Vrginmost Eparhija Gornjokarlovačka je srušila. Zvona sa crkve bila su nakon rata podignuta na drvenu zvonaru, ali je NO kotara Vrginmost srušio zvonaru, a zvona je prelio u spomenik palim borcima u parku u Vrginmostu.²⁰

U Veljunu su od crkve ostali samo zidovi s koje nije odvožen kamen, ali su zato još u vrijeme rata stanovnici odvozili kamen s parohijalnog doma u Veljunu

¹⁶ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 176/1985.

¹⁷ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 151, 60/1961.

¹⁸ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 251, 78/1982.

¹⁹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 262, 46/1986.

²⁰ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 261, 213/1985.

i upotrebljavali ga za podizanje bajti i domova. Od parohijalnog doma u Cvijanović Brdu sagrađen je nakon rata, 1948. godine, zadružni dom.²¹

U Slunju je NO općine Slunj šezdesetih smatrao da hram treba ukloniti iz centra naselja te su predložili da se obnovi hram u Slušnici, četiri kilometra od Slunja. Eparhijski upravni odbor se nije složio s time, već su pristali da se gradnja novog hrama pomakne na periferiju naselja Slunj, na zemljište zvano Svetica, iako su smatrali da je nepotrebno zbog urbanističkog plana rušiti građevinu u centru Slunja koja je preživjela rat. Naime, na mjestu hrama u Slunju trebalo je sagraditi Dom kulture, ali je Eparhija načinila molbu i elaborat za obnovu hrama.²² Hram u Slunju je ostao u centru naselja i obnovljen je 1967. godine.

Pravoslavna crkva u Tušiloviću trebala je prema prijedlogu Udruženja boraca NOR-a pripasti državi jer su oko nje, u vrijeme Drugog svjetskog rata, vođene borbe između partizana i ustaša koji su se utaborili u hramu.²³ Hram iz toga razloga nikada nije obnovljen.

Zanimljiv je slučaj s pravoslavnim hramom na Vrelu Mrežnice koji se šezdesetih godina našao unutar Vojnog poligona Slunj. Taj je drveni hram, jedan od rijetko sačuvanih tijekom Drugog svjetskog rata, trebao biti prenesen na drugu lokaciju o trošku JNA, odnosno u Primišlje, gdje više nije postojao pravoslavni hram. Naime, dogovorom je bilo uređeno da će u vrijeme kada vojska ne koristi spomenutu zonu u Vrelu Mrežnice hram koristiti Eparhija Gornjokarlovačka. Međutim, dogodilo se da su vojnici prilikom svojeg boravka na Vrelu Mrežnice teško oštetili hram iznutra, opljačkali predmete, a prozore razbili i vrata obili. To je ponukalo Gornjokarlovačku eparhiju da zatraži premještanje hrama do čega u konačnici nije došlo.²⁴ Kao obeštećenje za hram u Vrelu Mrežnice Gornjokarlovačka eparhija je dobila 1.800.000 dinara. Slična je situacija bila i s hramom u Močilama za koju je, iako je bila ruševina bez krova, Eparhija tražila 7.000.000 dinara od Vojske.²⁵ Hramovi u Toboliću, Tuku i Zbijegu bili su ruševine u vrijeme formiranja Vojnog poligona, pa ne znamo da li je za njih Gornjokarlovačka eparhija dobila ikakav novac.

²¹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 133, 1227/1948.

²² HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 151, 60/1961.

²³ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 147, 181/1959.

²⁴ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 167, 218/1964.

²⁵ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 172, 36/1966.

Obnova i teškoće vezane za obnovu pojedinih hramova na području Korduna

Jedan od prvih hramova za koji se sakupljalo obnovu na Kordunu bio je hram u Blatuši. Već sredinom pedesetih počelo je sakupljanje priloga za obnovu ovoga hrama koji je bio srušen u Drugom svjetskom ratu. Novac su sakupljali emigranti iz Blatuše i okolice koji su živjeli u Kanadi, a predvodio ih je otac generala Rade Bulata. Bulata su jugoslavenske vlasti optuživale da je pročetnički orijentiran i to je doводilo do problema kod opravke hrama. Za hram u Blatuši tako je prikupljeno u nekoliko navrata oko 1.000.000 dinara. U ruševinama hrama služila se služba dva puta godišnje na Svetoga Nikolu i na Svetoga Iliju, ali je postojalo veliko protivljenje skupine ljudi u selu da se hram popravi. 26. kolovoza 1956. stanovnici sela Blatuše su jednoglasno donijeli zaključak da na tome mjestu nije potrebna crkva i da oni ne dozvoljavaju nikome da radi bilo što na toj zgradi. Pozvali su Crkvu da financira gradnju škole budući da djeca uče u bajti, a ne obnovu crkve koja im nije potrebna. Istaknuli su da se ne slažu da se u njihovu selu podiže crkva »koja će sijati laž, licemjerstvo i zlobu među našim ljudima« te se pozivaju na ubijanja ljudi u crkvama u Glini i Kolariću koje Srpska pravoslavna crkva nije spriječila. Nakon dopisa koji su poslali kotaru Karlovac slijedio je potpis 241 čovjeka. Zbog narušene statike crkve i lošeg stanja tornja građevinska inspekcija je tražila da se mora odobriti građevinska dozvola za opravku hrama što je još dodatno kompliciralo obnovu objekta. Situacija se toliko zaoštrila da su mještani obližnjeg sela Perna ponudili svoju pomoć stanovnicima Blatuše koji su se protivili popravku crkve te su dovozili i vreće s pijeskom da bi spriječili mogući popravak građevine. Radnici koji su dolazili da popravljaju crkvu bili su tučeni, pljuvani, ponižavani i sa gradilišta tjerani prijetnjama smrću. Stanovnici sela Blatuša, njih 333, potpisali su još jednu peticiju protiv opravke crkve koju su poslali Republičkom izvršnom vijeću, Komisiji za vjerske poslove. Nakon tih događaja i pritisaka Eparhijski upravni odbor Gornjokarlovačke eparhije odustao je od popravka crkve. Darodavac Pero Bulat je novac namijenjen za obnovu crkve u Blatuši prenamijenio za drugu crkvu.²⁶ Pitanje popravka ove crkve pokrenuto je ponovno 1978. godine kada je Općina Vrginmost zahtijevala da Eparhija Gornjokarlovačka obnovi ili ukloni zidine hrama u Blatuši zbog opasnosti za djecu koja su se igrala oko ruševina. Godine 1981. Matija M. Čiča, Kordunaš, sada stanovnik Indije, inicijator popravka hrama u Blatuši, poslao je pismo predsjedniku Saveznog izvršnog

²⁶ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 143, 338/1956.

vijeća Veselinu Đuranoviću tražeći od njega pomoć da se konačno dopusti obnova hrama Svetoga Oca Nikolaja u Blatuši.²⁷ Nakon toga je pokrenuto sakupljanje dobrovoljnih priloga kojima je hram trebao biti obnovljen. Kada je Pravoslavna opština Topusko tražila dozvolu da se hram obnovi donacijama 1982. godine Općina Vrginmost je izdala negativno rješenje, odnosno nije dozvolila opravak hrama. Tako je i taj, drugi pokušaj obnove, pao u vodu.²⁸ Godine 1983. Gornjokarlovačka eparhija ponovno reagira i traži da se žalba zbog odbijanja sakupljanja dobrovoljnih priloga uvaži, odnosno da Vrhovni sud donese presudu kojom se odobrava sakupljanje dobrovoljnih priloga za obnovu građevine.²⁹ Matija M. Čiča se 1983. godine obratio i predsjedniku predsjedništva SFRJ Miki Špiljku tražeći od njega da reagira na odbijanje suradnje Općine Vrginmost u vezi sa obnovom hrama u Blatuši. Potom je iz Skupštine SFRJ poslan dopis Saboru SR Hrvatske da izvidi zašto tri godine nije ništa poduzeto u vezi popravka hrama u Blatuši.³⁰ Dana 4. studenog 1983. izdana je građevinska dozvola za obnovu hrama u Blatuši, a deset mjeseci kasnije ta je dozvola od Sekretarijata za inspekcijske poslove Zajednice općina Karlovac ukinuta. U međuvremenu Eparhija je kupila ciglu, a suočavala se s brojnim problemima u samom selu. Jedan od mještana je izvadio traverzne grede sa crkve, a nakon dovoženja cigle već idućeg dana lokalni mještani su od cigle napravili grob s krstom na kojem je pisalo »Smrt popu«, a potom pokraj toga srp i čekić, petokraka, te natpis »Tito SKOJ« i »Nećemo crkvu«. ³¹ U konačnici je crkva obnovljena 1985. godine.

Poseban slučaj obnove, odnosno gradnje nove crkve, vezan je za hram u Donjem Budačkom. U nedalekom Krnjaku crkva je bila teško oštećena u Drugom svjetskom ratu. Ostatke zidova odlučio je ukloniti Narodni odbor općine Krnjak radi gradnje osnovne škole, a Eparhijski upravni odbor je tražio da za rušenje hrama kao odštetu dobije novac za gradnju dijela novog hrama u Donjem Budačkom. Za novi hram u Donjem Budačkom NOK Karlovac je smatrao da može odvojiti gotovo 3 milijuna dinara. Čak je 529 mještana Krnjaka i okolice potpisalo izjavu u kojoj stoji da se protive obnovi hrama, odnosno da žele da se na mjestu hrama podigne škola. U konačnici je došlo do problema između Eparhije i

²⁷ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 249, 157/1981.

²⁸ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 250, 15/1982.

²⁹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 253, 36/1983.

³⁰ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 255, 186/1983.

³¹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 256, 51/1984.

Komisije za odnose s vjerskim zajednicama zbog toga što Crkva nije željela prodati zemljište u Krnjaku već je predlagala eksproprijaciju i obeštećenje na što Komisija nije mogla pristati. Osim toga Krnjak je dobio sredstva za gradnju škole koja nije stigao utrošiti jer su postojali imovinsko-pravni problemi, pa su stoga mještani Krnjaka i okolice bili revoltirani.³² Ipak, hram u Krnjaku je srušen, a kada je započela gradnja hrama u Donjem Budačkom došlo je do sukoba lokalnog stanovništva sa Crkvom. Već u travnju 1961. godine došlo je do sastanka članova društveno-političkih organizacija Donjeg Budačkog na kojem je bilo prisutno 185 članova. Svih 185 članova donijeli su odluku u ime 268 birača izborne jedinice Donji Budački da se ne slažu s izgradnjom crkvenog objekta u njihovom naselju te su naglasili potrebu gradnje društvenog doma i veliki doprinos Donjeg Budačkog NOP-u. Gradnja je svejedno 1962. godine započela. Već 19. travnja 1962. kada je predstavnik Eparhijskog upravnog odbora izišao na teren da obavi licitaciju za izvođenje radova za gradnju crkve u Donjem Budačkom grupu terorista predvodio je službenik NOO-a Krnjak Mirko Pavković koji su spriječili da se licitacija provede. Ljudi prisutni na licitaciji postavljali su pitanja svešteniku zašto se u selu gradi crkva kada je oni ne žele te su konstatali da su prikupili 268 potpisa koje su poslali Izvršnom vijeću NR Hrvatske protiv gradnje objekta. I 10. svibnja iste godine spriječeno je licitiranje. Dana 14. svibnja 25 nasilnika iz Donjeg Budačkog došlo je na gradilište i ondje su zatrpavali temelje hrama te prijetili prisutnima koji su temelje čistili, a istoga dana je sveštenik Mane Lazić rekao nasilnicima da je Tito dozvolio da se grade crkve, pa da se podižu i crkve u Beogradu, na što su mu nasilnici odgovorili da Tito može dizati crkve u Beogradu, ali da u Donjem Budačkom ne može. Tada je došlo i do fizičkog obračuna između radnika na gradilištu i između pojedinaca iz Donjeg Budačkog, a nasilnici su kola u kojima se prevozio materijal survali niz jednu padinu. Predsjednik NOO Krnjak je 19. svibnja 1962. godine dao svoje mišljenje da je preuranjeno građenje bilo kakvog sakralnog objekta na Kordunu kada još nisu popravljene sve kuće, nisu sagrađene tvornice te prosvjetne i zdravstvene ustanove. Narod Donjeg Budačkog je očigledno smatrao da je Krnjak dobio školu, Tušilović penzije, a u Budačkom se gradi crkva. Prema riječima paroha, koji je sam sa dva radnika vodio pripreme radove na hramu, 4. lipnja 1962. došla je grupa od 40 ljudi iz sela s lopatama uz strašnu viku, potjerala paroha i počela zakopavati temelje hrama kamenjem i zemljom. Svešteniku su prijetili Nikola Đurić i Petar Komadina te Baja Đurić koji su mu govorili da će ga iseliti, pregaziti, s njim svršiti i udesiti. Kamen za gradnju nasilnici su bacili u provaliju,

³² HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 149, 118/1960.

a sveštenik je doznao da je postolaru Milivoju Nikoliću nuđeno 100.000 dinara da ga likvidira. 10. lipnja su mu isti nasilnici uništili sav kreč, a potom ga izazivali i prijetili mu tako da je njegova supruga konačno pobjegla od kuće i otišla u Karlovac da zatraži pomoć od Eparhije i da podnese izvještaj. Noću 11. na 12. srpnja 1962. nepoznate osobe naslagale su red krupnog, teškog kamenja na ulaz u crkvište nekadašnjeg hrama, a po ledini crkvišta razbacale kamenje koje je dovezeno za gradnju novog hrama. Dana 12. srpnja trebalo je biti održano bogosluženje na mjestu nekadašnjeg hrama, a paroh Dušan Puškar je, nakon što je prijavio Stanici milicije događaj i nakon što je milicija izišla na teren i zagarantirala sigurnost svešteniku prilikom služenja obreda, ipak odustao od služenja službe strahujući da će ga napasti Petar Komadina i Nikola Đurić koji su se pojavili na crkvištu i koji su vrlo vjerojatno bili počinitelji toga nedjela.³³ Puškar je 1964. namjeravao i istupiti iz Crkve upravo zbog svojeg nezavidnog položaja u parohiji u Donjem Budačkom odakle ga Gornjokarlovački vladika Simeon Zloковић nije želio premjestiti u drugu parohiju.³⁴

U Kolariću u ruševinama crkve država je željela zabraniti bogoslužje koje se do 1959. godine obavljalo dva puta godišnje. Crkva je zaštitila ovu građevinu budući da su u njoj ubijeni seljaci Kolarića i okolice te je Eparhija Gornjokarlovačka zatvorila ulaze u građevinu strahujući da bi netko mogao obeščastiti ovo mjesto vršeći nuždu u zidinama, odnosno da bi mogli odnositi kamen sa crkve i njime nasipavati put. Država je odlučila da se oko crkve postavi spomen-park te da se hram u Kolariću obilježi kao mučilište žrtava fašističkog terora. Godine 1968. zatražena je dozvola za izgradnju novog hrama u Kolariću i to na temeljima starog hrama u kojem su stradali Srbi u Drugom svjetskom ratu. Općina je tražila da ruševine starog hrama ostanu te da se novi hram sagradi pokraj parohijalnog doma na što je Gornjokarlovačka eparhija pristala.

Iste godine zatražena je molba za obnovu hrama u Topuskom.³⁵ Eparhija Gornjokarlovačka, koja u to vrijeme nije imala niti jedan čitavi hram na području općine Vrginmost tražila je općinu Vrginmost da im se dozvoli da sakupljaju dobrovoljne priloge. Općina Vrginmost je tražila mišljenje Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, a Komisija se, iako nije direktno dala odobrenje za gradnju hrama, pozitivno izrazila o molbi gornjokarlovačkog vladike za podizanje hrama

³³ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 155, 85/1962.

³⁴ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 169, 5/1965.

³⁵ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, Predmetni spisi, kutija 349, 182/15.

u Topuskom.³⁶ Godine 1971. trebao je biti podignut hram u Topuskom, ali je došlo do sukoba između Općine i Eparhije oko mjesta podizanja hrama. Općina je željela da se hram sagradi na novom mjestu, a Eparhija da bude podignut na mjestu gdje je ranije stajao.³⁷ Hram je konačno osvećen na mjestu starijeg hrama 19. kolovoza 1974. godine.³⁸

Osamdesetih godina Gornjokarlovačka eparhija tražila je obnovu pojedinih hramova za što je uz određene poteškoće, ponekad dobivala dozvolu. 1984. godine Eparhija Gornjokarlovačka zatražila je dozvolu za gradnju objekta u Dunjaku kod Vojnića na mjestu drvene kapele koja je spaljena u Drugom svjetskom ratu. Iako su svi zatraženi uvjeti bili ispunjeni Općina Vojnić je odbila da izda dozvolu s obrazloženjem da projekat, koji je izradio Projektni biro pri Srpskoj patrijaršiji u Beogradu nije napravio ovlašteni organ. Interesantno je da je Općina Glina odobrila izgradnju sličnog objekta na temelju projekta koji je izradio Projektni biro pri Srpskoj patrijaršiji. Eparhija Gornjokarlovačka je čak nabavila i građevinski materijal za gradnju hrama, pa je zbog neodobravanja dozvole za gradnju pretrpjela štetu. Osamdesetih godina Gornjokarlovačka eparhija dobila je i dozvole za izgradnju hramova u Gornjem Budačkom, u Lasinjskom Sjeničaku i u Tušiloviću. Hramovi u Gornjem Budačkom i Lasinjskom Sjeničaku započeti su prije posljednjeg rata, ali nisu završeni, dok je hram u Tušiloviću ostao kao ruševina. Na području Vrginmosta zatražene su dvije dozvole za izgradnju hramova kasnih osamdesetih. Radilo se o hramovima u Boviću i hramu u Pješčanici. Za hram u Pješčanici zatražena je građevinska dozvola u ožujku 1988. godine, a odgovor nije pristigao do veljače 1989. pa je Episkop Gornjokarlovački Simeon prijetio Općini Vrginmost da će pisati o tome kako općina nije željela izići u susret Eparhiji s građevinskom dozvolom. U ožujku 1989. godine odobrena je građevinska dozvola za gradnju hrama u Pješčanici na mjestu nekadašnjeg drvenog objekta koji je uništen u Drugom svjetskom ratu.³⁹

Hram u Sadilovcu također je dugo čekao na obnovu. Komisija za vjerske odnose NR Hrvatske 1960. godine odlučila je izvršiti ekproprijaciju ruševina crkve u Sadilovcu zato da bi na tome mjestu podignula spomenik žrtvama fašističkog terora. NO kotara Karlovac smatrao je da Eparhija Gornjokarlovačka može graditi na drugom mjestu graditi novi hram. Na to je Eparhijski upravni odbor uputio

³⁶ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 186, 198/1968.

³⁷ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 198, 39/1971.

³⁸ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 219, 141/1974.

³⁹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 277, 76/1989.

tužbu Vrhovnom sudu NR Hrvatske.⁴⁰ Tako je 1960. u unutrašnjosti hrama otkrivena spomen ploča i uređena je grobnica za 463 žrtve iz Sadilovca i okolice koje su pobijene u crkvi.⁴¹ Pitanje uređenja Crkve u Sadilovcu riješeno je 1989. godine. Prigodnom svečanošću i narodnim zborom 6. kolovoza 1989. obilježeno je dovršenje Spomen-obilježja NOB, a crkva je osvećena 24. rujna 1989. godine. Za obnovu su novac dali Gornjokarlovačka eparhija, Stevo Rakić, emigrant iz Kanade i Republička samoupravna zajednica kulture Hrvatske u jednakim dijelovima. Akcija uređivanja crkve započela je 1986. na inicijativu predsjednika općine Slunj Laze Pekeča.⁴²

Zaključak

Pravoslavne crkve na Kordunu sasvim sigurno su prošle, uz pravoslavne crkve u Lici, najlošije od svih sakralnih građevina Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj. U usporedbi s pravoslavnim crkvama istočne Slavonije i Dalmacije gdje gotovo uopće nije bilo uništavanja crkava, pravoslavne crkve na Kordunu su doživjele visoki stupanj devastacije. Prva devastacija bila je načinjena od strane Nijemaca, Talijana, ustaša i partizana za vrijeme Drugog svjetskog rata. Tada su crkve opljačkane, zapaljene, a u crkvama su paljeni i ljudi. Međutim, još gore od ratnih razaranja bila su razaranja koja su uslijedila u vrijeme mira, ona koja su učinjena u Narodnoj Republici Hrvatskoj, odnosno u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, a kasnije u SRH, odnosno SFRJ. Ta uništavanja urađena su ponajviše od strane samih stanovnika tih srpskih naselja, od strane lokalnih NOO-a i od strane općinskih organa. Način na koji se odnosilo prema tim građevinama u vrijeme socijalizma, ukoliko nisu bili u potpunosti razgrađene ili minirane, bio je osobito ponižavajući. Njihove ruševine su prepuštene raspadanju, minirane i razgrađivane. Čak i crkve koje nisu stradale direktno u ratu, u periodu nakon Drugog svjetskog rata znale su biti demolirane i prepuštene propadanju. Broj vjernika se naglo smanjivao, a ateizacija čitave države tome je pridonosila. Prvi pokušaji obnova uslijedile su početkom pedesetih godina. Taj je posao išao vrlo teško jer su se tome odupirala sela u kojima su trebale biti poduzete obnove. Prilikom obnova dolazilo je i do fizičkih

⁴⁰ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 149, 122/1960.

⁴¹ HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, Predmetni spisi, kutija 349, 182/15.

⁴² HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 277, 78/1989.

obračuna između radnika na gradilištima i paroha i stanovnika pojedinih sela. Posebno je loš odnos bio prema malobrojnem pravoslavnom sveštenstvu koje je bilo izloženo najbestijalnijim napadima, izbacivanju iz parohija, zastrašivanju, hapšenjima, kažnjavanjima i sistematskom zanemarivanju njihovih zahtjeva i molbi. Sveštenicima se zabranjivalo da održavaju pomene, nije im se dozvoljavalo da osvećuju kuće, a vrlo često sve do devedesetih ni da obavljaju sprovode. A koliko se danas toga promijenilo? Usprkos tome što na kordunskom području djeluju pet paroha i jedan monah (tri u Karlovcu, jedan u Topuskom i jedan u Kolariću te monah u Donjem Budačkom) parohije su puste i bez vjernika, a ono malo ljudi srpske nacionalnosti koji žive na Kordunu starije su životne dobi pa parosi obavljaju više sahrana nego krštenja i vjenčanja. Iako objekata koji su pod krovom još uvijek ima, narod se u njima okuplja vrlo rijetko, a najčešće u vrijeme kramovske slave. Ateizacija Srba na Kordunu kroz četrdeset godina socijalizma učinila je i to da lokalno stanovništvo nije naviknuto posjećivati hramove, pa čak ni u vrijeme kramovskih slava, a strah koji još uvijek vlada u nacionalno mješovitim sredinama (poput karlovačkog i slunjskog kraja) uzrokovao je gotovo potpuno zamiranje vjerskog života na Kordunu.

Tabela II. Stanje hramova i vrijeme njihove devastacije

Općina	Odlično /dobro	Obnovljeni nakon posljednjeg rata	Zapušteni nakon posljednjeg rata	Nestali zbog nebrige lokalnog stanovništva	Nestali u Drugom svjetskom ratu	Oštećeni i nikad obnovljeni hramovi	Hramovi srušeni od komunističkih vlasti
Vrginmost	Topusko, Blatuša, Čemernica, Pješčanica (4)		Stipan (1)		Topusko, Čemernica, Pješčanica Slavsko Polje, Stipan (5)	Bović (1)	Perna (1)
Vojnić	Kolarić (1)				Dunjak, Široka Rijeka (2)	Kolarić (1)	Vojnić (1)
Slunj	Radovica (1)		Cvijanović Brdo, Slunj, Buvača (3)		Radovica (1)	Slušnica, Veljun, Brezovac, Kordunski Ljeskovac, Mašvina, Sadilovac. (6)	Zbijeg, Tuk, Tobolić, Močila, Primišlje (5)
Duga Resa			Poloj (1)			Perjasica (1)	
Karlovac	Donji Budački, Gornja Trebinja, Utinja(3)	Karlovac (1)	Čatrnja (1)	Sjeničak (1)	Gornji Budački, Sjeničak, Utinja (3)	Gornji Skrad (Velika Crkvina), Tušilović (2)	Krnjak (1)

Abstract: Author provides information about the churches in Kordun in the period of socialism based on the material from the Croatian State Archive from the archive fund Commission for Relations with Religious Communities of the Republic of Croatia. The first devastation of the churches on Kordun was made by the Germans, the Italians, the Ustasha and the Partisans during the Second World War. In that time churches were robbed and burned and people were killed in them. However, worse than the destruction during the war was the devastation that followed in the time of peace, those that took place in the People's Republic of Croatia and in the Federal People's Republic of Yugoslavia. This destruction was made mostly by the inhabitants of Serb settlements and by municipal bodies. Ruins of churches were mined and degraded. The number of believers has decreased sharply, and the atheism of the whole country has contributed to it. The first attempts of reconstruction followed in the early 1950s. This reconstruction went very slowly and with difficulties because the local people were strongly against the restoration of churches. A particularly bad relationship was with priesthood that was exposed to the most cruelest attacks, evacuation from parochials, intimidation, arrests, punishment and systematic neglect of their demands and requests.

Key words: Serbian Orthodox Church, Kordun, socialism, Croatia.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(=163.41)(100)(082)
314.15(=163.41)(100)(082)
930.85(497.11)(100)(082)

ISBN 978-86-7067-264-2
COBISS.SR-ID 277464844